

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»

Микола Андрійчук

**Українсько-єврейський дискурс:
висвітлення міжнаціональних взаємин
у друкованих виданнях Наддніпрянщини
(60-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.)**

Монографія

Рекомендовано Вченою радою НТУУ «КПІ»

Київ
НТУУ «КПІ»
2013

УДК 94:[323.1(=411.16):002.2](477)"186/194"
ББК 63.3(4Укр=Євр)-36
А65

*Рекомендовано Вченою радою НТУУ «КПІ»
(Протокол № 11 від 03.12.2012 р.)*

Рецензенти:

Ю. Е. Фінклер, д-р філол. наук, канд. соціол. наук, доц.,
Український католицький університет

І. А. Сергєєва, канд. іст. наук,
Інститут рукопису
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського

Андрійчук М.

А65 Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-рр. XIX ст. – початок XX ст.): монографія / Микола Андрійчук. – К.: НТУУ «КПІ», 2013. – 224 с. – Бібліогр. : с. 171–223. – 400 пр.
ISBN 978-966-622-571-2

Проаналізовано хід українсько-єврейського дискурсу на сторінках книжкових та періодичних видань наддніпрянських українців другої половини XIX – початку XX ст., що належали різноманітним національно-культурним течіям, мистецьким (формальним та неформальним) об'єднанням, політичним групам та партіям.

Охарактеризовано видавничу справу наддніпрянських українців досліджуваного періоду, виділено окремі етапи її розвитку та визначено вплив на цей розвиток політичних й економічних чинників. Виявлено, що проблематика українсько-єврейських взаємин у другій половині XIX – на початку XX ст. займала в українській періодиці Наддніпрянщини вагоме місце. Досліджено еволюцію поглядів українських інтелектуалів щодо українсько-єврейських взаємин та рефлексії єврейства на посилення українства.

Для дослідників порушеної проблеми, викладачів, студентів, а також всіх, хто цікавиться питаннями українсько-єврейських взаємин та історією українського книго- й пресовидання.

УДК 94:[323.1(=411.16):002.2](477)"186/194"
ББК 63.3(4Укр=Євр)-36

ISBN 978-966-622-571-2

© М. Т. Андрійчук, 2013
© НТУУ «КПІ» (ВПІ), 2013

Наукове видання

Андрійчук Микола Тарасович

**Українсько-єврейський дискурс:
висвітлення міжнаціональних взаємин
у друкованих виданнях Наддніпрянщини
(60-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.)**

Монографія

Редактор
Т. М. Дудар
Комп'ютерна верстка
А. М. Мушницький

Темплан 2013 р., поз. 3-1-007

Підп. до друку 30.05.2013. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офс. Гарнітура Times.
Спосіб друку – офсет. Ум. друк. арк. 14,41. Обл.-вид. арк. 23,97. Зам. № 13-27. Наклад 400 пр.

НТУУ «КПІ» ВПІ ВПК «Політехніка»
Свідоцтво ДК № 1665 від 28.01.2004 р.
03056, Київ, вул. Політехнічна, 14, корп. 15
тел. (044) 406-81-78

Зміст

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Історіографія дослідження	9
1.2. Археографічна характеристика джерельної бази дослідження	28
РОЗДІЛ 2. ВИДАВНИЧА СПРАВА НАДДНІПРЯНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	40
2.1. Видавнича діяльність у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	40
2.2. Нелегальна видавнича діяльність українських громадських і політичних організацій у Російській імперії та закордоном	64
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИЙ ДИСКУРС НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.....	75
3.1. Висвітлення українсько-єврейських взаємин у періодиці наддніпрянських українців 60-х рр. ХІХ ст.	75
3.2. Відображення поглядів Старої Громади на українсько-єврейські взаємини в громадських виданнях 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.	87
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИЙ ДИСКУРС НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.	104
4.1. Українсько-єврейські взаємини на сторінках поступової преси	104
4.2. Українські соціал-демократичні видання про єврейське питання	127
4.3. Українсько-єврейські взаємини на сторінках часопису “Рідний край”	138
4.4. Єврейська тематика на сторінках журналу “Українська хата”	147
4.5. Єврейство про співпрацю з українцями на сторінках української, російсько-єврейської та російської ліберальної преси	154
ПІДСУМКИ	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	171

ВСТУП

Питання розвитку міжнаціональних взаємин було і є актуальним для більшості держав світу. До таких держав належить і Україна. Нині виникла потреба в осмисленні того, як засоби масової комунікації висвітлюють взаємини титульної нації з національними меншинами й допомагають ефективно формувати національну політику нашої держави. У цьому контексті важливе наукове осмислення відображення у вітчизняних виданнях українсько-єврейського дискурсу, адже єврейська меншина в Україні була й нині є однією з найчисленніших, а її взаємин з українською нацією не завжди складалися просто. Значний науковий інтерес становить аналіз відображення цих стосунків у наддніпрянській пресі другої половини XIX – початку XX ст., яка стала основним засобом ведення українсько-єврейського діалогу, відіграла важливу роль у формуванні української політичної думки стосовно взаємин двох народів й осягненні досвіду їх минулих порозумінь і конфліктів.

Останнім часом в Україні з'явилася значна кількість наукових і публіцистичних праць, що висвітлюють різні сторони українсько-єврейських взаємин. Щоправда, науковців більше цікавлять українсько-єврейські стосунки в драматичні періоди історії – єврейські погроми в царській Росії та УНР, голокост у роки II Світової війни тощо. Водночас питання українсько-єврейських взаємин у час модернізації Російської імперії після реформ другої половини XIX ст., революції 1905 – 1907 рр. та років перед I Світовою війною залишилися поза увагою дослідників, вони відкриті й потребують детального дослідження.

У цьому дослідженні автор ставить за мету з'ясувати сутність і специфіку українсько-єврейського дискурсу другої половини XIX – початку XX ст., розкрити ставлення різних українських політичних груп та об'єднань до єврейства на основі аналізу тогочасних наддніпрянських друкованих видань. Об'єктом дослідження є українські періодичні та книжкові видання, що виходили в Наддніпрянській Україні й за її межами у другій половині XIX – на початку XX ст. та адресувались переважно наддніпрянським українцям. Предмет дослідження – всі форми відображення

українсько-єврейських взаємин у періодичних та неперіодичних виданнях наддніпрянських українців 60-х рр. XIX ст. – 1914 р.

Хронологічно дослідження обмежене 60-ми рр. XIX ст. – 1914 р. Саме в цей період національний рух наддніпрянських українців набув яскраво виражених політичних форм та ознак модерного, європейського за своїм характером явища. У кінці XVIII на початку XX ст. формувалися й проходили становлення різні політичні течії також і в єврейському національному русі. Зокрема, це стосується руху Гаскалах, пізніше – різних напрямів сіонізму та соціалістичних течій в єврейському середовищі українських земель.

Джерельна база дослідження – українські книжкові, продовжувані та періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст., що відображали тогочасні погляди очільників національного руху та лідерів громадської думки на українсько-єврейські взаємини; дореволюційні російськомовні єврейські періодичні та неперіодичні видання; архівні матеріали, безпосередньо пов'язані з роботою редакцій окремих часописів, діяльністю українських і єврейських діячів Російської імперії, а також опубліковані джерела, щоденники та спогади очевидців, мемуарна література, епістолярна спадщина.

Географічно дослідження охоплює етнічні українські землі, що входили до складу Російській імперії напередодні I Світової війни. Зауважимо, що майже всі ці землі належали до так званої смуги осілості, якою обмежувався ареал розселення єврейства у складі імперії Романових. Для позначення цих земель у роботі вжито терміни “Наддніпрянщина”, “Наддніпрянська Україна”, на противагу тим українським землям, що перебували під владою Австро-Угорської імперії – “Наддністриянина”, “Наддністриянська Україна”. Звідси походить термін “наддніпрянські українці”. Використано також терміни “Підросійська Україна”, тотожний до “Наддніпрянська Україна”, та “підросійські українці”.

Українське книго- й пресовидання у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. розвивалось в тяжких умовах імперського цензурного гніту та утисків щодо українського друкованого слова, тому серед масиву видавничої продукції різних народів імперії українські видання займали незначну частку

і за кількістю назв видань та тиражами поступались виданням багатьох менш численних народів. Під впливом політичних умов тодішні українські інтелектуали змушені були обирати різні форми видавничої діяльності (зокрема й за межами Наддніпрянської України, а також іншими мовами). Видавнича діяльність стала організованою формою українського національного руху, важливою складовою діяльності національно-культурницьких, громадських, партійних, позапартійних, мистецьких (формальних та неформальних) об'єднань і течій. З певністю можна стверджувати, що українська книжкова продукція та періодика досліджуваного періоду безпосередньо впливала на формування світоглядних засад українських інтелектуалів та читацького середовища Наддніпрянщини, зокрема і щодо єврейського питання, але її вплив на думку широких мас населення був недостатнім.

Варто зазначити, що з позиції відображення українсько-єврейського дискурсу українське книго- й пресовидання досліджуваного періоду не слід розглядати як щось монолітне за світоглядною точкою зору. Наприклад, існування в українському таборі двох антагоністичних позицій стосовно розвитку українсько-єврейського дискурсу призвело до розмежування, контури якого пролягли через відносини двох поважних українських видань Наддніпрянщини – часописів “Рада” та “Рідний край”.

У цьому виданні пропонується авторське бачення історії легальної діяльності українських видавців Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. та аналіз тих чинників, що стримували розвиток українського книговидавання й преси. Окремо висвітлено розвиток нелегальної видавничої діяльності українських громадських і політичних організацій у Російській імперії та закордоном у досліджуваний період. Розглянуто еволюцію українсько-єврейського дискурсу, що вівся на сторінках періодичних та неперіодичних видань наддніпрянських українців різного політичного спрямування в 60-х рр. XIX ст. – 1914 р. та проаналізовано рефлексії єврейства щодо цього дискурсу. Праця покликана проілюструвати ступінь впливу засобів масової комунікації в історичній ретроспективі на формування громадської думки щодо міжнаціональних взаємин, національної свідомості, налагодження міжнаціональних контактів з метою заохочення до соціального партнерства.

Монографія є результатом не лише авторського опрацювання різноманітних інформаційних джерел, але й спілкування та дискусій з авторитетними колегами. Щиру подяку автор висловлює своєму науковому керівникові, доктору наук із соціальних комунікацій, професору, завідувачу кафедри видавничої справи та редагування Видавничо-поліграфічного інституту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (НТУУ «КПІ») О. В. Тріщук за допомогу, поради, уважне прочитання та критичний аналіз праці.

Автор також вдячний рецензентам – доктору філологічних наук, доценту, завідувачу кафедри журналістики Українського католицького університету Ю. Е. Фінклеру та кандидату історичних наук, завідувачу відділу юдаїки Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського І. А. Сергєєвій за зауваження й уточнення.

Від самого початку написання монографії і до її завершення відчутним було сприяння кандидата історичних наук, доцента кафедри організації видавничої справи, поліграфії та книгорозповсюдження Видавничо-поліграфічного інституту НТУУ «КПІ» Ж. М. Ковби, за що їй велике спасибі. Щиру вдячність автор висловлює і співробітникам відділу юдаїки Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського за допомогу в пошуку інформаційних джерел та цінні фахові поради. Автор також вдячний за висловлені критичні зауваження доктору політичних наук, професору кафедри видавничої справи та редагування Видавничо-поліграфічного інституту НТУУ «КПІ» Ю. С. Ганжурову, кандидату філософських наук, доценту кафедри філософії факультету соціології і права, вченому секретарю НТУУ «КПІ» А. А. Мельниченку, кандидату економічних наук, доценту кафедри організації видавничої справи, поліграфії та книгорозповсюдження Видавничо-поліграфічного інституту НТУУ «КПІ» Ю. О. Барничу, кандидатам філологічних наук, доцентам кафедри видавничої справи та редагування Видавничо-поліграфічного інституту НТУУ «КПІ» О. М. Левчук та І. Л. Побідаш.

Окрему подяку автор висловлює доктору технічних наук, професору, директорів Видавничо-поліграфічного інституту НТУУ «КПІ» П. О. Киричку, завдяки сприянню якого ця праця побачила світ.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Соціальні комунікації як галузь науки охоплює сферу соціальних стосунків, соціальної діяльності, соціальної взаємодії, соціального регулювання. За визначенням В. Різуна, соціальні комунікації спрямовані на формування громадської думки, виховання нового покоління, утворення й підтримку громад, певних соціальних груп, організацій, рухів, партій, соціуму, суспільства [1, с. 30]. Незважаючи на “молодість” цієї науки, останніми роками з’явилась низка публікацій, що порушує різноманітні теоретичні аспекти розвитку соціальних комунікацій. Такі вітчизняні вчені, як А. Москаленко [2], В. Різун [3 – 5], В. Іванов [6 – 8], Г. Почепцов [9, 10], О. Холод [11 – 14], Б. Черняков [15 – 17], В. Владимиров [18 – 20], Б. Потятиник [21, 22], Ю. Фінклер [23 – 25], Ф. Бацевич [26, 27], В. Лук’янець [28], К. Серажим [29 – 32], Н. Сидоренко [33, 34], Н. Зелінська [35, 36], С. Квіт [37], М. Феллер [38], І. Михайлин [39], О. Левчук [40], заклали фундамент для розвитку цієї галузі знань. Праці цих дослідників і послужили теоретичними засадами дослідження.

Важливу роль у забезпеченні інформаційних потреб суспільства відіграє видавнича справа. Особливо ця роль посилилась у ХІХ – ХХ ст. Ретроспективу розвитку української видавничої справи та преси ХІХ – ХХ ст. висвітлено в працях П. Стебницького [41], С. Єфремова [42, 43], А. Животка [44, 45], І. Кревецького [46], В. Ігнатієнка [47, 48], В. Дорошенка та П. Зленка [49], Д. Антоновича [50], О. Лотоцького [51, 52]. У другій половині ХХ ст. до проблем висвітлення історії української журналістики, преси та видавничої справи ХІХ – ХХ ст. зверталися такі українські радянські дослідники, як О. Дей [53, 54] та П. Федченко [55]. У незалежній Україні інтерес до української видавничої справи зріс, що відображено в монографіях та інших публікаціях Я. Ісаєвича [56],

М. Тимошика [57, 58], Т. Ківшар [59], М. Низового [60], С. Петрова [61], В. Хоню [62] та інших. Н. Зелінська висвітлила ретроспективу розвитку та сучасний стан українського наукового книговидання [63]. Проблемам вивчення історії української преси та журналістики присвячено праці М. Романюка [64, 65], М. Нечиталюка [66], І. Михайлина [39, 67].

Питання зародження та становлення української періодики в Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. порушували у своїх працях І. Крупський [68 – 70], Н. Сидоренко [71 – 74], М. Тимошик [75, 76], А. Заводовський [77], А. Погрібний [78], С. Семенко [79], В. Гутковський [80], А. Кобинець [81] та інші. Українська учнівська та студентська преса ХІХ – початку ХХ ст. стала сферою зацікавлення Б. Чернякова [82]. Різноманітні аспекти діяльності журналу “Киевская старина” та бібліографія праць, опублікованих у ньому, досліджені М. Палієнко [83].

Окремі дослідники порушували й інші історико-бібліографічні аспекти, зокрема пов’язані з діяльністю в українських землях конфесійної [84], а також регіональної [85] періодики кінця ХІХ – початку ХХ ст. У фундаментальних працях М. Романюка аналізується діяльність українських часописів Галичини та Північної Буковини ХІХ – ХХ ст. [86 – 88]. Історію української преси Галичини висвітлює в своїх публікаціях І. Снідарчук [89, 90].

Джерелознавчі аспекти періодичних видань часів української революції 1917 – 1921 рр. порушуються в працях І. Губи [91] та Г. Рудого [92].

І. Павлюк та М. Мартинюк зосередили увагу на легальній пресі північно-західних українських земель міжвоєнного періоду та часів ІІ Світової війни [93, 94]. Діяльність преси української еміграції міжвоєнного періоду відображено у праці О. Богуславського [95]. У своїх фундаментальних дослідженнях Н. Сидоренко висвітлювала питання функціонування української таборової преси часів І Світової війни (1914 – 1918) [96], а також міжвоєнного [97] та повоєнного періоду [98]. Окупаційна та легальна періодика часів ІІ Світової війни стала об’єктом зацікавлення Б. Чернякова [99]. І надалі в поле уваги вітчизняних дослідників потрапляють

як окремі аспекти, так і комплексні явища з історії українського книговидання та преси.

Важливу роль у вітчизняній комунікативістській науці має розробка теоретичних питань дискурсу. Цих питань у своїх працях торкалися такі дослідники, як О. Тріщук [100, 101], К. Серажим [29 – 32], Ф. Бацевич [102 – 105], О. Зарецький [106], І. Ісіченко [107], О. Кравченко, В. Лук'янець, В. Озадовська [28]. К. Серажим розглядала дискурс як складний соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного середовища [108, с. 290]. О. Тріщук досліджувала науково-інформаційний дискурс як систему комунікативної взаємодії автора первинного тексту, інформатора й читача, сукупність соціопсихолінгвокомунікативних структур, що відображають фрагменти масової свідомості представників наукової спільноти [101, с. 95]. На дискурсі читача і читання зосередила увагу М. Зубрицька [109].

Н. Зелінська розглядала проблеми наукового дискурсу, використовуючи зокрема і національний досвід ХІХ – початку ХХ ст. [35, 36], Ю. Ганжуров визначив комунікативні особливості парламентського дискурсу, а також його роль у підвищенні правової культури громадян [110, 111]. До проблеми політичного дискурсу звертались у своїх працях К. Серажим та С. Онуфрів [112]. К. Серажим зауважила, що український політичний дискурс, який значною мірою був сформований сучасними засобами масової комунікації, реалізує себе не лише в класичних газетно-публіцистичних жанрах, але й у різних формах художньої літератури та фольклору [108, с. 282]. В. Кулик аналізує медійний дискурс у сучасній Україні [113]. Різноманітні види дискурсу та проблеми, пов'язані з цим питанням, порушують у своїх працях й інші вітчизняні дослідники [114 – 116].

Під українсько-єврейським дискурсом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ми розуміємо комунікаційний процес між представниками української та єврейської інтелектуальних еліт у тогочасно-му інформаційному просторі, продуктом якого є текстова інформація, що дає змогу з'ясувати погляди обох сторін на побудову відносин у різних сферах суспільного буття. Дискурс, який став предметом нашого розгляду, отримав різноманітні оцінки в науковій літературі.

Науковці чомусь і досі зосереджуються на окремих негативних моментах цих взаємин. Деформація досліджень суто в бік оцінної фрагментарності, на думку Я. Дашкевича, спричинена впливом кількох застарілих стереотипів: 1) одвічний антисемітизм українців; 2) відмова розглядати єврейський етнос як суб'єкт історії; 3) теорія “цапа відбувайла” [117, с. 28 – 29]. Тезу, згідно з якою нормальний, безконфліктний стан проживання євреїв діаспори було оголошено виключним короткотривалим станом, а період гонінь на них в Україні – станом звичайним, чи не природним [118, с. 265], учений справедливо зарахував до парадоксів сучасної історіографії. Адже, якщо тривалість інтенсивних українсько-єврейських міжетнічних стосунків, наприклад від середини XVI ст. до початку I Світової війни (1914), визначити періодом близько 360 років, то тверезий підрахунок доводить, що криваві міжетнічні конфлікти зайняли в ньому не більше 3 – 4 років (Хмельниччина й Коліївщина).

У центрі уваги дослідників зазвичай традиційно перебувають неординарні події, зокрема єврейські погроми доби української національно-визвольної революції 1917 – 1921 рр. тощо [119 – 130]. Оскільки ці питання зазвичай політизуються, об'єктивно розглядати проблему єврейсько-українських міжетнічних взаємин стає доволі важко.

Сучасний автор В. Харченко зауважив, що спробам висвітлити співжиття українського та єврейського народів в історичній ретроспективі, дати оцінку їхнім взаєминам на теренах України протягом кількох століть і досі не надано варіанта концепції, що була б цілком прийнятною для обох сторін. Але це, на його думку, природне явище, адже безболісно об'єднати дві національні історії в одну рідко коли вдавалося, які б шляхетні наміри не ставили перед собою науковці [131, с. 226].

У наукових дослідженнях відображено український та єврейський національні рухи кінця XIX – початку XX ст. Як зазначив австрійський дослідник А. Каппелер, після 1881 р. у російській політиці щодо євреїв відбувся поворот від політики емансипації до політики дискримінації та сегрегації євреїв. Невдала політика Олександра II (1818 – 1881) щодо асиміляції єврейства спонукала соціально активних євреїв влитися до лав

національного та революційного рухів. Відтоді єврейський національний рух став об'єктом крайнього російського націоналізму й перетворився на масове явище [132, с. 207 – 210]. Єврейський національний рух, який динамічно розвивався в цей період, був підготовлений культурно-просвітницьким рухом Гаскала, що поширився серед єврейства Російської імперії ще на початку XIX ст. і сприяв залученню євреїв до європейської освіти, виступав проти їх релігійної обмеженості, а згодом став синонімом асиміляторства в єврейському середовищі [133, 134] та великим зацікавленням євреїв у розвитку власної національної культури і своїх мов (іврит, ідиш). Він був розколотий на різні ідеологічні групи, що конкурували між собою. На єврейські маси традиційно великий вплив мав іудаїзм, як у традиційній формі, так і у формі хасидизму [132, с. 210]. У 60-ті рр. і в наступні десятиліття XIX ст. у середовищі європейського єврейства було значно більше прихильників емансипації євреїв, ніж євреїв-націоналістів (тобто сіоністів), що закликали до відродження єврейського народу й повернення його в Палестину. Втім більшість євреїв тоді вже відчували себе причетними до інших націй – німців, англійців, французів, росіян, поляків “Мойсеєвого віровизнання” і щиро вважали, що наприкінці XIX – на початку XX ст. вони таки будуть асимільовані. Це мало б привести до зникнення сутності “єврейського питання” в Європі [135, с. 9 – 10]. Але згодом, зі слів Ш. Етінгера, дедалі сильніші позиції почали завойовувати: 1) автономісти – прихильники забезпечення євреям широкої культурно-мовної, релігійної й суспільної автономії та перебудови багатонаціональних держав за федеративним принципом; 2) сіоністи, які, крім вимог, висунутих автономістами, ставили ще й вимогу створення єврейської незалежної держави; 3) територіалісти, що намагались знайти якусь територію на земній кулі, яка б підійшла для єврейської колонізації (наприклад, Уганда в Африці чи Аргентина в Південній Америці) [135, с. 18 – 20]. Не випадково в єврейському середовищі сильним був також і соціалістичний рух. Лідерство серед соціалістичних організацій належало Бунду (Загальному єврейському союзу робітників Литви, Польщі та Росії), який вважався частиною РСДРП і нараховував 25 тис. членів. Єврейські соціалісти

були альтернативою сіоністам. Адже в конкуренції із сіонізмом у середовищі євреїв Російської імперії зародився в 90-х рр. XIX ст. робітничий рух на чолі з єврейськими соціалістами [132, с. 211]. Значна частина просоціалістично налаштованого єврейства воліла брати участь у діяльності не лише єврейських, а й загальноросійських організацій. Наприклад, київська організація соціалістів-революціонерів (есерів) у 1903 р. складалась переважно з євреїв. Окрім сильних позицій в організаціях есерів, євреї мали значний вплив також і в організації російських соціал-демократів [133, с. 94 – 97]. Членство в російських організаціях приваблювало ту єврейську молодь, яка прихильно ставилась до асиміляторських ідей і не уявляла єврейської спільноти поза російським імперським суспільством. Активісти київського осередку РСДРП вели активну пропаганду серед єврейського населення Києва й особливо Подолу. Жандармський генерал А. Спиридович писав, що весь молодий єврейський Поділ був організований у різні партії – есери, есдеки, бундівці, анархісти тощо [133, с. 97]. Причому в революційному русі брала участь не лише незаможна молодь, а й діти багатих євреїв [133, с. 103 – 104]. Це свідчило про своєрідну моду на соціалістичні ідеї серед частини тодішнього суспільства. Однак старше єврейство було прихильниками більш поміркованих політичних течій.

Окремі представники єврейства брали участь і в українському революційному русі. Як свідчать матеріали справи від 13 листопада 1906 р. № 16, т. 4., що мала назву “Ликвидация лиц по редакции “Громадская думка””, по справі газети “Громадська думка” проходила значна кількість осіб єврейської національності [136, л. 1 – 2]. Ці особи брали також участь у діяльності Української соціал-демократичної спілки [136, л. 5]. Участь євреїв в українському визвольному русі визнавали високопосадовці російської імперської адміністрації в Україні. Зокрема полтавський губернатор Багговут у своєму таємному листі від 4 лютого 1914 р. до міністра внутрішніх справ Російської імперії, порушуючи проблему посилення українського національного руху, писав, що внаслідок того, що назва “український” служить прапором, під яким ведеться рух, слід заборонити все, що виступає під ним, і навпаки,

не обмежувати того, що розвивається “під малоросійським прапором”. Унаслідок участі євреїв у будь-якому революційному русі загалом і в українофільському зокрема, їх слід всіх виселяти [137, с. 285]. Звинувачення євреїв в активній участі у революційному русі (особливо 1905 – 1907 рр.) стало одним з головних приводів до єврейських погромів. Однак у загальноросійському та українському революційних рухах брали участь лише ті євреї, що були прихильниками ідей інтернаціоналізму та асиміляції.

Загалом тема українсько-єврейських взаємин порушувалась ще в козацьких літописах другої половини XVII – XVIII ст. [138 – 140], літературних творах того часу [141], а також деяких пізніших працях, дотичних до цієї доби, зокрема історико-політичному трактаті “Історія русів” [142], який активно поширювався в рукописах серед українських інтелектуалів кінця XVIII – першої половини XIX ст. Зображені там сюжети здебільшого стосувалися трагічних для євреїв сторінок історії, наприклад Хмельниччини. У XIX – на початку XX ст. єврейська тематика відобразилась як у публіцистичних, так і в наукових та художньо-літературних творах. Українські письменники епізодично змальовували яскраві єврейські типи чи окремі сцени українсько-єврейського співжиття. Це стосується творів: Євгена Гребінки (1812 – 1848), зокрема історичного роману “Чайковський” (1843) [143]; Миколи Гоголя (1809 – 1852) – “Тарас Бульба” (1836) [144]; Тараса Шевченка (1814 – 1861) – поема “Гайдамаки” (1839 – 1841) [145]; Олекси Стороженка (1806 – 1874) – оповідання “Чортова корчма” [146], “Кіндрат Бубненко-Швидкий” [147]; Анатолія Свидницького (1834 – 1871) – оповідання “Шинкар” (1869) [148], “Арендарь” (1869) [149], “Железный сундук (Подольская былъ)” (1869) [150], “Попался впросак” (1869) [151], “За год до холеры” (1870) [152], нарис “Конокрады” (1869) [153], “Пачковозы” (1869) [154]; Панаса Мирного (1848 – 1920) – роман “Повія” (до 1903) [155]. До цієї тематики зверталися також й українські письменники міжвоєнного періоду, зокрема Улас Самчук (1905 – 1987) у трилогії “Волинь” (1932 – 1937) [156, 157] і романі “Кулак” (1937) [158].

Глибоко вивчав єврейську проблематику Іван Франко (1856 – 1916). До неї він звертався протягом усієї своєї літературно-

художньої, публіцистичної, наукової творчості. Зокрема, йдеться про такі праці, як “Жидівська держава” [159], “Семітизм та антисемітизм в Галичині” [160], “Мої знайомі жиди” [161], “Нові досліді над найдавнішою історією жидів” [162], “Що значить солідарність? Galizische Zwecke. Із статистики більшої посілости в Галичині” [163], “Eine Teuflische und verworfene Aufreeizung. (Диявольське і гідне осуду підбурювання)” [164], “Проект 200 000 позички Бродам” [165], “Пропінація міста Бродів” [166], “Письма из Галиции” [167], “Пан Щепановський про пропінацію” [168], “І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття” [169]. Серед літературно-художніх творів насамперед слід назвати його повісті та оповідання: “Перехресні стежки” (1900) [170], “Воа constrictor” (1878) [171], “Борислав сміється” (1881) [172], “Гершко Гольдмахер” (1890) [173], “Гава. Образок з життя підкарпатського народу” [174], “Петрії й Довбошуки” (1875) [175], “Яць Залепуга (Образок з бориславського життя)” (1887) [176], які мали істотний вплив на формування світоглядних засад та громадської думки українців Наддніпрянщини.

Український літературоцентризм спричинив перенесення цих художніх образів єврейства на ґрунт українських політичних стосунків. Проблематику українсько-єврейських взаємин Наддніпрянщини на науковому рівні намагались порушити діячі Старої Громади, які гуртувались навколо петербурзького журналу “Основа” (1861 – 1862). Там вийшла друком значна кількість праць, присвячених аналізу українсько-єврейських взаємин як актуальних, так і історико-ретроспективних.

У працях українських авторів наступних поколінь ця проблематика також порушувалась неодноразово, але принагідно [45, 137, 177, 178]. Зокрема, до єврейської тематики звертались В. Антонович [125, 126, 179 – 181], А. Скальковський [182 – 184], М. Костомаров [119, 120, 185], Д. Мордовець [186], П. Чубинський [187], П. Куліш [188 – 190], М. Драгоманов [191 – 193], І. Житецький [194 – 200], В. Бершадський [201 – 207], М. Грушевський [208 – 213], О. Єфименко [121 – 123], С. Єфремов [214 – 215], Д. Дорошенко [220], Г. Палецький [221], М. Гехтер [222], Д. Донцов [223], Олена Пчілка [224 – 232], С. Шелухін (псевдонім – С. Павленко) [233,

234] та інші. Більшість їхніх праць було опубліковано в таких періодичних виданнях, як “Основа”, “Киевская старина”, “Рада”, “Рідний край”, інших часописах, в окремих книжкових виданнях, російській періодиці. Ставлення українських низів до єврейства частково висвітлено в етнографічних матеріалах, зібраних дореволюційними дослідниками [235].

У період між світовими війнами появу окремих праць з теми визначило функціонування дослідницьких установ у межах Української академії наук, зокрема Єврейської історико-археологічної комісії. Ще й сьогодні наукову цінність становлять збірники, видані цією комісією. Деякі проблеми, висвітлювані у вміщених у цих виданнях працях, відтоді взагалі не розроблялись. Усього вийшло два збірники: перший – “Збірник праць Жидівської історично-археологічної комісії” (Київ, 1928, Кн. 1.), а другий – з відкоригованою назвою “Збірник праць Єврейської історично-археологічної комісії” (Київ, 1929, Т. 2.). У них вміщено публікації, присвячені різноманітним сторінкам історії українського єврейства та українсько-єврейським стосункам, зокрема праці: В. Іваницького “Єврейська мова у Г. С. Сковороди” [236], І. Галанта “Виселення жидів із 50-верстового узграницчя на Волині й Поділлі в першій половині XIX в.” [237] та “Виселення жидів із Києва року 1835-го” [238], В. Рибинського “До історії жидів на Лівобережній Україні в полов. XVIII ст.” [239] (де в додатку було опубліковано до того не друковані документи), П. Кудрявцева “Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка” [240]. Не опубліковані в міжвоєнну добу документи й матеріали, зібрані Єврейською історично-археологічною комісією при Всеукраїнській академії наук, виходять уже в наш час [241]. Цими документами мають змогу користуватися нинішні дослідники.

У міжвоєнний період на Наддніпрянщині побачили світ публікації, присвячені розвитку єврейських бібліотек [242 – 245], праці І. Вейцблїта щодо міграції єврейського населення в Україні у дореволюційний та післяреволюційний періоди [246], Л. Кіпера стосовно стратифікації єврейських містечок України в 1920-х рр. [247], І. Галанта щодо окремих аспектів історії єврейських громад України [248], дослідження Д. Багалія [249] та Н. Полонської-Василенко [250], в яких порушувались питання єврейської колонізації

окремих земель України. Втім, у тодішній радянській Україні кількість праць, присвячених українсько-єврейським стосункам, вже істотно й штучно скорочувалася, адже в СРСР національне питання опинилося під забороною, оскільки вважалося, що воно розв'язане цілковито і не потребує жодного висвітлення.

Однак надалі з'являлись дослідження українсько-єврейських взаємин у студіях авторів з української еміграції. Так, після поразки українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. як рефлексія на єврейські погроми, а пізніше – на вбивство лідера українського національного руху С. Петлюри, в емігрантській періодиці з'явилися публікації, присвячені українсько-єврейським стосункам. Зокрема, В. Винниченко на сторінках українського емігрантського журналу “Нова Україна” опублікував “Єврейське питання на Україні” [251]. Автор вважав, що в Україні єврейське питання було суто соціально-економічним, а расовий, національний та релігійний моменти відігравали в ньому лише допоміжну роль [251, с. 20]. Згодом у Парижі вийшла праця О. Шульгіна “Україна і червоний жах: Погроми в Україні”, що вперше побачила світ ще 1927 р. французькою мовою й була фактично рефлексією на вбивство С. Петлюри (1879 – 1926). Ця праця, написана на основі документів, показала справжнє ставлення С. Петлюри до єврейського питання та захистила його репутацію від звинувачень напередодні судового процесу над убивцею С. Шварцбардом. Це дослідження перевидане в Україні 2001 р. [252].

Попри брак дослідницького матеріалу, окремі аспекти функціонування єврейської преси в радянській Україні у міжвоєнний період висвітлив С. Сірополко в праці “Історія освіти в Україні” [253], яка з'явилась в еміграції перед II Світовою війною. Особливості розвитку єврейського друкарства в Україні як локомотива просвіти й самоідентифікації українського єврейства в історичній ретроспективі розглядали І. Огієнко [254, с. 397 – 400] та С. Боровий [255 – 257]. Зокрема, С. Боровий пов'язав становлення українського єврейства як окремої групи з появою хасидизму, розвиток якого безпосередньо пов'язується ним з єврейською друкарською справою. Зокрема, він писав: “...Єврейський друкарський верстат з'явився на Україні тоді, коли в загальноєврейським потоці стала помітна

українсько-єврейська течія; коли українське єврейство набуло самостійного культурного обличчя. Це сталося з появою на історичнім коні хасидизму” [255, с. 48]. Отже, друкарський верстат відіграв не останню роль у поширенні ідей хасидизму в українських землях та в перетворенні їх на один з основних центрів релігійної течії іудаїзму.

Натомість у другій половині ХХ ст. у радянській науці загальом [258, с. 17] і в українській радянській зокрема тема українсько-єврейських взаємин або замовчувалася взагалі [259, с. 171], або порушувалась принагідно. В окремих збірках документів, що стосувались гайдамацького руху чи торгівлі, лише поодинокі документи висвітлювали місце й роль євреїв у цих процесах [260, 261]. Монографія В. Наулка стосовно міжетнічних взаємин в Україні в історичній ретроспективі поверхово висвітлювала також і українсько-єврейські стосунки [262, с. 40 – 45].

Проблему українсько-єврейської соціально-культурної взаємодії порушено в опозиційному до офіційного радянського режиму дисидентському середовищі. Причому в його межах були праці як співчутливі до євреїв, так і відверто неприхильні. Вони зазвичай поширювались тільки у формі самвидаву [263, с. 5]. Серед цих праць варто виділити історичну довідку М. Шестопада “Євреї на Україні” [264, 265].

Нині питання українсько-єврейських взаємин перебуває у фокусі уваги як науковців, так і авторів-аматорів з різними професійними та світоглядними позиціями. Праці, що описують ці взаємини, мають неоднакову наукову цінність. Як зазначає Я. Грицак, “здобутки постсовєтської української науки в дослідженні історії українсько-єврейських взаємин є невеликими” [259, с. 169]. Але все-таки варто виокремити низку значущих праць з цієї тематики пострадянського періоду, зокрема “Основные проблемы современного исследования истории еврейско-украинских отношений”, “Еврейско-украинские взаимоотношения в Восточной Галиции (конец XIX – начало XX в.)” Я. Дашкевича [117 – 118]. Різні аспекти українсько-єврейських взаємин порушували сучасні дослідники І. Погребинська [266], В. Скуратівський [267], О. Стоволос-Ворончук [268], О. Курочкін [269], С. П’ятаченко [270],

В. Харченко [131], В. Наулко [271, с. 41–42]. Не так давно С. Кальян та М. Кармазіна дослідили ресурсний потенціал єврейства Наддніпрянської України в 50-х – 70-х рр. XIX ст. як одного з учасників політичного процесу на цих теренах поряд з українцями, поляками та росіянами. Вони зауважили, що хоч єврейська громада й володіла на той час значним ресурсним потенціалом (людським, духовно-релігійним, освітнім, економічним, інформаційним), всередині неї було кілька ліній розколу: релігійний, по лінії основна маса народу – зрусифікована інтелігенція та по лінії модифіковане кагальне управління – члени громади [272, с. 165].

Л. Шульман у своїй праці “Стандартна хиба суспільно-політичної орієнтації єврейства” спростував стереотипи, що “Київ був і є кублом антисемітизму, та про нібито традиційний, вроджений український антисемітизм й інші подібні думки” [273, с. 66].

Українсько-канадський історик С. Єкельчик, вивчаючи причини єврейських погромів часів національно-визвольних змагань та причетність до них С. Петлюри, на основі аналізу документів тієї доби аргументовано довів, що С. Петлюра послідовно засуджував єврейські погроми й намагався не допускати їх на території УНР, а також прагнув разом з українськими урядовцями залучити євреїв та інші національні меншини до розбудови Української народної республіки [274, с. 203]. До цієї проблематики звертався також і В. Сергійчук, який опублікував окремі документи того періоду в книжках “Уся правда про єврейські погроми. Мовою невідомих документів і матеріалів” (1996) [275], “Симон Петлюра і єврейство” (1999) та деяких інших виданнях [276].

Професор Н. Яковенко досліджувала тему українсько-єврейських взаємин середньовіччя та ранньомодерної доби [277, 278], М. Гон – в міжвоєнний період в Західній Україні [279, 280]. Проблеми українсько-єврейських взаємин торкалася також Е. Циганкова, яка вивчала функціонування єврейських наукових установ у рамках Української академії наук у міжвоєнний період, воєнні та перші повоєнні роки [281], і О. Забужко, що аналізувала зображення єврейства в українській літературі [282]. М. Попович розглянув трагічні сторінки історії українського єврейства [283], Р. Зварич вдався до порівняння сіоністського руху з українським

націоналізмом [284], В. Орлянський висвітлив життя єврейської меншини в міжвоєнний період, коли в підрадянській Україні проводилась політика коренізації, а потім відбулося її згортання [285].

У випуску тематичного альманаху “Хроніка – 2000”, присвяченому українсько-єврейським взаєминам, вміщено праці В. Томазова [286], В. Скуратівського [267], Ю. Мищика [287], В. Кабанця [288] та ін. У збірці “Українці і євреї” (упорядник та автор передмови О. Панченко) представлено ретроспективні та актуалізовані дослідження українських та єврейських авторів: М. Галіва, В. Голубино, Бен Ціон Гольберга, С. Гольдельмана, К. Дмитровича, М. Добрянського, К. Зеленка, І. Клейнера, Б. Кордюка, Й. Ліхтера, В. Маркуся, М. Марунчака, О. Рев’юка, Є. Стахіва, В. Томківа [289], що стосуються взаємин між обома народами. Різні аспекти єврейської тематики порушуються в дослідженнях інших сучасних науковців [285, 290 – 312]. Вийшли також збірки документів, що стосуються історії єврейської меншини України [313 – 314].

М. Феллер у працях “Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам’ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них” (1998) [315] та “Про наших великих духом. Есеї з україноюдаїки” [316] намагався об’єктивно висвітлити різні аспекти взаємин між обома народами, причини їх конфліктності та знайти формулу їхнього співжиття. На думку дослідника, історію українського єврейства в сучасній гуманітаристиці належить вивчати в рамках україноюдаїки – комплексної етно-культурологічної науки про етнос у його глибинних взаєминах і взаємопроникненні з українцями [316, с. 121, 126].

Утім, нещодавно перевидано праці українських авторів кінця XIX – початку XX ст., які подають тему українсько-єврейських стосунків у контраверсії. Зокрема, у серії “Бібліотека українознавства”, яка виходить в Інституті культурологічних та етнополітичних досліджень при Міжрегіональній академії управління персоналом, з’явилися видання з суб’єктивістськими статтями П. Куліша та М. Костомарова, що побачили світ на сторінках “Основи” (1861 – 1862) і “Киевской старины” (1883), та окремими неприхильними до євреїв творами І. Франка [317]. У цій серії надруковано також контроверзні щодо єврейства твори Олени Пчілки,

яка тривалий час була редактором "Рідного краю", та тексти деяких інших авторів часопису за 1908 – 1914 рр. з такою самою суб'єктивною настановою [318].

У серії "Бібліотека журналу "Персонал"" вийшла збірка статей В. Яременка "Євреї в Україні сьогодні: реальність без міфів", де автор демонструє власне неприхильне бачення розвитку українсько-єврейських взаємин [319].

Останніми роками в Україні з'являється дедалі більше праць, які конкретизують українсько-єврейські взаємостосунки часів II Світової війни. До цих творів з деякими застереженнями можемо віднести також книгу "Мандрівка крізь ілюзії" К. Левіна – старшого сина відомого львівського рабина Єзекіїля Левіна, розстріляного нацистами в перші тижні окупації Львова. Українське видання (англомовний оригінал побачив світ у США ще 1994 р.) вийшло у львівському видавництві "Свічадо" завдяки спільним зусиллям Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства Національного університету "Києво-Могилянська академія", Інституту юдаїки й Інституту релігії та суспільства Українського католицького університету. Хронологічно праця охоплює період від міжвоєнних років до другої половини XX ст. Описані там події відбуваються в Західній Україні та Польщі міжвоєнних та перших повоєнних років, а також в Італії, Ізраїлі, США та Японії. У книзі порушуються проблеми Голокосту, дій Української греко-католицької церкви на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким у справі порятунку євреїв, що дали підстави до початку процесу беатифікації владика Андрея тощо [320]. Серед праць, присвячених українсько-єврейським взаєминам у роки II Світової війни, варто також згадати монографію Ж. Ковби "Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "остаточного розв'язання єврейського питання" (1998, 2009) [321, 322], що стала першою працею на цю тематику в пострадянській Україні. Авторка детально аналізує мотивацію поведінки різних груп українського (а також польського) населення та різних релігійних, політичних інституцій і мілітарних формувань, що стосується єврейського населення в умовах винищення німецькою окупаційною владою галицького єврейства.

Дослідниця зазначає: “Всупереч стереотипам мислення, складним ситуаціям, ідеологічному тиску, в Галичині не відбулося масового падіння до примітивних структур соціальної поведінки. ... На ґрунті стихійного й організованого спротиву об’єдналися люди – українці та поляки – проти винищення людей – євреїв”. [321, с. 233]. Так авторка оцінила роль українців у врятуванні галицького єврейства. Ця ж авторка порушила питання взаємин українців та євреїв у ще одній своїй праці “Останній рабин Львова Єзекііль Левін” (2009) [323]. Питання взаємин українців з євреями в роки II Світової війни в галицьких землях висвітлює також Є. Наконечний у своїй книзі “Шоа у Львові” [324].

Останнім часом розглядаються також і цілком новітні аспекти українсько-єврейських взаємин у роки II Світової війни. Зокрема, в одній з останніх своїх праць “Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи” (2006) [325] В. В’ятрович зазначає, що вагомими подіями, які негативно позначились на розвитку стосунків між обома народами, були: вбивство С. Петлюри й суд над його виконавцем та участь асимільованого підрадянського єврейства в процесах “советизації” Західної України в 1939 – 1941 рр. Незважаючи на гостру радикалізацію української позиції, аж до переходу до нетолерантних форм, у міжнаціональних відносинах врешті вдалося подолати цю кризу стосунків та сформулювати прагматичне, конструктивне бачення українсько-єврейських стосунків. Важливу роль у цьому відіграла ОУН [325, с. 100 – 101]. В. Нахманович у розвідці “Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р.” спростовує участь Буковинського куреня в нищенні київського єврейства в 1941 р. [326].

Національний та політичний розвиток єврейства Галичини та Буковини розглянув І. Монолатій у своїй праці “Єврейський дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери (кінець XIX – початок XX ст.)”, яка вміщена у I томі щорічника “Judaica Ukrainica”. В цьому періодичному виданні, веб-сторінка якого була відкрита лише в жовтні 2012 р., порушуються й інші питання, що стосуються історії українського єврейства. Зокрема, заслуговує на увагу публікація М. Гаухмана – ““Криві дзеркала”: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903 – 1914 рр. (на прикладі Правобережної України)”.

Деякі сучасні дослідники знов торкнулися резонансної свого часу справи Бейліса, що відображено в книзі “Справа Бейліса і українська громадська думка (за матеріалами української періодичної преси 1912 – 1913 рр.)”, упорядниками якої виступили Ф. Левітас, М. Рибаків та І. Притула [327]. А. Животко розглянув окремі аспекти висвітлення українсько-єврейських стосунків в українській пресі, зокрема полеміку “Основи” з “Сионом” [45, с. 80 – 84]. Я. Ісаєвич [56, с. 60 – 62] та М. Феллер [328, с. 8 – 9] порушили питання історії розвитку єврейського друкарства в Україні.

Серед нинішніх українських дослідників чи не найплідніше вивченням українсько-єврейських взаємин займається Я. Грицак [259, 329 – 331]. У своїй праці “Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX століття” він проаналізував взаємини українців та євреїв у підросійській і підавстрійській Україні в дореволюційні роки і в добу українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. [329, с. 119, с. 138, с. 145 – 148], а також у роки II Світової війни під час “остаточного розв’язання єврейського питання” німецькою окупаційною владою [329, с. 231 – 232, с. 238 – 240]. Науковець, зокрема, розглянув ставлення до єврейства І. Франка. У праці “Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856 – 1886)” цьому питанню присвячено окремий розділ під назвою “Франко та його євреї” [332, с. 335 – 363]. Розглядаючи стосунки Івана Франка з єврейством, Я. Грицак стверджував, що в його творчості можна знайти як антисемітизм, так і філосемітизм, однак Франків антисемітизм мав так званий “прогресивний”, “ліберальний” характер, від якого нерідко потерпали також і освічені єврейські діячі [331, с. 158 – 159].

Останніми роками досліджуються й особливості єврейства окремих регіонів. Зокрема, варто згадати праці В. Гончарова щодо історії євреїв Південно-Східної України у другій половині XIX – на початку XX ст. [333], А. Морозової, яка висвітлює історію єврейства Лівобережної України того ж періоду [334], В. Щукіна, що торкнувся становища єврейського населення в Херсонській губернії XIX – початку XX ст. [335], В. Яшина, який висвітлив вплив єврейського населення Катеринославщини та Херсонщини на соціально-культурні й економічні процеси другої половини XIX ст. [336].

Є також друковані видання, в яких питання українсько-єврейських взаємин займають не головне, але цілком помітне місце. Зокрема, це узагальнююча праця “Нариси з історії та культури євреїв України” (упорядниками та редакторами якого є Л. Фінберг та В. Любченко) [337], монографія О. Безарова “Єврейське питання в Російській імперії у 1881 – 1894 роках: еволюція державної політики” [338], колективна монографія “Єврейська громадсько-політична думка XX – початку XXI сторіччя в Україні” [339].

Питанням стосунків українців з євреями присвячено збірник “Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини” [340], який містить записані І. Хруслінською та П. Тимою інтерв’ю відомих сучасних дисидентів, науковців, публіцистів, журналістів як українського, так і єврейського походження.

З приводу українсько-єврейських взаємин та проблем антисемітизму нині точиться полеміка і в українській пресі. Зокрема, вийшов друком окремий номер журналу “Український тиждень” (№ 14 (231), 2012 р.) зі спеціальною темою “Антисемітизм. Українофобія: Два вияви політичної маніпуляції”, де вміщено публікації Ю. Макарова [341], В. Скуратівського та О. Сокирка [342], І. Гирича [343], І. Лосєва [344 – 346], О. Пагірі [347, 348], О. Горина [349], Ш. Редліха [350]. Однак, автори знову-таки зосереджуються переважно на трагічних сторінках історії – подіях II Світової війни, Голокосту тощо. Також як приклад можна навести дискусію, що спалахнула між С. Грачовою [351] та Я. Грицаком [352] на сторінках часопису “Критика”. Крім того, у масовій періодиці та мережі Інтернет час від часу розгортаються дискусії щодо зображення образу єврея в українському фольклорі [353 – 355].

Неабияку увагу українсько-єврейському дискурсові приділяли та приділяють українські діаспорні вчені, праці яких перевидаються в Україні [356, 357]. І. Лисяк-Рудницький досліджував ставлення М. Драгоманова до проблеми українсько-єврейських взаємин [358] і вивчав співпрацю між українцями та євреями в міжвоєнній Польщі. Він виявив, що у 20-х рр. XX ст. у Північно-Західній Україні намітились явні тенденції до українсько-єврейської співпраці. Так, під час парламентських виборів 1922

і 1929 рр. до польського сейму українські партії разом із сіоністами та іншими непольськими групами, що входили до “Блоку національних меншостей”, виступали єдиним фронтом. Згодом під час роботи сейму українські та єврейські парламентарі узгоджували свої позиції й консолідовано голосували та надавали одне одному підтримку [356, с. 129].

У деяких узагальнюючих працях українських діаспорних авторів – О. Субтельного [359], Т. Гунчака [360, с. 99–100], В. Вериги [361, с. 311–314], Г. Грабовича [362] – розглядаються також окремі історичні та соціально-організаційні аспекти українсько-єврейських взаємин. Зокрема, О. Субтельний, проаналізувавши багатовіковий досвід співжиття українців та євреїв, зазначав, що їхні відносини не могли бути дружніми, адже віками ці два народи існували в структурно антагоністичних, хоч і взаємозалежних середовищах – в яких українець для єврея був утіленням відсталого й забитого села, євреїв для українця – чужого експлуататорського міста, що в них задешево скуповував продукцію, а продавав товари втридорога [359, с. 246].

Різноманітні суперечності історії українсько-єврейських взаємин висвітлював у своїй публіцистиці діаспорний автор П. Мірчук, твори якого перевидано в Україні окремою збіркою “Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи українці “традиційні антисеміти”?)” [363]. Питання українсько-єврейських взаємин порушував І. Клейнер у праці “Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання”, де детально проаналізовано творчу спадщину видатного сіоністського діяча, який переймався національним питанням і непростими взаєминами між обома народами, зокрема в роки національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. [364, с. 137 – 169], у період єврейської колонізації півдня України [364, с. 207 – 219] та після вбивства С. Петлюри [364, с. 170 – 206]. До речі, І. Клейнер – один з небагатьох авторів, які дослідили хід полеміки з відомим російським ліберальним діячем П. Струве, що розпочалася в російській та українській пресі з приводу українського питання. У цій дискусії активну участь брав В. Жаботинський. Він підтримав національні прагнення українців і виступив з критикою російських лібералів, зокрема П. Струве [364, с. 92 – 136].

І. Клейнер зазначав, що беззастережно підтримати у своїх статтях українські національні вимоги В. Жаботинського спонукало розуміння близькості ідейних засад українського та єврейського національних рухів [364, с. 118]. Він намагався свідомо координувати взаємодії цих рухів. До постаті В. Жаботинського та його ставлення до українського національного руху звертався у своїх працях і сучасний український дослідник А. Подольський [365].

Українознавчі центри Заходу та їх співробітники активно фінансують дослідження українсько-єврейських стосунків. Зокрема, у видавництві Канадського інституту українських студій нещодавно вийшло англomовне перевидання праці П. Потічного та Г. Астера “Українсько-єврейські стосунки в історичній перспективі” (2008).

Останніми роками в Україні з'явилися праці відомих західних дослідників, у яких порушується проблема Голокосту євреїв в Україні у роки II Світової війни. Зокрема, це монографії голандського історика К. Беркгофа «Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою» [366, с. 69 – 96] та американського історика Т. Снайдера «Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним» [367].

Окремі аспекти українсько-єврейських взаємин від княжої доби до XX ст. висвітлено й автором цієї монографії. Зокрема, у публікаціях “Євреї та єврейство на сторінках українських періодичних видань Російської імперії 60-х рр. XIX ст. (на матеріалах часописів “Основа” та “Черниговский листок”), “Єврейське містечко Волині: історична пам'ять та сучасність”, “До питання про організацію вивчення національних меншин Правобережжя України на початку XX століття (дореволюційний період)” та інші [178, 368 – 370]. Низку праць присвячено питанням історії єврейської книжності та дослідженням єврейської тематики у творчості Івана Франка – “Історія єврейської книжності у творчій спадщині Івана Франка”, “Історія єврейської книги на сторінках книгознавчої періодики Наддніпрянської України доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) та міжвоєнного періоду”, “З історії єврейського книговидання та книги в українських землях (кінець XVII – початок XX ст.)”, “Іван Франко

про єврейство та українсько-єврейські взаємини”, “Українська книгознавча періодика міжвоєнного періоду про книжкову справу та пресу єврейської меншини” [371 – 375]. У рамках Всеукраїнської наукової конференції “Друга світова війна і доля народів України” (Київ, 2005) та в інших публікаціях порушувалась також проблема українсько-єврейських “окупаційних” взаємин у роки II Світової війни [376, 377].

Аналіз джерел з досліджуваної теми свідчить, що відтворення у виданнях наддніпрянських українців другої половини XIX – початку XX ст. українсько-єврейського дискурсу науковцями майже не вивчалось. Виняток становлять поодинокі, несистемні праці, як наприклад, видання “Справа Бейліса і українська громадська думка (за матеріалами української періодичної преси 1912 – 1913 рр.)” (1993) [327] та передмова В. Архипова до книжки Олени Пчілки “Викинуті українці”, в якій автор порушив питання публікацій на єврейську тематику в часописі “Рідний край” [378]. Але ці публікації стосуються лише окремих аспектів висвітленої проблеми. Джерела друку за період з 1860-х рр. XIX ст. по 1914 р. розглядаємо як репрезентативну й подекуди єдину інформативну базу цього дослідження.

1.2. Археографічна характеристика джерельної бази дослідження

Для визначення змісту поняття “українські видання” за вирішальний чинник автором взято такі категорії, як “читацька адреса” та “соціально-функціональне призначення”. Тому до українських видань у цій монографії віднесено українськомовну друковану продукцію, російськомовні (чи іншомовні) та двомовні видання, що призначались для задоволення читацьких потреб різних прошарків українського етносу або створювались українцями з метою інформування світу про українське питання незалежно від місця їх виходу [379, с. 244 – 245].

До основної групи джерел цього дослідження належить українська преса, що виходила з 60-х рр. XIX ст. до 1914 р. і призначалась для читачів-українців царської Росії. Тодішній українська преса була не лише виразником громадської думки та

ідей тієї чи іншої суспільної групи, а й чинником, що формував громадську думку щодо якоїсь суспільної події, ставлення до етнічної чи релігійної групи. Відомо, що публікації в пресі могли викликати істотну рефлексію суспільства й були здатні спричинити неабиякі політичні й соціальні наслідки [92, с. 12].

Для класифікації українських періодичних видань нами використано різні класифікаційні схеми: за мовою (українськомовні, російськомовні, двомовні тощо), за тривалістю виходу (короткотривалі, довготривалі), за місцем виходу, за оперативністю (щоденні, тижневики, щомісячники тощо), за характером інформації (газети, журнали, збірники), за ідейно-політичними напрямками (національно-демократичні, консервативно-державницькі, партійні, аполітичні) тощо. Крім того, обов'язковою умовою характеристики цієї групи джерел є хронологічний аналіз їх виходу у світ.

Українську видавничу продукцію досліджуваного періоду можна виокремити в такі групи: *громадівські українофільські* видання (книжкові, періодичні, продовжувані) – навчальні, масові, популярні, наукові видання; видання *українських соціал-демократичних груп та партій*, більшість з яких можна віднести до громадсько-політичних видань; *видання української націонал-демократії* (так звані *поступові* видання); *видання інших менш потужних, але впливових течій українства*. Наддніпрянські наукові видання українців у цей період перебували в зародковому стані.

Первістками української періодики в Російській імперії стали щомісячний журнал “Основа” (Петербург, 1861 – 1862) та тижнева газета “Черниговский листок” (Чернігів, 1861 – 1863), які були двомовними й виступали рупорами Старої Громади. В умовах безпрецедентного тиску на українську національну культуру з боку імперської адміністрації саме ці видання сприяли продовженню українських книжних традицій. Вони дозволили піднести на новий сучасний рівень українську видавничу справу, розпочавши формування нового на той час українського видавничого репертуару, новітніх для української літератури, науки, публіцистики жанрів. Оскільки українська видавнича справа XIX – початку XX ст. була тісно пов'язана з українським національно-визвольним рухом, діячі якого виступали ініціаторами випуску

українських видань, то розглядати еволюцію розвитку українського книговидання й преси потрібно невідривно від процесів, що проходили в національно-визвольному русі, відомому в історії під назвою “Українське Відродження”.

Рух “Українське Відродження” хронологічно охоплює період з кінця XVIII до початку XX ст. (точніше до 1917 р.) [380, с. 23 – 26]. Утім 1860-ті рр. посідають особливе місце в його становленні. Саме в цей час національний рух підросійських українців набуває яскраво виражених політичних форм і ознак модерного, європейського за своїм характером явища. На сторінках “Основи”, де публікувались М. Костомаров [185], П. Куліш [188, 189, 381], О. Кониський [382], Г. Барвінок [383] та інші автори [384 – 388], власне, й було започатковано українсько-єврейський дискурс. Його відлуння відобразилось в єврейській та російській пресі, а також у працях українських авторів пізнішого періоду: М. Грушевського [177], А. Животка [45, с. 81 – 84], Є. Наконечного [137] та інших [389]. На шпальтах “Черниговского листка” єврейська тематика порушувалася значно менше. Ці поодинокі публікації носили не дискусійний, а інформативний характер [390, 391].

Окрему групу інформаційних джерел становлять безцензурні громадські видання, що виходили за кордоном. Йдеться про п'ять номерів женецьких суспільно-політичних збірників “Громада” (1878 – 1882) та два випуски журналу з такою самою назвою (обидва за ред. М. Драгоманова). Незважаючи на те, що публікації з національного питання вміщувались тут доволі часто, питання українсько-єврейських взаємин загалом порушувалися лише в широкому контексті міжнаціональних взаємин. М. Драгоманов присвятив єврейській тематиці багато своїх праць, однак усі вони побачили світ не на сторінках “Громади”, а в інших виданнях (зокрема російських), де єврейська тематика також не була домінантною.

Інші відомі діячі Старої Громади – В. Антонович [179, 181], П. Чубинський [187] – також порушували єврейську проблематику в працях, що вийшли окремими виданнями. Щоправда, в цих роботах єврейська тематика не була домінантною.

Єдиний друкований орган Старої Громади, що виходив легально, – російськомовний щомісячний журнал “Киевская старина” (1882 – 1906), а потім його “наступник” – українськомовний

журнал “Україна” (1907), вміщував публікації, які висвітлювали різноманітні історичні аспекти єврейського питання та українсько-єврейських взаємин. Причому на сторінках журналу публікувалися праці як українських, так і єврейських та російських авторів. Зокрема, праці М. Костомарова [119, 120], О. Єфименка [121 – 123], І. Житецького [194 – 200], С. Бершадського [201 – 204], О. Тарнавського [392], І. Галанта [128, 129], В. Затуловського [393], М. Затуловського [394, 395], І. Каманіна [396], І. Берхіна [397], А. Мердера [398 – 404], П. Голубовського [405] та інших дослідників [406].

На рубежі ХХ ст. посилюється інтерес до єврейського питання в українській (особливо марксистській) партійній пресі, зокрема в газетах “Селянин” (1902 – 1903), “Гасло” (1902 – 1903, згодом замість неї став виходити двомісячник “Життя”), “Добра новина” (1903, вийшло 4 номери, пізніше почав виходити місячник “Праця” (1904 – 1905)). У періодиці першої української партії Наддніпрянщини – Революційної української партії (РУП), з’явилися публікації з приводу національного питання, де розглядались і питання взаємин українців з євреями. Національне питання порушували також і на шпальтах інших українських соціал-демократичних видань, зокрема у тижневій газеті “Слово” (1907 – 1909), щомісячному журналі “Дзвін” (1913 – 1914) та деяких інших виданнях, де публікувались Д. Антонович (підписувався псевдонімом С. Вайнилович [407] та криптонімом “О. В.” [408], публіцист, що крився за псевдонімом “Skriptor” [409], Л. Юркевич (псевдонім – Л. Рибалка) [410, 411] та інші діячі [412 – 415].

Окрему групу джерел становлять так звані поступові видання, що з’явились після царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., який поряд з іншими свободами проголошував свободу слова й друку. До цих видань належать журнал “Нова громада” (Київ, 1906), щоденні газети “Громадська думка” (Київ, 1905 – 1906) та “Рада” (Київ, 1906 – 1914), тижневики “Село” (Київ, 1909 – 1911, з 1 березня 1911 р. перейменований у “Засів”), “Засів” (Київ, 1911 – 1912), “Рідний край” (Полтава, Київ, Гадяч, 1905 – 1916), “Дніпрові хвилі” (Катеринослав, 1911 – 1913), “Сніп” (Харків, 1912), “Маяк” (Київ, 1912 – 1914), журнал “Літературно-науковий вісник” (після перенесення зі Львова виходив з 1907 р. до жовтня 1914 р. у Києві), щомісячник “Украинская жизнь” (Москва, 1912 – 1917).

Остеронь від руху “поступовців” стояв модерністський журнал “Українська хата” (1909 – 1914) – орган радикальної української молоді націонал-демократичного спрямування. Українська студентська громада Петербурга організувала вихід неперіодичного позапартійного збірника “Український студент” (1913 – 1914).

У більшості наведених видань єврейська тематика мала епізодичний характер. Однак газети “Громадська думка” та “Рада” єврейському питанню й українсько-єврейським стосункам приділяли доволі багато уваги. На шпальтах цих газет публікувались “Школи і євреї” [416] Р. Дніпровенка, “Гр. Вітте і єврейське питання”, “Зїзд євреїв” [417, 418] публіциста, що крився за криптонімом “М. Х.”; “З нашого життя”, “Драгоманов і єврейська справа” [419, 214 – 219] С. Єфремова; “Євреї на Україні”, “Історичне нецтво чи національна безтактність?” [220, 420] Д. Дорошенка; “До єврейського питання” [421] Г. Коваленка (псевдонім – Гр. Сьогобічний); “До українсько-єврейських відносин”, “Антисемітизм чи розумний національний егоїзм?” [422, 423] М. Гехтера (псевдонім – Ст. Росьовий); “Фальсифікація школи”, “Про мови та инш.” [424, 425] В. Жаботинського; “Лист Миколи Міхновського – адвоката присяжного” [426]; “Польсько-єврейський конфлікт” [427] А. Яриновича; “З подій польсько-єврейського конфлікту” [428] Ю. Богацького; тему висвітлювано в редакційних статтях “Ради”: “Єврейське питання й українська преса”, “Українство і єврейська справа” [429, 430] та інших.

На сторінках часопису “Рідний край” проблему українсько-єврейських взаємин порушено в працях Ф. Немо (псевдонім П. Немоловського) – “Чим нам корисні жиди?”, “Одповідь” [431 – 435]; Олени Пчілки – “Чи не доволі вже лякання?”, “Історія – брехня!”, “Наша справа з жидами”, “Найсуворіша цензура”, “Супротивна хвиля” [225, 229 – 232]; низці редакційних статей та дописах читачів часопису [436 – 446].

У журналі “Українська хата” також неодноразово порушувалося питання українсько-єврейських взаємин. Як показав аналіз праць О. Капустянського “Право особи на національне самовияснення” [447], А. Товкачевського “Будинок на піску або “Собираніе Руси” Петром Струве”, “Чорносотенний націоналізм” [448, 449],

авторів, які підписувалися криптонімами “К” (“Класова боротьба і національна солідарність”) [450], “К. Б.” (“З російсько-українського життя”), “Общеруська інтелігенція на Україні”) [451, 452], воно розглядалося переважно на тлі українсько-російських взаємин та національного питання в імперській Росії.

Серед короткотривалих видань періоду революції 1905 – 1907 рр. за інтерес до українсько-єврейської тематики слід відзначити регіональні короткотривалі видання – газету “Хлібороб” (Лубни, 1905 – 1906), тижневики “Народное дело” (Одеса, 1906), а після заборони – “Народна справа” (Одеса, 1906), “Вісти” (Одеса, 1906), “Добра порада” (Катеринослав, 1906), “Запоріжжє” (Катеринослав, 1906), “Слобожанщина” (Харків, 1906), “Порада” (Харків, 1906), щомісячний часопис “Хата” (Хотин, 1906); журнал “Украинский вестник” (Петербург, 1906), “Вільна Україна” (Петербург, 1906), тижневий журнал “Зоря” (Москва, 1906), газети “Рідна справа. Вісті з Думи” (Петербург, 1907), “Наша дума” (Петербург, 1907), двотижневик “Боротьба” (1906). Хоча варто зазначити, що оскільки більшість із цих видань були короткотривалими (окремі з них з’явилися у світ лише в одному номері), єврейська тематика знайшла в них незначне відображення. Однак варто згадати публікацію М. Грушевського “Кінець гетто!” в газеті “Украинский вестник”, а також її передрук у книзі “Освобождение России и Украинский вопрос” [453], що фактично стала маніфестом тодішнього політичного українства в стосунку до єврейського питання. Ця стаття увійшла також до 50-томного зібрання творів історика [213].

Окрему групу джерел становлять галузеві й мистецькі видання – наукове видання “Записки Українського наукового товариства” (1908 – 1914), педагогічний журнал “Світло” (1910 – 1914), журнал “Наша кооперація” (1913 – 1914), що пропагував кооперативний рух серед різних верств української суспільності, ілюстрований літературно-мистецький місячник “Сяйво” (1913 – 1914).

У міжреволюційний період видавалися різні за змістом та якісним наповненням газети для селян. Зокрема, виходили тижневики “Село”, “Засів”, “Світова зірниця” та “Українське бджільництво”, який після перенесення редакції з Петербурга до Києва

отримав назву “Рілля” (1907 – 1914). Однак у цих виданнях єврейська тематика не була відображена, що свідчить про ігнорування редколегіями цієї проблеми.

Поодинокі праці українських авторів, що стосуються українсько-єврейських взаємин, спорадично з’являлися в окремих виданнях. Так, побачили світ прихильні до євреїв брошури – “Бедствия евреев в Южной Руси” (1896, А. Ефименко), “Чим нам шкодять євреї?” (1907, Гр. Сьогобічний), “Єврейська справа на Україні” (1909, С. Єфремов) та праця Ф. Немо “Чим нам корисні жиди?”.

Окрему групу джерел утворюють опубліковані спогади, щоденники, епістолярна спадщина очевидців та учасників подій досліджуваного періоду. Ці джерела нині дозволяють спостерігати за процесами, що відбувалися в українському національному русі, “зсередини”. Особливо цінними для нас є щоденники та спогади Є. Чикаленка (1861 – 1929), видавця газети “Рада” та спонсора деяких інших українських видань. “Спогади” (1861 – 1907) Є. Чикаленка охоплюють хронологічний період, коли українське друковане слово зазнавало найбільших гонінь. У них видавець торкнувся питання діяльності, зокрема видавничої, Старої Громади, міжнаціональних взаємин в українофільському середовищі тощо [454]. У першому томі його двотомного “Щоденника”, що охоплює період 1907 – 1917 рр., нас цікавить діяльність газети “Рада”, а також громадсько-політичні події та стан справ в українському визвольному та культурницькому русі Наддніпрянщини напередодні I Світової війни. У цьому томі автор змалював також власні стосунки та взаємини свого видання з такими відомими постатями українського визвольного руху та представниками інших видань, як Олена Пчілка, М. Міхновський, С. Шелухін та іншими діячами, що розглядали питання українсько-єврейських взаємин. Зокрема, Є. Чикаленко відобразив суперечності в таборі українських інтелектуалів, одні з яких гуртувались навколо редакції “Ради”, а інші – довкола редакції “Рідний край”, у зв’язку з періодичним публікуванням “Радою” статей на єврейську тематику та критичних праць щодо часопису “Рідний край” і його авторів. Однак опублікований варіант “Щоденника” (Київ, 2004) Є. Чикаленка багато втратив

насамперед через значну його публікаторську переробку автором. З цього приводу один з колишніх співробітників “Ради” – М. Гехтер (1885 – 1947), писав: “Хто чув ці уривки (М. А. – йдеться про “Щоденник” Є. Чикаленка) й потім читав надрукований щоденник, той не може не пожалкувати, що автор поробив стільки скорочень і змін” [455, с. 28].

Істотну цінність для розуміння життя тодішнього українства, стосунків між відомими постатями нашої історії та їх ставлення до тогочасних резонансних подій мають “Спогади” М. Гехтера, які охоплюють період 1906 – 1914 рр. М. Гехтер був співробітником багатьох українських видань (“Рада”, “Літературно-науковий вісник”, “Село”, “Українська хата”) і брав безпосередню участь у дискусії щодо українсько-єврейських взаємин. Незважаючи на те, що М. Гехтер підпадав під критику окремих українських публіцистів і письменників (Олени Пчілки, Ф. Немо, В. Винниченка), йому вдалося більш-менш об’єктивно відтворити тодішні взаємини в таборі українства. Доповненням до спогадів є опубліковані листи М. Гехтера до М. Грушевського.

Важливою для розкриття теми є також епістолярія Л. Жебуньова (1862 – 1919) [456] – відомого українського діяча, що перейшов до українства з лав російських революціонерів-народників [457, с. 5]. Аналіз його листів дає змогу краще зрозуміти природу конфліктів у середовищі тодішніх провідних видавців української періодики, приводом для яких подекуди було різне бачення українсько-єврейських взаємин. Л. Жебуньов активно листувався з Є. Чикаленком. Більшість його епістолярної спадщини, адресованої Є. Чикаленку, стосувалася різноманітних аспектів діяльності газети “Рада”, її розповсюдження, змістового наповнення, тематики тощо. Завдяки листам Л. Жебуньова, ми можемо не лише з’ясувати стосунки в середовищі “радян” та їх взаємини з іншими групами українства, а й детально ознайомитись з проблемами стосовно виходу та розповсюдження “Ради” й охарактеризувати пересічного читача цього щоденного видання.

Окрему групу джерел у базі дослідження становить російськомовна єврейська періодика, особливо та, що була залучена до єврейсько-української полеміки. Зокрема, це стосується

видань “Сион” (1861 – 1863), “День” (1869 – 1871, Одеса), “Раз-свет” (1860 – 1861, Одеса), “Восход” (1881 – 1900, а з 1900 – 1906 – “Книжки восхода”, Петербург), “Новый восход” (1910 – 1913, Петербург). Серед єврейських дореволюційних видань чільне місце посідають газета “Еврейский голос” (1906 – 1907, Одеса), журнали “Еврейская мысль” (1906 – 1907, Одеса), “Еврейская жизнь” (1904 – 1907, Петербург), “Еврейская старина” (1909), “Еврейский мир” (1909 – 1911, Петербург). У цих виданнях, як і в більшості українськомовної періодици, питання взаємин українців з євреями відображалися епізодично. Найбільшу увагу цьому питанню приділяли газета “Сион”, що включилась у полеміку з журналом “Основа”, та журнал “Еврейский Мир”, де з’явилась прихильна до єврейсько-української співпраці стаття І. Шехтмана “Украинцы и евреи” (1911). Стаття віддзеркалювала прагнення частини єврейських інтелектуалів знайти порозуміння з українцями [458]. У статтях Л. Вайнштейна “Национальное движение в галицийском еврействе” (1910), “IV-ый съезд Еврейской соц.-дем. партии в Галиции” (1910), “Польско-еврейский вопрос в Галиции” (1910), уміщених у “Новом Восходе”, висвітлено співпрацю євреїв з українцями в Галичині [459 – 461]. Однак, більшість єврейських видань проігнорували цю проблему, що свідчило про несприйняття тогочасним єврейством українського визвольного руху як сили й бажання не помічати його.

Під час написання монографії опрацьовано також архівні матеріали, які зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Йдеться про архів газети “Рада”, в якому зберігається редакційна підшивка видання, листування з редакцією читачів, співробітників газети та інше, що дало змогу встановити авторство деяких публікацій. Цінність мають також і статистичні матеріали, які стосуються розповсюдження газети по губерніях Російської імперії, кількості передплатників видання за деякі роки тощо [462, 463]. Серед матеріалів фонду частина документів належать перу таких діячів, як Д. Дорошенко [464], В. Дорошенко [465], М. Аркас [466], Л. Жебуньов [467], Ф. Вовк [468], М. Шаповал [469], С. Бердяєв [470], Б. Грінченко [471], М. Грінченко [472], В. Доманицький [473],

М. Грушевський [474], А. Ніковський [475], М. Павловський [476], С. Єфремов [477], С. Ерастов [478], В. Леонтович [479], О. Русов [480], С. Шелухін [481, 482], Д. Яворницький [483], М. Комаров [484], П. Зайцев [485] [486 – 491]. Деякі з цих персоналій у своїй епістолярії порушували питання українсько-єврейських взаємин та стосунків між окремими представниками українства у зв'язку з їхнім ставленням до єврейства. Зокрема, С. Шелухін порушив проблему взаємин “Ради” та “Рідного краю” у зв'язку з різним ставленням цих друкованих органів до єврейського питання [481, № 882, № 883, № 884]. Цікавим видається також допис до редакції газети А. Шумицького “Євреї” чи “Жиди”? (Обов'язок ввічливості)” (1910) [492], що з якихось причин не був надрукований у періодиці.

Цінними є архівні матеріали щодо першої щоденної газети Наддніпрянщини – “Громадської думки”, які зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського під назвою “Матеріали розслідування діяльності учасників революційно-визвольного руху та ін.”. Ці матеріали дають змогу не лише з'ясувати причини закриття видання, а й підтверджують факт участі єврейства в діяльності та поширенні цієї газети [136]. Зокрема, про це йдеться в матеріалах справи під назвою “Ликвідація лиц по редакции “Громадская Думка” від 13 листопада 1906 р., якою займалось Київське губернське жандармське управління. Серед заарештованих або тих, хто підпав під нагляд поліції та в кого проводились обшуки у справі газети, за переліком імен і прізвищ, значна кількість була євреями [136, лл. 1 – 5]. Ці особи брали участь у діяльності Української соціал-демократичної спілки [136, л. 4]. Як впливає з копії записки на ім'я начальника Київського губернського жандармського управління від 31 серпня 1906 р. за № 14965, арешти у справі “Громадської Думки” були доволі численними. Ця газета ототожнювалась поліцією з українським революційно-визвольним рухом. Наявність у цих та інших списках [136, л. 5] великої кількості неблагонадійних євреїв свідчить про вагомую участь єврейства в українському революційному русі.

Також опрацьовано матеріали (ф. 11, 29, 57, 238) з відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника,

що стосуються окремих персоналій вітчизняної історії, насамперед М. Возняка, В. Дорошенка, відомого українського бібліографа Т. Калиновича, відображають стан українського друкованого слова напередодні I Світової війни [493, арк. 22 – 23, арк. 29 – 30].

Корисними для написання праці були й документи Київського цензурного комітету, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві у Києві, матеріали про обмеження українського друкованого слова з другої половини XIX до початку XX ст. [494]. Під час написання монографії використано й опубліковані документи, що стосуються міжнаціональних взаємин в Україні [313, 314, 495], бібліографічні покажчики та інші довідкові видання [496 – 499].

Підсумовуючи, зазначимо, що студії українсько-єврейських взаємин попри спорадичність налічують доволі значну кількість праць, що стосуються різноманітних аспектів цього питання. Єврейська тематика посідає чільне місце у творчості українських письменників. Вона дозволяє прослідкувати еволюцію уявлень української суспільності стосовно єврейства – від означення його як явно ворожої сили українськими авторами XVIII ст., стереотипних зображень єврея у творах авторів-романтиків XIX ст. до більш реалістичних образів, створених письменниками кінця XIX – першої половини XX ст. Істотний вплив на еволюційне формування української громадської думки щодо єврейства мали твори таких українських науковців, публіцистів та письменників, як В. Антонович, М. Костомаров, М. Чубинський, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, С. Єфремов, Д. Дорошенко, Олена Пчілка.

Незважаючи на велику кількість історичних та літературних творів з цієї тематики, далеко не всі аспекти українсько-єврейських взаємин були достатньо висвітлені в українських джерелах. Увага здебільшого приділяється подіям, що отримали неоднозначне, дискусійне трактування, зокрема Хмельниччині (1648 – 1657), Коліївщині (1768), впливу єврейства на господарсько-економічне життя України, єврейським погромам у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. та періоду національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1921 рр., убивству С. Петлюри (1927), українсько-єврейських взаєминам у роки

II Світової війни тощо. У цьому корпусі джерел незначне місце займають праці, які стосуються висвітлення українсько-єврейського дискурсу у періоди безконфліктного співіснування української та єврейської еліт, здійснення спроб налагодити співпрацю між ними. Виняток можуть становити роботи, присвячені українсько-єврейській політичній співпраці в Галичині перед I Світовою війною та в роки українсько-польської війни 1918 – 1919 рр.

Спробою налагодити перед I Світовою війною українсько-єврейський діалог і в Наддніпрянській Україні можна назвати дискусію, започатковану українським журналом “Основа” та єврейською газетою “Сион”. Цей дискурс розпочинався із взаємних звинувачень, тому інтелектуалам обох етносів важко було знайти порозуміння. Однак цінність дискусії полягає в тому, що це був перший у нову добу публічний дискурс між елітами обох народів. Пізніше він мав широкий розголос в українському середовищі, зокрема на сторінках інших дореволюційних українських видань Наддніпрянщини.

Основним різновидом джерел, де порушувалась проблема українсько-єврейських взаємин, є українські друковані видання другої половини XIX – початку XX ст., серед яких варто виділити журнали “Основа” та “Киевская старина”, перші щоденні наддніпрянські газети “Громадська думка” та “Рада”, підпільну та легальну соціал-демократичну періодику й часопис “Рідний край”. Саме вони оприлюднили погляди різних течій і політичних груп українства стосовно українсько-єврейських взаємин чи єврейського питання загалом. В інших українських періодичних виданнях проблема українсько-єврейських стосунків порушувалась несистематично, принагідно, у контексті якоїсь іншої проблеми. Публікації в цих виданнях, як і мемуарні та епістолярні джерела, є цінним матеріалом для вивчення українсько-єврейських взаємин.

РОЗДІЛ 2

ВИДАВНИЧА СПРАВА

НАДДНІПРЯНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Видавнича діяльність у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У розвитку українського книговидання в нову добу виділено такі етапи: перший етап – кінець 50-х – початок 60-х рр. ХІХ ст. – період порівняно стрімкого розвитку українського друкованого слова; другий етап – середина 60-х – середина 70-х рр. ХІХ ст. – період майже повного зникнення української книжки внаслідок цензури, через що старогромадівці започаткували низку заходів у національно-культурній сфері, поміж яких різні форми видавничої діяльності посідали головне місце. Серед таких форм були: участь у діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, співпраця з газетою “Киевский телеграф”, випуск за кордоном українськомовних брошур-метеликів, заснування групою М. Драгоманова безцензурної друкарні в Женеві, видання журналу “Киевская старина” та публікація праць у російських виданнях, видання окремих українських книжок. Третій етап пов’язаний з появою в середині 90-х рр. ХІХ ст. видавництва Б. Грінченка, “Вік”, “Гурт”. У 1906 р. розпочався четвертий етап розвитку українського друкованого слова, який характеризувався незначним полегшенням умов для національної видавничої справи, що активізувало видавничі проекти, але прогрес було перервано в 1914 р. з початком І Світової війни. Ці етапи пов’язані з іменами таких українських діячів, як В. Антонович, В. Білозерський, Л. Глібов, Б. Грінченко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, С. Єфремов, О. Кониський, М. Костомаров, П. Куліш, О. Лотоцький, Олена Пчілка, Л. Чикаленко, П. Чубинський.

Українське книговидання в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. мало підкреслено політизований характер, оскільки було важливою складовою українського національного руху.

Це розумів центральний уряд імперської Росії й тому в будь-який спосіб намагався не допустити українських видань, особливо газет, до читача. М. Грушевський зазначав: “Продаж українських книг (кажу, звичайно, про дозволені цензурою) зустрічався з різноманітними утисками і зачіпками адміністрації, що зводили її нанівець. Навіть у руках читача українська книга залишалась бути предметом переслідування, і не рідко бували випадки різних неприємностей, що траплялися з селянами з боку урядників, стражників та інших чинів. За те, що вони мали в себе українські книги і давали їх своїм односельцям” [500, с. 37]. Встановлювалися цензурні обмеження й щодо видавничих ініціатив інших нетитульних етносів (зокрема і євреїв), але російський уряд не заперечував існування їхнього окремішнього національного друкованого слова як такого. Українці ж розглядалися російським імперським урядом як один зі складників російського етносу, а українська мова як “малоросійське наріччя” російської мови. Отже, у цій великоімперській концепції не було місця для українського друкованого слова. Виходячи з цього й діяла цензура, забороняючи все українське.

Наскільки обґрунтованими були побоювання російського імперського уряду щодо впливу української друкованої продукції на становлення національної свідомості можуть свідчити такі факти. Відомо, що на видатного українського історика М. Костомарова (1817 – 1885) справили вплив “Малороссийские песни” (1827) М. Максимовича та “Запорожская старина” (1833 – 1838) І. Срезневського, з якими він ознайомився під час навчання в Харківському університеті. На М. Драгоманова (1841 – 1895) серед інших творів вплинула “История Малой России” (1822) Д. Бантиш-Каменського, на В. Антоновича (1834 – 1908) – козакофільські романи польського письменника М. Чайковського. Представники пізнішого покоління українофільської інтелігенції – М. Старицький (1840 – 1904) та М. Лисенко (1842 – 1912), опинились у сфері впливу творчості Т. Шевченка, П. Котляревського і П. Куліша. Зокрема, це стосувалось Кулішевого роману “Чорна рада” та “Записок о Южной Руси”, які стали для цих діячів фактично першим, альтернативним до офіційного, українофільським за суттю прочитанням національної історії. Український письменник

І. Нечуй-Левицький (1838 – 1918) в дитячі та юнацькі роки читав книжки з батьківської бібліотеки, що відображали історію України з патріотичних позицій – М. Маркевича, Д. Бантиш-Каменського, літопис Самовидця. Вплив поодиноких українофільських періодичних видань на деяких представників російськомовних родин був настільки помітним, що приводив їх до українського табору, як це сталось, наприклад, з видатним українським істориком та громадсько-політичним діячем М. Грушевським (1866 – 1934), батько якого з кінця 1882 р. почав передплачувати журнал “Киевская Старина”. Відомий історик та нащадок козацького старшинського роду Д. Дорошенко (1882 – 1951) сформував свої національні переконання під час навчання у віленській гімназії під впливом читання української галицької періодики – часописів “Зоря” та “Літературно-науковий вісник”. М. Галаган (1882 – після 1955) та Г. Чупринка (1879 – 1921) в роки навчання захоплювались читанням М. Гоголя та Д. Мордовця, а згодом М. Галаган прочитав Шевченків “Кобзар”. Згадані твори значно вплинули на формування національної свідомості цих діячів [501, с. 90 – 102]. Отже, імперський уряд цілком справедливо бачив загрозу в українськомовних й загалом українофільських книжках і періодиці, що сприяли формуванню української ідентичності та з часом могли становити загрозу цілісності Російської імперії.

Ставлення центральної російської влади та місцевих адміністрацій до українського друкованого слова позначилось на тому, що обсяг української книжкової продукції в середині XIX ст. був незначним. Так, у 1847 р. вийшла всього одна назва українського друкованого видання, у 1848 – три, у 1849 – дві, у 1850 – одна, у 1851 – дві, у 1852 – три, у 1853 – одна, у 1854 – три, у 1855 – чотири, у 1856 – п'ять назв. Але наприкінці 50-х рр. XIX ст., по смерті Миколи I, відбулося короткотривале полегшення режиму в усій Російській імперії. Новий імператор Олександр II (1855 – 1881) вже в перший рік свого правління амністував членів Кирило-Мефодіївського братства П. Куліша, М. Костомарова, В. Білозерського, що перебували на засланні. Згодом (1857) повернувся із заслання Т. Шевченко [502, с. 310]. Його повернення суттєво вплинуло на відродження українського громадсько-політичного руху у кінці 50-х – на початку 60-х рр.

XIX ст. [501, с. 152]. Колишні братчики стали кістяком утвореної у 1859 р. в Петербурзі першої української громади. Громада серед інших культурних цілей ставила собі за мету й видання українських книжок та часописів [329, с. 65]. Ліберально-реформаторські настрої, що поширилися в правлячій верхівці, відразу позначилися на становищі української книжки. У 1857 р. з'явилося 12 назв українських видань, у 1860 – 24, у 1861 – 33, а в 1862 – 41 назва [52, с. 105]. Центром українського книговидання у Російській імперії в 1850-х – на початку 1860-х рр. був столичний Петербург, де зосередилась основна кількість українських інтелектуалів. Саме в цьому місті з'явилися такі знакові для тодішнього українського національного руху видання, як двотомна наукова праця “Записки о Южной Руси” (1856, 1857), перший український історичний роман “Чорна рада” (1857) авторства П. Куліша, “Народні оповідання” (1858) Марка Вовчка, “Малорусский литературный сборник” (1859), перевидано “Кобзар” (1860) Т. Шевченка. Крім того, в зазначені роки виходили десятки назв книжок-метеликів, адресованих масовому українському читачеві, а 1860 р. двома виданнями вийшов альманах “Хата” [503, с. 3]. Рух серед української інтелігенції, студентства та учнівської молоді за створення недільних шкіл для ремісничої молоді, міщанства та неграмотних представників інших суспільних верств, що розпочався у Києві та інших містах Наддніпрянської України, сприяв поширенню навчальних видань, зокрема відомих “Граматики” (Санкт-Петербург, 1857) П. Куліша, “Букваря южнорусского” (Санкт-Петербург, 1861) Т. Шевченка та популярних дешевих масових видань для народу, яких тоді в українських землях розійшлося більше ніж у російських [504, с. 297].

У 1861 р. почали виходити українські періодичні видання – часописи “Основа” з січня 1861 р. українською та російською мовами як “Южно-русский литературно-учёный вестник” (всього вийшло 12 книг у 1861 р. та 10 книг у 1862 р.) та “Черниговский листок” (1861 – 1863). Вони були центрами суспільного тяжіння, навколо яких почали гуртуватись провідники тогочасного політичного українства. Біля витоків “Основи” стояли П. Куліш, В. Білозерський, Д. Каменецький, Т. Шевченко, М. Костомаров,

В. Антонович, Г. Барвінок, Л. Глібов, Р. Номис (Симонов), Марко Вовчок та інші. Гурток українців, що єднався навколо “Основи”, в історії отримав назву “основ’яни”. Пізніше до цього гурту долучилися Д. Мордовець (Мордовцев), О. Лазаревський, П. Житецький, О. Стороженко, С. Руданський, О. Кониський, П. Чубинський, Т. Рильський, П. Кузьменко, С. Нос, А. Свідницький та інші. Як свідчить програма, складена першим редактором “Основи” В. Білозерським, та зміст журналу, на його сторінках мали публікуватись твори художньої літератури, історичні, літературознавчі, мовознавчі, етнографічні, освітньо-педагогічні праці, популярні природознавчі твори, публікації з медицини, сільського господарства, землекористування, промисловості, торгівлі, бібліографія, регіональні новини, урядові постанови та розпорядження щодо українських земель. У програмі зазначалось: “Край, вивченню котрого буде присвячена Основа, заселений переважно південно-руським народом. Хоч в Бессарабії, Криму і Землі Війська Донського, переважаюче населення не південно-руське, але ми включаємо і ці області в коло нашого вивчення ...” [505, с. 1]. Тобто, географічно журнал “Основа” охоплював своїми статтями не лише етнічні землі підросійської України, а й місця, що були більше чи менше заселені українцями. Хоч у самому виданні наклад не вказується, підраховано, що він становив близько двох тисяч примірників [53, с. 129; 56, с. 399]. За тодішніх умов колоніальної залежності України, неписьменності значної частини українського населення, нечисленності національно свідомого українства, це був доволі солідний наклад. Читачами журналу були переважно тодішня українська різночинна інтелігенція, студентство, частково дрібні чиновники та національно свідомі православні священики. Ймовірно кількість опосередкованих читачів часопису була ще більшою.

Редакційну підготовку журналу “Основа” одразу було поставлено на професійний рівень, до співпраці залучили кращі сили інтелектуального українства, тому він не міг бути непоміченим російською, польською та єврейською освіченою громадськістю Російської імперії. Про це свідчить жвава дискусія, що точилася з порушених журналом питань у російських, польських, єврейських періодичних виданнях [45, с. 80 – 91].

Цензурні обмеження щодо українського друкованого слова в середині ХІХ ст. поширювалися лише на окремі українські видання. Наприклад, у 1858 р. за таємним розпорядженням київського генерал-губернатора київський старший поліцеймейстер наказав конфіскувати всі видання українського букваря – “Граматки”, що знаходилась у продажу в книгарнях Києва, та заборонити його подальший продаж. Після проведення обшуків 31 травня 1858 р. з-поміж усіх київських книгопродавців лише в купців Івана та Степана Літових поліція виявила нерозпродані примірники “Граматки”, що їх ті отримали, як зізнались після допиту, у відставного колежського секретаря Феодосія Івановича Дейкуна. У цього відставного чиновника під час обшуку було знайдено ще 416 примірників книжки, на які й наклали арешт. З чиновника, а також купців Літових було взято підписку про припинення продажу цих книжок у майбутньому [494, арк. 1 – 5]. Подібні обмежувальні заходи імперського уряду до 1863 р. мали разовий характер і застосовувалися для кожного конкретного випадку, однак уже невдовзі українська видавнича справа стала об’єктом більш жорсткої політики.

18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєв надіслав до Київського цензурного комітету свій таємний циркуляр. Як зазначалося в цьому документі, “Внаслідок представлення від 27 минулого червня за № 342 пропоную Київському цензурному комітету зробити розпорядження, аби до друку дозволялися лише такі твори на малоросійському наріччі, які відносяться до галузі красного письменства, пропуском же книг тією мовою як релігійного змісту, так і навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, призупинитися до розв’язання порушеного з цього предмета питання в установленому порядку, про що комітет буде своєчасно поставлений до відома” [58, с. 165 – 166]. Згідно з Валуєвським циркуляром, заборонялось друкувати книги та періодику, здійснювати постановки театральних вистав українською мовою. Це свідчить не тільки про адміністративну реакцію на збільшення кількості українських видань у кінці 50-х – на початку 60-х рр. ХІХ ст., а й про посилення їхнього впливу на українське суспільство.

Після введення в дію Валуєвського циркуляра кількість назв українських видань у Російській імперії стрімко пішла на спад. Зокрема, у 1864 р. зафіксовано вихід усього 12 назв українських книжок і брошур, у 1865 р. – п'яти, у 1866 р. взагалі не вийшло друком жодного українського видання. Водночас уже з 1867 р. започаткувалася тенденція до поступового збільшення кількості українських видань навіть у таких складних умовах. Безумовно цей підйом став результатом активізації діяльності Старих Громад. Так, протягом 1867 – 1869 рр. виходило по дві назви українських видань щорічно, а вже 1870 р. з'явилися п'ять назв видань [53, с. 134]. Зростала також і кількість українознавчих видань, випущених російською мовою в рамках діяльності Південно-західного відділу Імператорського географічного товариства, де співпрацювали представники Київської Старої Громади П. Чубинський, В. Антонович, І. Житецький та інші. Однак через донос голови Київської археографічної комісії М. Юзефовича цар Олександр II наказав створити комітет для розгляду питання про українофільство на чолі з тим таки М. Юзефовичем. Комітет убачав у діяльності українофілів і в поширенні українських книжок загрозу українського сепаратизму. Як говорилося в одному з документів, що був підготовлений Головним управлінням у справах друку для засідання комітету М. Юзефовича “... особливої уваги заслуговує виявлена недавно у Волинській губернії поява книг і брошур на малоросійському наріччі, творів Шевченка...” [58, с. 167]. У цьому документі увагу звернуто на зміст творів українофільських діячів, зокрема зазначено, що в писаннях сучасних діячів українофільство не лише проглядається, а й висловлюється прямо думка про відокремлення Малоросії від усієї Росії, відокремлення наразі лише літературне, але за яким природно й навіть неминуче має прийти прагнення до відокремлення політичного, бо ніщо не об'єднує людей у політичному відношенні так сильно, як єдність мови й літератури, і навпаки, ніщо не роз'єднує їх так, як відмінність мови та писемності. Допустити створення особливої просто-народної літератури на українському наріччі означало б покласти міцну основу для розвитку переконання в можливості здійснити в майбутньому відчуження України від Росії [58, с. 167].

Отже, українська книжка, як і мова, прямо пов'язувались із проявами сепаратизму та загрозами цілісності Російської імперії. Виходячи з цього, уже найближчим часом посилилася радикалізація дій з боку російського імперського керівництва стосовно української книжки та українського слова як такого.

30 травня 1876 р. під впливом висновків спеціального комітету для розгляду питання про українофільство, перебуваючи на відпочинку в німецькому курортному містечку Емс, Олександр II підписав документ, що ввійшов в історію як Емський указ. Цим цензурним актом ще більше звужувалась сфера функціонування українського друкованого слова та української мови загалом. Згідно з Емським указом пропонувалося: “1. Заборонити ввезення в межі Імперії без спеціального на те дозволу ... будь-яких книг і брошур, опублікованих за кордоном малоросійською мовою; 2. Заборонити в межах Імперії друк оригінальних творів або перекладів малоросійською мовою за виключенням: а) історичних документів; б) творів художньої літератури. 1) Але за умови, щоб під час друку історичних документів зберігався недоторканим правопис; 2) За умови, щоб не допускати найменших відхилень від загальноприйнятого правопису; 3) За умови, що всі рукописи будуть піддані попередній цензурі в головному управлінні у справах друку; 3. Заборонити також всі сценічні вистави і будь-яку декламацію малоросійською мовою, а рівно і друк малоросійською мовою текстів до музичних творів...” [506, с. 51].

Усі мотиви імперської адміністрації щодо заборони українського друкованого слова у 1876 р. В. Антонович звів до таких чотирьох основних положень: 1) української мови не існує; 2) українська література не потрібна; 3) українська література не має майбутнього; 4) існування української літератури призведе до політичного сепаратизму [507, с. 153 – 158]. У тодішніх українофільських колах Емський указ отримав назву “закон Юзефовича” [508, с. 163].

За свідченням газети “Киевлянин” (1876, № 147), у Києві, який був третім за інтелектуальною потугою містом в Російській імперії та значним видавничим центром, до запровадження Емського указу 23 % усіх видань, що виходили в місті, були українськомовними. Однак уже після цього в Києві вийшло лише дві малі

українські брошури [506, с. 52]. Цензурою було заборонено навіть такі політично нейтральні масові видання для народу, як “Пісеньки та оповідання для дітей”, “Про землю і небо”, “Про земне життя”, “Про холеру”, “Про козаків і турків” [506, с. 87]. Після введення в дію Емського указу ситуація з випуском українських книжок виглядала як за десятиліття до того: у 1877 та 1879 рр. вийшло лише по дві назви видань, у 1880 р. – шість назв [52, с. 107].

У 1881 р. дія Емського указу внаслідок деякої лібералізації режиму дещо послабилася. Зокрема, були дозволені вистави та концерти українською мовою. Українські п'єси, однак, піддавались дуже жорсткій цензурі, до того ж їх можна було демонструвати лише в один вечір з російською п'єсою. Це стосувалось також і української белетристики. Українські видання, що допускалися до друку, у принципі не могли не проходити подвійної цензури – спочатку їх оцінювали в місцевих цензурних комітетах, а потім ще в головному управлінні у справах друку [500, с. 24]. Період 1881 – 1883 рр. О. Лотоцький назвав “коротким антрактом репресій”, адже тоді вийшло цілих 76 назв українських книжок [52, с. 107]. Однак невдовзі репресії проти української книжки посилилися знову, що, очевидно, було результатом активізації діяльності в Російській імперії революційних терористичних груп. У 1892 р. урядовці пропонували піддавати видання особливо жорсткій цензурі за найменших підозр щодо “сепаратизму”, а в 1895 р. підтверджено було розпорядження про недопущення друку навіть благонадійних книжок для дитячого читання [509, с. 77 – 78].

Аж наприкінці 1904 р. на хвилі соціальної напруги уряд царської Росії зважився переглянути свої заборони, доручивши міністерствам внутрішніх справ та народної освіти з'ясувати погляди київського генерал-губернатора, адміністрацій Київського й Харківського університетів, а також Академії наук щодо скасування заборони на функціонування української мови в громадсько-політичній, освітній, науковій та інших сферах суспільного життя. На тлі земельного руху українських селян, страйкової активності українського сільськогосподарського робітництва та національно-культурницької активності української інтелігенції всі названі інституції висловились проти обмежень на вживання

української мови. Важливу роль у прийнятті цього рішення відіграла комісія, створена із семи членів імперської Академії наук на чолі з видатним російським ученим-славістом О. Шахматовим (1864 – 1920). У рефераті цієї комісії зазначено, що урядові заборони є джерелом сильного й цілком природнього невдоволення освічених верств “малоруської людності Малоросії”, оскільки затримується поширення видань релігійно-етичного, педагогічного змісту та книжок інших напрямів через незнання українським населенням “великоросійської мови”. Крім того, на думку російських учених, мовні заборони посприяли зацікавленню українськими виданнями, що виходили в Галичині й часто містили ворожі думки стосовно Росії. Академія наук запропонувала урядові скасувати обмеження й заборони 1876 та 1881 рр. і дозволити українцям публічно говорити та друкувати книжки рідною мовою [510, с. 374 – 375]. Однак, незважаючи на таку прихильну позицію до українців російської ліберальної інтелігенції, українська мова отримала урізані права лише в роки революції 1905 – 1907 рр. після проголошення 17 жовтня 1905 р. царського маніфесту, яким, зокрема, визнавалася свобода слова й друку. 24 листопада 1905 р. імперським урядом було прийнято “Тимчасові правила про друк” [79, с. 360]. Фактично цензурні обмеження для українського друкованого слова було скасовано лише 1906 року [42, с. 83] під впливом тогочасних революційних виступів. М. Тимошик вважає, що Валуєвський (1863) та Емський (1876) цензурні акти ніхто й ніколи офіційно не скасовував [75, с. 344]. На думку С. Єфремова, Емський указ утратив силу лише в березні 1906 р., після чого українську книжку було юридично поставлено в однакові з іншими умови [42, с. 175].

Однак після придушення революційних виступів імперська влада знову застосувала політику посилення утисків стосовно української преси. Так, вже з початком століпінської реакції після 3 червня 1907 р. губернатори кількох найбільших губерній видали обов’язкові постанови, що забороняли публікацію матеріалів, які могли б сприяти зростанню антиурядових настроїв, викликали б обурення урядовими розпорядженнями тощо. Крім цього, губернатори могли затримати чи арештувати той чи інший номер

періодичного видання, накласти на нього адміністративне стягнення або ув'язнити на якийсь термін відповідального редактора видання. Постанову подібного змісту 5 червня 1907 р. видав начальник Південно-Західного краю В. Сухомлинов. Окрім заборони поширювати публічно друковані матеріали, які викликали антиурядові настрої; поширювати друковані твори, що були заарештовані урядовцями, публічно схвалювати “злочинні дії”; оголошувати й публічно поширювати брехню щодо урядових настанов, діяльності посадових осіб та війська запроваджувалися штрафи на суму до 500 руб. або ув'язнення до трьох місяців. Своїм підлеглим губернаторам В. Сухомлинов запропонував 9 червня 1907 р. видати постанови подібного ґатибу щодо друкованої продукції, що й було зроблено в усіх губерніях Південно-Західного краю. За публікацію статей та оголошень, що суперечили згаданій постанові, за другу половину 1907 р. було оштрафовано тричі тижневик “Слово” і шість разів часопис “Рада”. Подібні засоби впливу використовувалися і пізніше [511, с. 66 – 67]. Окрім цього, 24 жовтня 1907 р. імперським міністерством внутрішніх справ було видано секретний циркуляр, який надавав право місцевим урядовцям затримувати, вилучати та передавати місцевому начальству безкоштовні примірники “неблагонадійної” періодики, що пересилалася у волосні, станичні, сільські управління та місцевим посадовцям [511, с. 67]. До всього, поліцейські урядники на місцях вживали заходів до передплатників української преси, погрожуючи звільненням з роботи (якщо це були вчителі чи дрібні службовці) чи іншими неприємностями [511, с. 68]. У 1907 р. запроваджується непомірно високе мито (17 рублів за пуд) і на ввезення українськомовних видань з Галичини. Додатково ще жорсткіші правила щодо ввезення в межі Російської імперії українськомовної друкованої продукції було запроваджено 1909 р. [75, с. 344].

Аналіз конкретних українських проєктів у книговидаванні показав, що розвиток української видавничої справи другої половини ХІХ ст. був нерозривно пов'язаний з громадівським українофільським рухом, який об'єднав у своїх лавах лідерів тодішнього українства. Першим значним українофільським книговидавничим центром Російської імперії у цей період стала друкарня, заснована

в Петербурзі 1857 р. членами Старої Громади П. Кулішем (1819 – 1897) та Д. Каменецьким (1830 – 1891). Саме в її стінах побачили світ двотомник творів Г. Квітки-Основ'яненка, “Записки о Южной Руси” П. Куліша, альманах “Хата”. У 1860 р. на кошти українського мецената П. Симиренка видруковано “Кобзар” Т. Шевченка накладом 6050 примірників. Цього ж року з голосу Д. Каменецького було покладено на ноти збірник українських народних пісень. Протягом 1861 – 1862 рр. у серії “Сільська бібліотека” видано 39 назв брошур з творами таких українських письменників, як Т. Шевченко, П. Куліш, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, О. Стороженко, П. Кузьменко, Г. Квітка-Основ'яненко [53, с. 129]. Значна кількість українських навчальних видань – граматики, букварі, арифметики, що призначалися для народу, виходила друком у Петербурзі, Москві, Києві, Полтаві, Харкові та Чернігові [53, с. 130]. В умовах репресій Київська Громада намагалась випускати російськомовні видання про українські справи, зокрема журнал “Киевская старина”. Члени Київської Громади М. Драгоманов, В. Антонович, В. Беренштам, П. Житецький, П. Чубинський, Ф. Вовк, О. Русов, Я. Шульгин та інші брали участь у роботі газети “Киевский телеграф”, що можна розцінювати як спробу використати для ведення національно-просвітницької діяльності місцевий друкований орган. Так, після переходу влітку 1874 р. прав власності на “Киевский телеграф” до А. Гогоцької цим діячам вдалося встановити контроль над редакційною політикою “Киевского телеграфа”, унаслідок чого часопис тимчасово зробився друкованим органом Київської Громади та поширювачем українофільських ідей. Утім, уже наприкінці 1875 р. через тиск на членів редакції та звинувачення в українському націоналізмі з боку консервативних пресових органів – “Киевлянин”, “Голос” (Санкт-Петербург) і власниці газети А. Гогоцької та її чоловіка проф. Гогоцького, що був у дружніх стосунках з сумнозвісним М. Юзефовичем, громадіви залишили це видання [45, с. 97 – 98].

Між тим українські інтелектуали знову й знову вдавалися до спроб заснувати видавництва для випуску українськомовної книжки. Зокрема, на початку 80-х рр. XIX ст. членові Київської Громади

Л. Ільницькому, який придбав собі книгарню, було доручено створити видавництво, де мали б виходити журнал для інтелігенції та масові книжки. Оскільки випуск українськомовного часопису унеможлилювався через ненадання дозволу, ухвалено було видавати періодично книжки-альманахи. Книгарні Л. Ільницького вдалося видати лише один номер такого українського альманаху під назвою “Луна” (1881), а також навчальні та літературно-художні видання. Протягом 1885 – 1893 рр. ця книгарня, очолювана вже С. Гомолінським, випускала твори Б. Грінченка, О. Кониського, І. Котляревського, О. Стороженка та інших українських авторів [50, с. 125 – 126].

Оцінюючи діяльність старогромадівців у кінці XIX ст. в умовах посилення реакції, І. Франко писав, що в той час не тільки революційні, а й конституційні паростки в Росії були розбиті й розтолочені. Діячі, що напередодні були налаштовані дуже революційно, тепер відходили від будь-якої політичної діяльності, а в різноманітних інтелігентних громадах підросійських українців письменник бачив упадок духу. Натомість громадівці зосередилися на неполітичній національно-культурницькій діяльності, працюючи на ниві української етнографії, історії, археології, що стала для них справжнім прихистком від важкої дійсності. Вбачаючи в такому стані речей шкоду для загальноросійського ліберального розвитку, І. Франко водночас вважав, що з висоти історичної перспективи ця діяльність української інтелігенції буде оцінена позитивно – як пора тихого сіяння й повільного росту нового українства, отвезріння українців від загальноросійських впливів і повернення до рідної національної стихії. Підтвердженням цьому, на думку письменника, служили томи журналу “Киевская старина”, що вийшли тоді в світ [512, с. 236]. Важко не погодитись з цією оцінкою, даною І. Франком громадівському українофільству та його видавничій діяльності.

Крім видавничої діяльності представників старогромадівського руху, зафіксовано й інші спроби українського підцензурного книговидання. Так, у 1894 р. в Чернігові за фінансової підтримки І. Череватенка було створено видавництво Б. Грінченка. Протягом 1894 – 1899 рр. у ньому вийшло друком 35 назв книжок загальним

накладом 133870 примірників. Загалом же за весь час своєї діяльності (1894 – 1902 рр.) видавництво випустило близько 50 назв видань (твори Т. Шевченка, П. Грабовського, Б. Грінченка та інших) накладом по 5 – 10 тис. примірників кожне [513].

Знаковими подіями для української видавничої справи був вихід у Чернігові літературних альманахів “Вірна пара та інше” (1895), “Криничка” (1896), “Батькове віншування та інше” (1898), антологічного збірника “Степові квіти” (1899), альманаху “Хвиля за хвилю” (1900), що побачили світ з ініціативи Б. Грінченка. Згодом, вже в Києві, М. Коцюбинський та М. Чернявський видали альманах “Дубове листя” (1903), а Б. Грінченко збірник поезій “Червона квітка” (1905) та альманах “Досвітні вогні” (1906, 1908) [78, с. 414].

Наприкінці 1894 р. розпочало роботу з видання українських друків київське видавництво “Вік”, діяльність якого тісно пов’язана із Загальною українською безпартійною демократичною організацією. Серед співробітників видавництва були В. Доманицький, В. Дурдуківський, С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Прокопович, А. Ніковський [62, с. 5]. Упродовж 1894 – 1918 рр. видавництвом випущено у світ 331 назву видань (разом з перевиданнями) загальним накладом 1,7 млн примірників. Ця статистика могла бути кращою, якби не обмежувальні заходи російської влади. Наприклад, до 1903 р. на розгляд цензури було подано 230 рукописів, та лише близько 80 з них вдалося видати [56, с. 402]. Більшість репертуару видавництва “Вік” становили літературно-художні видання, багато з них були серійними. Зокрема, у серії “Селянська бібліотека” вийшло 70 видань, у серії “Українська бібліотека”, що призначалась для більш підготовленого читача, тобто для інтелігенції – 23 видання, у публіцистичній серії “Наші справи” – 21 видання [62, с. 12 – 13].

До революційних подій 1905 р. українські книжки, окрім видавництва Б. Грінченка та київського видавництва “Вік”, виходили ще в Одесі та Харкові. У столичному Петербурзі їх також видавало Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг [513, с. 245]. Ініціатором створення цієї просвітницько-видавничої організації був відставний генерал М. Федоровський – українець

за походженням та симпатик українського національного руху [51, с. 251]. Фактично ж головою Благодійного товариства став спочатку Д. Мордовець, а після його смерті О. Русов [51, с. 261]. З 1898 по 1904 рр. Благодійне товариство видало 32 назви брошур, 7 біографій, 6 белетристичних творів, по 3 праці з медицини та історії [508, с. 163]. За двадцять років діяльності (1898 – 1918) Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг випустило 80 видань. До 1906 р., у часи найбільших гонінь на українське друковане слово, воно видавало щорічно 6 – 8 назв видань. Для порівняння: видавництво “Вік” до 1906 р. щороку видавало по 4 – 5 назв книжок, а видавництво Б. Грінченка в Чернігові 7 – 8 назв [51, с. 253].

Українські видання виходили також і під егідою журналу “Киевская старина” [513, с. 245]. Зокрема, редакція цього журналу видала в 1898 р. “Енеїду” І. Котляревського; у 1899 р. – “Кобзар” Т. Шевченка, “Оборону Буші”, “Останню ніч” М. Старицького, “Саву Чалого”, “Понад Дніпром” І. Карпенка-Карого; у 1900 р. – “На зелений клин” Л. Яновської, “Перед волею” М. Кропивницького; у 1901 р. – “Серед темної ночі” Б. Грінченка; у 1902 р. – “Дорогою ціною” М. Коцюбинського; у 1903 р. – “Пропащу силу” Панаса Мирного, “Дарочку” Л. Яновської; у 1904 р. “Без праці” І. Франка [61, с. 251].

Окрім цього, у 1899 – 1900 рр. українську книжку продукувало Київське міське товариство грамотності за співпраці з відомим київським друкарем С. Кульженком. Значну кількість українських видань у 90-х рр. ХІХ ст. випускали групові приватні видавництва у Чернігові, Харкові, Києві, Черкасах, Петербурзі, власники київських книгарень С. Гомолинський, Р. Йогансон, Б. Корейво, В. Наголкін, одеські видавці Є. Фесенко, О. Федоров, катеринославський видавець В. Алексеєва, О. Михайлов у Харкові, а також видавці масових видань для народу і лубочних книжок О. Суворін та А. Пожарова у Петербурзі, І. Ситін, Є. Губанов, Т. Губанов, І. Юргенсон, книгарня “Русский книжный магазин”, театральна бібліотека С. Разсохіна, журнал “Артист”, товариство “Посредник” та товариство грамотності у Москві тощо [53, с. 161]. Активну діяльність розгортало харківське видавництво “Вс. І. Гуртом” (1901) на чолі з Гнатом Хоткевичем [514].

Українські літературно-художні видання також випускало створене у 1905 р. київське видавництво Є. Череповського [61, с. 255]. Та загалом українське книговидання в цей період носило переважно спорадичний, випадковий характер. В роботу підприємців-видавців, що випускали українську книжку перманентно, втручалися цезурні органи. Через утиски цензури значна кількість українськомовних творів так і не вийшла в світ. Цензура обмежувала друк навіть дитячої українськомовної книжки вважаючи, що ці видання ще з дитинства сприятимуть розвитку сепаратизму українського населення і підтримуватимуть у ньому українофільські тенденції [53, с. 148].

Після революції 1905 – 1907 рр. кількість українських видавництв Наддніпрянщини відчутно зросла. Провідні позиції в українському книговиданні продовжував зберігати Київ: у 1909 р. з 17 українських видавництв Наддніпрянщини 16 знаходились у ньому. Так, у місті почали працювати нові видавництва “Кобза”, “Серп”, “Шлях”, “Життя й мистецтво”, “Вільна думка”, “Знаття – то сила”, “Час”, “Криниця”, “Ранок”, “Дзвін”, “Наша кооперація”, “Лан” та інші; українські книжки випускали також київська “Просвіта”, Українське наукове товариство в Києві [61, с. 264; 487]. Київське видавництво “Лан” (1909 – 1914), очолюване Ю. Тищенком, спеціалізувалося на випуску літератури для дітей та юнацтва [59, с. 14]. Одним з найпотужніших центрів українського книговидання міжреволюційного періоду, окрім вже згаданого “Віку”, стало видавництво “Час” (1908 – 1920), котре очолювали В. Королів-Старий, М. Синицький, М. Левицький, П. Петрушевський. Це підприємство було взірцевим для українського книговидання у справі ведення бізнесу, адже капітал його співзасновників-лікарів становив тоді понад мільйон карбованців, що було для українських видавництв нечувано [56, с. 402 – 403]. Також працювали “Українське видавництво” в Катеринославі, “Дністер” у Кам’янці-Подільському, “Сніп” в Одесі, “Видавництво імені Бориса Грінченка” та “Надія” в Харкові, “Струмок” у Житомирі. Крім цього, українські книжки випускали численні українські кооперативи, земства та приватні видавці [513]. Зокрема, в Полтаві у 1905 р. за ініціативою українського громадського і культурно-освітнього

діяча, власника книгарні й друкарні Г. Маркевича, 1847 – 1923 рр. вийшла серія книжок часопису “Рідний край”, де побачили світ твори І. Котляревського, Панаса Мирного, А. Кащенко, М. Кропивницького, Лесі Українки [79, с. 362].

З початку революційного періоду 1905 – 1907 рр. у Наддніпрянській Україні збільшуються репертуар і кількість українськомовних наукових видань. Видання наукової літератури в підросійській Україні до послаблення режиму просто не могло бути. Трохи згодом воно можливе було в рамках відповідних наукових інституцій. Коли наприкінці 1906 р. російська влада затвердила статут Українського наукового товариства (УНТ) в Києві, це, за висловом М. Грушевського, повинно було закласти міцні підвалини наукового українознавства. Уже 29 квітня 1907 р. відбулися перші загальні збори УНТ, які очолив М. Грушевський. З 1908 р. УНТ почало видавати “Записки Українського наукового товариства у Києві”. До 1918 р. вийшло 17 томів цього збірника, де друкувались праці з різних галузей знання – історії, філології, медицини, економіки тощо. Згодом вийшли 4 томи “Збірника медичної секції У.Н.Т.”, окремі томи “Українського етнографічного збірника” та “Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука” [63, с. 54 – 55].

Загалом перед I Світовою війною кількість української видавничої продукції невинно збільшувалася, відбулась первинна спеціалізація в діяльності українських видавництв. Так, наприклад, видавництво “Криниця” 1911 – 1913 рр. випускало переважно літературно-художні видання – твори С. Васильченка, П. Вороніна, Т. Болотька, Майорського, Т. Шевченка. Водночас тут з'являлись і публіцистичні та історичні твори М. Драгоманова, на які цензурою було накладено арешт. У видавництві “Зоря” друкувались перекладні твори іспанського письменника Б. Ібаньеса та публіциста П. Понятенка, присвячені українському національному життю. Українсько-руська видавнича спілка видавала переважно твори українських письменників – І. Франка, О. Кобилянської, А. Тесленка та інших. Такі видавництва, як “Ранок”, “Відродження”, “Хвилі”, “Волосожар”, “Нове життя”, “Гасло”, “Дзвін”, “Сигнал”, “Життя й мистецтво”, “Видавництво

Української книгарні” (так перейменували книгарню “Киевской старины”), книгарні Є. Череповського й “Товариства української літератури та мистецтва” випускали крім літературно-художніх видань популярну, навчальну, громадсько-політичну книжку [61, с. 284 – 285].

Як бачимо, порівняно з кінцем XIX ст. у міжреволюційний період українське книговидання зробило значний крок уперед, хоч кількість назв українських видань зростала поступово: у 1906 р. – 116, у 1907 р. – 120, у 1908 р. – 220 назв. Водночас українська друкована продукція за кількістю та накладом поступалася виданням інших націй, що проживали в Російській імперії. Так, за результатами 1908 р. українська книжка знаходилась на восьмому місці після російської (15974 назви), польської (1963), німецької (658), єврейської (642), латиської (555), татарської (270), естонської (239) книжки [60, с. 29 – 30]. У 1911 р. побачили світ 25526 назв російських книжок, 1664 польських, 965 єврейських (на івриті – 375 та ідиш – 590), 920 німецьких, 608 латиських, 519 естонських, 372 татарських, 266 вірменських назв книжок. Українці з 242 назвами видань займали лише дев'яту позицію [313, с. 305; 515, с. 79]. У передвоєнному 1913 р. ситуація дещо змінилась. Українці випустили 228 назв видань із загальним накладом 725585 прим., посівши за кількістю назв видань національними мовами п'яте місце після росіян (26629 назв із загальним накладом 98819108 прим.), поляків (1882 назви із загальним накладом 4887037 прим.), латишів (1133 назви із загальним накладом 3796028 прим.) та євреїв (574 видання із загальним накладом 1541015 прим.) [314, с. 171]. Вартий уваги той факт, що з 228 назв на теренах Наддніпрянщини з'явилося лише 176 назв українськомовних книг, а решта видань побачили світ в інших частинах Російській імперії. Всього у Наддніпрянській Україні 1913 р. вийшло 5579 назв видань різними мовами, тобто українськомовні видання у цьому масиві становили лише 3 % [516, с. 9].

Стосовно випуску в Наддніпрянщині наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. легальних періодичних видань, ситуація через цензурні обмеження залишалася складнішою. Наприклад, у червні 1901 р. видатний український письменник І. Нечуй-Левицький

отримав відмову від Головного управління у справах друку в дозволі на видання в Києві українського журналу “Промінь” [61, с. 242]. Появі значної кількості легальних періодичних видань дало поштовх поступове зняття цензурних обмежень у 1905 – 1906 роках. З кінця 1905 до кінця 1906 р. у різних містах України виходило близько 40 назв українськомовних газет і журналів [41, с. 49]. Одними з перших були часописи “Хлібороб” (Лубни, 1905), “Громадська думка” (Київ, 1905 – 1906), “Рада” (Київ, 1906 – 1914), “Рідний край” (Полтава – Київ – Гадяч, 1905 – 1916).

Газети “Громадська думка” та “Рада” стали першими українськими щоденними періодичними виданнями Наддніпрянщини. Вони вважались друкованими органами Української демократично-радикальної партії (УДРП), що утворилася 1906 р. унаслідок злиття Української демократичної партії (УДП) та Української радикальної партії (УРП). Після розпаду УДРП її колишні члени утворили 1908 р. нелегальне Товариство українських поступовців (ТУП) і продовжували обстоювати ті ж цінності, що й УДРП у “Раді” та інших виданнях [517].

Щоденний часопис “Громадська думка”, перший номер якого побачив світ 31 грудня 1905 р., позиціонував себе як “політична, економічна й літературна газета”. Питання його випуску взяв на себе Ф. Матушевський, а до редколегії увійшли Б. Грінченко, С. Єфремов, В. Дурдуківський, М. Левицький, М. Загірня. В основу діяльності газети, яка фактично стала рупором тогочасних українських національно-демократичних сил, було покладено захист прав українського народу [68, с. 32]. Після закриття газети “Громадська думка” 18 серпня 1906 р. діячі, що її випускали, згуртувались коло нового видання – щоденної газети “Рада”, перший номер якої побачив світ 15 вересня 1906 р. “Рада” продовжувала лінію “Громадської думки”, обстоюючи позиції українства з погляду поступових партій, та офіційно залишалась позапартійним органом. Спільним для цих газет було їх громадсько-політичне спрямування й те, що біля їх витоків стояли одні й ті самі діячі. Редактором “Громадської думки”, а тривалий час і “Ради”, був Ф. Матушевський. З 1907 р. редакцію “Ради” очолив М. Павловський. “Громадська думка” утримувалася на кошти Є. Чикаленка

за активної участі у фінансуванні В. Симиренка й В. Леонтовича. Газету “Рада” фінансово підтримували також Є. Чикаленко, В. Симиренко та Л. Жебуньов [44, с. 987 – 988].

Часопис “Рідний край” (1905 – 1916) став одним з найпомітніших українських періодичних видань Наддніпрянщини міжреволюційного періоду. Його редактором спочатку був відомий український громадський діяч з Полтави, адвокат М. Дмитрієв. Перший номер часопису побачив світ 24 листопада 1905 р. в Полтаві. Однак після виходу шістнадцятого номера за 1907 р. через неблагонадійність М. Дмитрієва видання було заборонене місцевою адміністрацією і з листопада 1907 р. до 1916 р. виходило вже в Києві під керівництвом Олени Пчілки.

Утім, за напруженої соціально-політичної ситуації в Україні новітні періодики часто зникали, щойно побачивши світ. Зокрема, такі як “Слобожанщина” (Харків, 1906, 25 березня), “Порада” (Харків, 1906, 14 травня) [67, с. 214], “Народна справа” (Одеса, 1906, 8 січня), “Запоріжжє” (Катеринослав, 1906, 23 лютого), “Наша дума” (СПб, 1907, № 1 – 22 березня, № 2 – 25 березня) та деякі інші [68, с. 39]. До триваліших проектів можна віднести випуск газет “Добра порада” (Катеринослав, 1906, № 1 – 4), “Вісти” (Одеса, 1906, № 1 – 5), органу Української соціал-демократичної партії “Боротьба” (Київ, 1906, № 1 – 4).

З 12 квітня 1907 р. у столиці Російської імперії виходила українськомовна газета “Рідна справа. Вісті з Думи” (Санкт-Петербург, 1907), що інформувала читачів про політичне життя II Державної думи. Дописи в газету надсилали українські депутати I Думи – Біляшівський, В’язлов, Онацький, Тарасенко, Шраг, брати Шемети, Чижевський, Гужовський; українські науковці та літератори – М. Грушевський, Ф. Вовк, П. Смуток, М. Славінський, О. Русов, С. Русова, О. Білоусенко, а також депутати II Думи від українських губерній та ті, хто переселився з України в інші губернії – Щербина (Кубань), Сахно та Маляренко (Київщина), Богуславський (Харківщина). Серед інших періодичних видань варто згадати газету “Сніп” (1912, № 1 – 52, видавець М. Міхновський), яка виходила в Харкові. У Катеринославі видавалась газета “Дніпрові хвилі” (1910 – 1913), що порушувала переважно

культурно-просвітницькі теми та намагалася збудити національну свідомість українців Катеринослащини. На шпальтах цієї періодики велася також і дискусія з великодержавними російським шовіністами про українську національну справу. На Поділлі (Могилів-Подільський, Пеньківка) виходила аполітична українсько-мовна газета “Світова зірниця” (1906 – 1913), що адресувалася селянам. Газета подавала поради стосовно ведення господарства, гігієни, відомості про кооперативний рух, вісті з Думи, висвітлювала події з різних місць України, публікувала популярні твори з історії України, дописи читачів, поезію та літературно-художні твори. Однак, якість матеріалів у цьому виданні була дуже низькою, адже авторами публікацій були аматори. У 1907 – 1908 рр. у Києві редактор-видавець О. Корольова випускала український часопис соціал-демократичного спрямування “Слово”, який згодом редагував С. Петлюра. З червня 1909 р. Г. Ямпольська видавала просвітницьку ілюстровану тижневу газету “Село” (Київ, 1909 – 1911) (фактичним редактором її був М. Грушевський, а офіційним І. Малич), що позиціонувала себе як “українська народня ілюстрована газета для селян і робітників”. Ця газета, з якою співпрацювали українські діячі різної політичної орієнтації – М. Шаповал, М. Вороний, М. Левицький, В. Винниченко та інші, публікувала на своїх шпальтах здебільшого матеріали культурно-просвітницького характеру і практичні господарські поради в доступній для селян формі. Подавались також матеріали щодо гострих політичних тем. Після закриття цього тижневика з 4 березня 1911 р. його редакційну політику успадкував тижневик “Засів” (Київ, 1911 – 1912), який позиціонував себе як “народна ілюстрована газета” і призначався для селян та робітників. 20 грудня 1912 р. у Києві почала виходити газета “Маяк”, розрахована на селянську й робітничу інтелігенцію. Її вихід припинився в 1914 р.

На початку XX ст. активізувався також випуск українських журналів. Зокрема, з 1906 р. у світ почали виходити літературно-науковий часопис “Нова громада” та сатирично-гумористичний “Шершень”. З кінця 1907 р. до Києва зі Львова було перенесено видання журналу “Літературно-науковий вісник” (виходив тут до 1914 р.) [68, с. 40 – 41]. Політичні, культурницькі, соціальні

та національні питання порушував у своїх публікаціях журнал “Українська хата” (1909 – 1914), з яким співпрацювали такі діячі, як М. Шаповал, П. Богацький, Ю. Сірий (Тищенко), О. Коваленко та інші. Варто також згадати наддніпрянські кооперативні та громадські часописи, зокрема журнали “Наша кооперація” (Київ, 1913 – 1914), “Рілля”, педагогічно-освітній щомісячний журнал “Світло” (Київ, 1910 – 1914), щомісячний літературно-мистецький журнал “Сяйво” (Київ, 1913 – 1914). При часописі “Рідний край”, як додаток, з’явився дитячий журнал “Молода Україна”. Крім того, у Києві завдяки старанням відомого українського соціал-демократа Л. Юркевича виходив журнал “Дзвін” (1913 – 1914), який офіційно вважався літературно-громадським виданням, але насправді провадив соціал-демократичну лінію.

За підрахунками Н. Сидоренко, з листопада 1905 по липень 1914 р. у Російській імперії (разом з короткотривалими виданнями) виходило 45 українськомовних часописів. Лідерство з випуску української національної періодики в Наддніпрянщині належало Києву – 25 газет і журналів. Інші українські міста значно поступались кількістю періодичних видань. Зокрема, у Харкові та Катеринославі виходило по три періодичні видання, Полтаві, Одесі, Могилеві-Подільському – по два, Лубнах (Полтавщина) та Хотині (Північна Бесарабія) – по одному, а також п’ять у Петербурзі та одне в Москві [72, с. 10]. Ще більше було невдалих спроб випуску української періодики. Так, за 1905 – 1914 рр. до Головного управління у справах друку в Петербурзі надійшло понад 100 клопотань з приводу видання українськомовних часописів. Але з огляду на різні обставини 80 проектів щодо видання української періодики не були зреалізовані [71, с. 23].

Отже, незважаючи на деякі полегшення, у період між 1905 та 1914 рр. видання української преси все ще залишалося клопіткою справою. Наприклад, 27 січня 1907 р. уряд з метою утруднити передплату української періодики видав таємний циркуляр з рекомендаціями “затримувати на пошті й передавати місцевим губернаторам періодичні видання, що надходили до волосних управ, передусім україномовні” [68, с. 45]. Виникали певні труднощі не лише у видавців преси, але й в авторів матеріалів, що в ній

друкувались. Тому ці автори дуже часто використовували псевдоніми та криптоніми. Для прикладу, на сторінках перших щоденних українських газет Наддніпрянщини “Громадська думка” та “Рада” кількість псевдонімів та криптонімів у кілька разів перевищувало кількість справжніх прізвищ дописувачів [81, с. 69 – 70]. Зустрічається також використання тих самих псевдонімів різними авторами.

З огляду на це за кількістю назв періодичних видань українці значно поступалися іншим народам Російської імперії. Для прикладу, у 1910 р. в імперії налічувалося 234 польських періодичних видань, 69 німецьких, 31 єврейське, 21 вірменське, 13 грузинських, 11 татарських, 6 азербайджанських, 1 білоруське, 1 чеське. Українських періодичних видань того року вийшло лише 13, що порівняно з кількістю населення було незначним. Російськоюмовної проімперської періодики лише в українських землях тоді налічувалося 226 назв [67, с. 283].

Нині важко встановити накладі всіх українських періодичних видань, що на той час виходили легально, втім доведеться визнати, що вони були показово невеликими. Наприклад, газета “Слово” виходила накладом 1500 прим., “Село” – 2500 прим., “Засів” – 1500 – 2000 прим., “Рілля” – 1200 прим., “Рідний край” – 800 прим., журнал “Українська хата” – 500 – 600 прим., “Науково-літературний вісник” – 2000 – 2200 прим. [518, с. 176 – 182]. Наклад газети “Громадська думка” в першій половині 1906 р. становив 4093 прим., у другій половині того ж року він зменшився до 1500 прим. [519, с. 35]. У 1908 р. дев’ять українських періодичних видань мали загальний наклад 20 тис. примірників. Водночас наклад регіональної “Киевской мысли” коливався від 25 до 80 тис. [519, с. 37]. Найвпливовіша українська газета “Рада” в 1907 р. мала 1500 передплатників [456, с. 57], у 1908 р. – 1400, у 1909 р. – 2500, а в 1911 р. – 3300 [519, с. 35]. Головною причиною малих накладів української періодики були урядові утиски, а саме: арешти, звільнення з роботи, поліцейські обшуки тощо. Окрім цього, начальники поштових відділень отримали таємні поліцейські накази не приймати грошових переказів на адреси редакцій українських видань [519, с. 35 – 36]. Не останню роль у незадовільному поширенні газет, наприклад “Ради”, відіграв також

і їх зовні непривабливий вигляд, друкарські помилки та неякісний папір [456, с. 67 – 68]. Не сприяло становленню української преси й зародковий стан української національної буржуазії, що могла бути меценатом українських видань, тож постійно відчувався брак фінансування, вийти ж на самооплатність газети не могли через нерозгалужену мережу поширення та незначну читацьку аудиторію.

1906 – 1914 рр., зі слів С. Єфремова, були особливими для української преси, оскільки безрезневими правилами про цензуру друку 1906 р. було скасовано цензурний указ 1876 р. Однак українська преса не дожила до свого 10-ліття, оскільки спалах I Світової війни дав привід до її заборони [43, с. 43 – 44]. З початком I Світової війни (1914 – 1918) поновилися переслідування українського друкованого слова як на теренах Наддніпрянщини, так і на окупованих царською Росією землях Галичини та Буковини. Наприклад, 20 липня 1914 р., через два дні після початку I Світової війни, за розпорядженням російської адміністрації, було припинено випуск газети “Рада” [519, с. 49]. Протягом місяця від початку війни також було закрито 15 українських газет і журналів [61, с. 287], а 9 січня 1915 р. уряд припинив випуск усієї української та єврейської періодики [519, с. 49]. Розпочинався новий непідцензурний етап у розвитку українського друкованого слова.

Таким чином, становлення та розвиток української видавничої справи в досліджуваний період постійно відбувалися за прямого політичного тиску, переслідувань та цензурних обмежень, адже російська імперська адміністрація справедливо пов’язувала українську книжку й пресу з національно-визвольним рухом. Незважаючи на це, напередодні I Світової війни українству все-таки вдалося налагодити хоч і незначний за обсягом, але системний випуск національної літератури та періодики.

2.2. Нелегальна видавнича діяльність українських громадських і політичних організацій у Російській імперії та закордоном

Характеризуючи українську видавничу справу у другій половині XIX – на початку XX ст., окремо слід звернути увагу на спроби наддніпрянських українців організувати нелегальне видання друкованої продукції в межах Російської імперії та закордоном. Одним з основних центрів, що здійснював цю діяльність у 70 – 80 рр. XIX ст., була Стара Громада, зокрема її київський осередок. Репресивні заходи російського уряду щодо української книжки стали основною причиною заснування громадських емігрантських видавництв, пов'язаних з М. Драгомановим та групою його послідовників, зокрема С. Подолинським та Ф. Вовком [49, с. 973]. Водночас ще до введення в дію Емського указу С. Подолинський, налагодивши зв'язки з українським студентським товариством “Січ”, у Відні випускав популярні соціалістичні “брошури-метелики” українською мовою [520]. Також упродовж 1875 р. у співпраці з галицькими українцями у віденській друкарні, що належала болгарину Я. Ковачеву, “коштом і заходом С. Кістки” (за цим псевдонім крився галицький діяч О. Терлецький) українською мовою анонімно випускалися “метелики” для народного читання, серед яких були соціалістично спрямовані праці С. Подолинського – казка “Парова машина”, перша розмова “Про бідність” та його українська переробка оповідання В. Варвара “Правда” [521, с. 8].

М. Драгоманов, перебуваючи в політичній еміграції, як імовірно місце розташування громадівської друкарні розглядав Львів, однак через несприятливі обставини надумав перенести майбутній видавничий центр у Відень, куди прибув сам у середині 1876 р. У цей період в Австрії побачила світ його книжка “По вопросу о малорусской литературе” накладом 2000 прим. і низка окремих брошур з критикою політики уряду імперської Росії [522, с. 72]. Але вже наприкінці того ж року Драгоманов разом з родиною змушений був переїхати до Женеви, де восени 1876 р. розпочав заходи з організації нової друкарні, яка мала видавати

та поширювати нелегальну українофільську літературу в межах Російської імперії та знайомити європейську громадськість з українським питанням. Заснована "Печатня "Громади"" діяла протягом 1876 – 1889 рр. і фінансувалася коштом громадівців [57, с. 236]. Більш активна робота видавництва розпочалася з кінця 1877 р. за участю інших київських старогромадівців – С. Подолинського, Ф. Вовка, а також галицького молодого радикала М. Павлика та українського емігранта з Житомира А. Ляхоцького.

За час діяльності української женеvської друкарні в її стінах побачило світ 112 назв книжок і брошур безцензурного друку, з них 37 книжок було видано українською мовою [523]. Тематичний репертуар зумовлювався політичною доцільністю. Насамперед це були науково-популярні книжки й брошури, літературно-художні видання та публіцистика з яскраво вираженим соціальним та національним спрямуванням, що пропагували ідеї соціалізму, боротьби з існуючими порядками. Серед женеvських видань варто назвати праці М. Драгоманова: "Турки внутренние и внешние" (1876), "Внутреннее рабство и война за освобождение" (1877), "Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії" (1877), "Детоубийство, совершаемое русским правительством. Женщины процесса московских социалистов" (1877), "До чего довоевались?" (1878), "За что старика обидели и кто его обижают? (Размышление по делу Трепова)" (1878), "Le litterature Oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Raport presente an congres litteraire dt Paris, 1878 par M. Dragomanov" (1878), "Письмо В. Г. Белинского к Н. В. Гоголю с предисловием М. Драгоманова" (1880), "Соловья баснями не кормят. Письмо к генералу Лорису-Меликову" (1880), "Было бы болото, а черти будут" (1880), "Тероризм и Свобода, Муравьи и Корова. Ответ на ответ "Голоса"" (1880); М. Жуковського "Реформы и революция" (1878); Т. Шевченка "Кобзар" (1878); Д. Овсянико-Куликовського "Записки южно-русского социалиста" (1877); С. Подолинського "Життя людей на Україні" (1879), "Ремесла і хвабрики на Україні" (1880), "Социалисты-украинцы в Австрии" (1880); П. Мирного та І. Білика "Хіба ревуть воли як ясла повні? Роман з народнього життя" (1880), "Пан-народолюбєць. Повість" (1879) [524].

Найпліднішим для українських видавців у Женеві був 1880 р., коли в друкарні побачили світ окрім збірника “Громада” ще й 8 назв книжок [525, с. 70]. Їх накладі були доволі значними і становили від 500 до 2000 прим., а окремі навіть більше. У женеvській друкарні були надруковані також один випуск збірника “Слов’янська Громада” (1877) та Листок “Громади” [520, с. 68]. Упродовж 1878 – 1882 рр. виходив суспільно-політичний збірник “Громада”, який спочатку задумувався як закордонний орган Старої Громади. Однак, через непостійність зв’язків між Швейцарією та Україною це видання стало фактично друкованим органом групи Драгоманова, фінансованим С. Подолинським [526, с. 352 – 353]. Усього було видано п’ять випусків збірника “Громада”, а також два додатки до них та два номери журналу під такою самою назвою (1881).

Детальну інформацію про видавничу діяльність Громад у 70 – 80 рр. ХІХ ст. подано в публікації, уміщеній у Віснику Книжкової палати (№ 10, жовтень 2008 р.) [527]. Саме завдяки видавничій діяльності Громад не зупинилась українська видавнича традиція в роки переслідувань українського друкованого слова в Російській імперії. На жаль, вплив женеvських видань на становлення світогляду широких верств політично активного українства Наддніпрянщини був недостатнім, передусім через ускладнений доступ до читачів, хоча частина видавничої продукції з величезними труднощами все-таки переправлялась нелегальним способом до Наддніпрянської України, зокрема до Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, і в Росію – до Петербурга та Москви [525, с. 71]. Наприклад, у 1878 р. накладом 1000 прим. було випущено мініатюрний “Кобзар” Т. Шевченка форматом 55 × 85 мм. Ці малоформатні книжки надсилались в українські землі під виглядом цигарок, запакованих у цигарковий папір фірми “Awadi” [57, с. 236; 528, с. 407]. Але, навіть дійшовши до адресата, громадівські безцензурні видання вилучались поліцією. Про це свідчать документи жандармських управлінь після проведених обшуків. Так, наприклад, 22 листопада (4 грудня) 1884 р. під час обшуку в київському помешканні М. Косач було виявлено книжку М. Драгоманова “До чого доводились?” з критикою політики

російського царизму в російсько-турецькій війні 1877 – 1878 рр. [529, с. 164 – 165]. Окремі женецькі видання вилучались ще на кордоні, що зафіксовано в документах силових структур. Так, в одному з жандармських повідомлень відзначалося, що 3 липня (15 червня) 1886 р. на прикордонній залізничній станції Волочиск було виявлено такі заборонені видання, як неперіодичний збірник “Громада” за 1878 – 1880 рр. та працю М. Драгоманова “Політичні пісні” (1885) [530].

Серед тих, хто намагався переправляти женецькі нелегальні видання в Україну та Російську імперію загалом, варто згадати члена Молодої Громади й співробітника часопису “Громада” О. Черепаніна. Часто отримував від М. Драгоманова завдання з нелегального переправлення літератури через Бухарест чи Галичину студент Київського університету Б. Кістяківський – син відомого діяча Старої Громади, професора Київського університету О. Кістяківського [531, с. 8 – 10]. Однак через те, що в Києві за Б. Кістяківським та його соратниками було встановлено стеження, українськомовні книжки та памфлети поліція конфіскувала, а він сам був виключений з університету [532, с. 53]. Після виключення також і з Харківського університету Б. Кістяківський став студентом Дерптського університету (нині в м. Тарту), в якому були зосереджені найбільш політично неблагонадійні студенти з більшості провідних університетів імперії. У цьому середовищі він приєднався до марксистської групи, що складалась переважно зі студентів-поляків, і завдяки відносній м’якості дерптської цензури здійснив переклад українською мовою “Ерфуртської програми” Е. Бернштейна та К. Каутського, яка з 1891 р. стала офіційною програмою Німецької соціал-демократичної партії. Ця праця була нелегально опублікована у Львові [532, с. 56]. Для провадження українськими марксистами видавничої діяльності в Наддніпрянщині польський марксист і студент дерптського університету С. Стемповський подарував Б. Кістяківському літографічну матрицю для друку листівок у Києві. Водночас після затримання поліцією в липні 1892 р. Б. Кістяківський, який у прикордонному місті Радивиліві намагався через довірених осіб російської прикордонної служби налагодити доставку нелегальної літератури,

змушений був переорієнтуватися на легальну діяльність [532, с. 56 – 57]. Проект з організації випуску нелегальної друкованої продукції зазнав невдачі.

Були й інші намагання створити поза Україною еміграційні видавничі центри. Зокрема, громадivecь Ф. Вовк після втечі від переслідувань російських жандармів до Румунії намагався на початку 1880 р. створити українську друкарню в м. Плоєшті, щоб видавати українські видання. Вісті про ці плани долетіли у Францію до С. Подолинського, який висловив бажання співпрацювати з Ф. Вовком. Однак ця друкарня так і не запрацювала [521, с. 9].

У Женеві українські емігранти робили спроби реалізувати інші проекти з видання підпільної друкованої продукції, зокрема ввійшовши до кооперативного видавничого товариства з російською емігрантською народницькою групою “Работник”. Це товариство друкувало як українські, так і російські книжки. Навіть у збірнику “Громада” (1879, № 4) як місце його виходу вказана “печатня “Работника” й “Громади””. Спробою видавничої кооперації української та російської еміграцій з деякими застереженнями можна визнати участь М. Драгоманова та інших представників української емігрантської групи в діяльності газети “Вольное слово”. Саме там вдалося опублікувати низку праць на українську тематику та викласти власне бачення взаємин українців із сусідніми етносами. Російська та українська емігрантські групи планували також заснувати спільну таємну друкарню в Україні. Однак цьому проекту не судилося втілитися в життя [533, с. 201]. Через великодержавну шовіністичну налаштованість до українців з боку російських політичних емігрантів й особливо женеvської “Групи визволення праці” на чолі з Г. Плехановим співпраця між емігрантськими групами була нетривалою.

Заслугує на увагу нелегальна видавнича діяльність Революційної української партії, яка для досягнення своїх політичних цілей першою в новій історії України зробила ставку на українську друковану продукцію й досягла в цьому деяких результатів. Через цензурні обмеження РУП змушена була провадити видавничу діяльність або в умовах підпілля в Російській імперії, або за її межами (насамперед у Підавстрійській Україні), а потім

нелегально доправляти видавничу продукцію через кордон. Основними видавничими центрами РУП в Австрійській короні стали Чернівці та Львів.

Розуміючи, що у великих містах у середовищі робітництва діяли переважно російські соціал-демократи, а в малих містах і містечках – переважно єврейські соціалісти, РУП зосередила свою увагу на сільськогосподарських робітниках, а також на тих міських робітниках, які щойно перебралися з сільської місцевості. Агітацію рупівці здійснювали не лише безпосереднім спілкуванням, а й через поширення соціалістичних брошур, першими з яких стали “Дядько Дмитро” (1900) та “Чи є тепер панщина?” (1901). Партиїні організації видавали власними силами відозви у вигляді листівок, в яких закликали селян відбирати у великих землевласників як здобутки своєї праці на землі, так і саму землю, і справедливо розподіляти земельні наділи між тими, хто їх мав самостійно обробляти. Окрім брошур та листівок, уже з 1902 р. партія почала випускати у Львові газету “Селянин”, видання якої фінансував Є. Чикаленко, а також журнал “Гасло”. Враховуючи зростання лав РУП у середовищі міського робітництва, з кінця 1903 р. почав виходити друкований орган для міських робітників – газета “Добра новина” (вийшло всього 4 номери). Революційна українська партія також видавала окремі брошури для міського пролетаріату [534, с. 3]. У цей період свою видавничу діяльність РУП не координувала з іншими національними соціал-демократичними організаціями, але вона була оцінена в органі російських соціал-демократів – газеті “Іскра”.

Суперечності між представниками соціал-демократичної та націоналістичної течій 1901 р. у партії вкрай загострились. Перемогли більш активні прихильники соціалістичної ідеї. У 1902 р. на своєму з’їзді РУП декларувала соціалістичну орієнтацію, а частина представників націоналістичної течії на чолі з М. Міхновським вийшла з партії [535, с. 18]. У зв’язку з цим сталися деякі зміни у видавничій діяльності організації. Замість щомісячної газети “Гасло” почав виходити двомісячник “Життя”, присвячений у виразненню засад партії та її ставлення до різних питань загальнореволюційного робітничого руху. Замість “Доброї новини” вийшов друком місячник “Праця” – партійний орган, який мав

проводити агітацію серед промислового пролетаріату, інформувати про всі суспільно-політичні події. Місячник “Селянин” виходив як партійний орган для сільського робітництва” [536].

Наклади періодичних видань РУП як для нелегальної преси були значними. У 1902 р. вийшло 12 номерів щомісячної газети “Гасло” загальним накладом 9000 прим., а в 1903 р. – 5 номерів загальним накладом 5000 прим. Газета “Добра новина” в 1903 р. була представлена 4 номерами, загальний наклад яких сягав 2400 прим. Того ж року вийшло 12 номерів газети “Селянин” загальним накладом 12000 прим. Рупівські брошури також виходили великими накладками. Зокрема, брошура “Самостійна Україна” М. Міхновського (1900) мала наклад 1000 прим., “Дядько Дмитро” Д. Антоновича – 10000, “Чи є тепер панщина?” – 3000 прим. [536]. Нелегальну видавничу діяльність Револуційної української партії відображено в табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Динаміка випуску видань Револуційної української партії

Видань	Роки				
	1900	1901	1902	1903	1904
Кількість назв	2	1	5	18	6
В друк. арк.	24500	9000	18125	72950	53700
Загальний наклад	11000	3000	7000	54000	1800

Тематика рупівських видань була доволі широкою. Частину становили праці вітчизняних авторів, які мали практичне значення й стосувались актуальних проблем сільського робітництва або промислових робітників. Серед них такі книжки: “Дядько Дмитро” (1900), “Чи є тепер панщина?” (1901), “Страйк і бойкот” (1902 та 1903), “Доля працюючого люду” (1903), “Дума про похід ситого князя Оболенського на голодних селян” (1903), “Не жарт, а правда” (1903), “Народня справа” (1903), праці І. Гильки “Великий хліборобський страйк в Галичині в 1902 році” (1904)

та “Про херсонські та інші заробітки” (1904). Значну частину репертуару рупівських видань становили праці теоретиків західноєвропейських соціалістів. Серед них праці німецьких, австрійських та французьких революціонерів – “Студенти і соціалізм” (1902) А. Бебеля, “Державна зрада і революція” (1903) та “Павуки та мухи” (1903) В. Лібкнехта, “Соціальна революція” (1904) К. Каутського, “Програма робітників” (1903) та “Про суть конституції” (1904) Ф. Ласалю, “Селянська посілість і економічна еволюція” (1903) П. Ляфарга. Видано також було “Аграрну програму Французької Робітничої партії” (1903) (укладач П. Поліванов) та “Проповідь” (1904) Л. Галіна. Значну частину видань було присвячено історії революційної боротьби в Західній Європі, зокрема у Франції [537].

Пік активізації видавничої діяльності РУП припадає на 1903 р. Уже в 1904 р. відбулося істотне зниження видавничої активності партії, на що вплинуло ослаблення вільних громад РУП через арешти значної кількості їх членів, зменшення фінансування видавничої діяльності та внутрішні суперечності в партії. При цьому частину видавничої продукції продовжували випускати за умов підпілля місцеві вільні громади. З початком революції 1905 р. проти РУП посилились репресії, були заарештовані її активісти, зокрема й такі відомі, як Д. Антонович та В. Чеховський. Тоді ж було конфісковано поліграфічну базу РУП – партійну друкарню [535 с. 24].

Видавничу діяльність Революційної української партії високо оцінив Ю. Шевельов, на думку якого випуск часописів “Гасло”, “Селянин”, “Праця” сприяв закладенню основ української журналістської мови [519, с. 29]. Один з батьків РУП Д. Антонович, оцінюючи видавничу діяльність партії, стверджував, що вона за п’ять років діяльності створила в Україні літературу для масового, переважно селянського, вжитку. Теоретична література РУП, на його думку, була слабка, та література агітаційна була дуже дієвою, а для селянства вона стала найкращою революційною літературою, яка взагалі існувала в Російській імперії перед революцією. На переконання Д. Антоновича, вплив цієї книжки проявився досить швидко. Уже 1902 р. вибухнув у південній Полтавщині

великий революційний рух селянства, в якому царський уряд уперше зіткнувся з українцями як революціонерами, а не просвітянами [50, с. 127].

На значне поширення в Наддніпрянщині нелегальних українських видань звертали увагу й представники російської аристократії, котрі вбачали в цих тенденціях небезпеку для російської держави. Зокрема, на початку 1905 р. князь Мещерський, звертаючись до одного з можновладців, писав: “В ім’я спасіння Росії зверніть увагу на те, що подальше утримання під надмірними утисками малоруської літератури загрожує нам страшними бідами. Уряд, не допускаючи розвитку легальної української преси, тим самим сприяє розвитку преси нелегальної і змушує нас, поміщиків, танцювати на готовому до виверження вулкані. Що вони там собі в Петербурзі думають?” [510, с. 377].

Нелегальну видавничу діяльність провадила також і одна з найчисленніших українських політичних структур часів революції – Українська соціал-демократична спілка. Так звана “Спілка”, яка 1905 р. налічувала в своїх лавах 6 тис. членів, видавала у Львові українською мовою газету “Правда”, що розповсюджувалась у Підросійській Україні. У 1909 р. “Спілка” розпалася, а свій друкований орган передала соціал-демократичній групі Лева Троцького, котрий саме вийшов з РСДРП [380, с. 283; 538 с. 129 – 130].

Видання нелегальної книжкової продукції та преси громадськими й політичними організаціями не дало обірватися українській видавничій традиції під час цензурних обмежень у Російській імперії та сприяло формуванню національної свідомості українців Наддніпрянщини. І легальні, і нелегальні українські книжки та періодичні видання, що видавалися в другій половині XIX – на початку XX ст., відображали тогочасні суспільні відносини, тому є важливим матеріалом для дослідження.

Отже, становлення та розвиток українського книговидання й преси в Наддніпрянській Україні в 60 – 80-х рр. XIX ст. відбувалися в надзвичайно складних умовах національних утисків та жорстких цензурних обмежень. Оскільки засобом поширення національної свідомості українців була видавнича продукція, то не даремно російський царизм через Валуєвський циркуляр (1863)

та Емський указ (1876) намагався завдати нищівного удару українському друкованому слову, заборонивши їх друк та поширення.

Від кінця 50-х рр. і майже до кінця XIX ст. український національний рух розвивався переважно в рамках громадівського руху, тому в цей час українська видавнича справа була невіддільною від діяльності Громад.

У досліджуваний період розвиток національної видавничої справи наддніпрянських українців відбувався у кілька етапів. Перший етап, що тривав до середини 1863 р., характеризувався появою значної кількості українських книжкових і перших періодичних видань підросійських українців – часописів “Основа” та “Черниговский листок”. Напередодні запровадження приписів Валуєвського циркуляру (1863), незважаючи на складні умови, репертуар українського книговидання та преси під тиском став активно розширюватись, про що свідчила статистика випуску видань. Цей розвиток циркуляром було призупинено, і з другої половини 1863 р. розпочався другий етап у становленні та розвитку українського друкованого слова в Наддніпрянщині, що характеризувався репресіями проти національних видавців і занепадом українського книговидання. Він тривав до кінця 70-х рр. XIX ст. і був пов'язаний з безроздільним пануванням імперської цензури. Ситуація, що склалася, спонукала українських інтелектуалів розвивати національну видавничу діяльність в іншій формі. Такою формою стала насамперед публікація українознавчих праць російською мовою через легальні інституції та періодичні й неперіодичні друковані органи. Зокрема, діячі громадівського руху працювали в Південно-Західному відділі Російського імператорського географічного товариства над випуском Праць цієї інституції, брали участь у роботі редакції газети “Киевский телеграф” (поки громадівці впливали на її редакційну політику), а також у нелегальній видавничій діяльності закордоном (діяльність в Українській безцензурній друкарні Женеви (“Печатні Громади”) на чолі з М. Драгомановим).

У 1881 р., після деякого послаблення дії Емського указу 1876 р., розпочався третій етап у розвитку українського книговидання, який тривав до революційних подій 1905 – 1907 рр.

На цьому етапі чергувалися періоди послаблення та посилення репресій проти української книги. Зокрема, у 1881 – 1883 рр. настав “короткий антракт репресій” і вдалося видрукувати значну кількість українських видань, після чого репресії посилились знову. У цей період застосовувались як легальні, так і нелегальні методи видавничої діяльності. Саме тоді з’явився й функціонував журнал “Киевская старина”, який став фактично першим українознавчим (хоч і російськомовним) часописом. У 90-х рр. ХІХ ст. легально діяли також українські видавництва в Чернігові – видавництво Б. Грінченка, в Києві – “Вік”, у Харкові – “Гурт”. Наприкінці третього періоду з політизацією українського національно-визвольного руху з’явилась значна кількість української нелегальної літератури та преси, яку випускали як за кордонами Російської імперії, так і в її межах. Провідна роль у випуску цих видань належала першим українським політичним партіям і насамперед РУП.

Четвертий етап у розвитку української видавничої справи розпочався в 1906 р., після проголошення 17 жовтня 1905 р. свобод слова й друку та часткового зняття деяких обмежень щодо українського друкованого слова. Цей етап тривав до початку І Світової війни. Хоч він і був важким, його можна схарактеризувати як період ренесансу української видавничої справи в Наддніпрянщині. Саме тоді з’явилися повноцінні українські періодичні видання й значна кількість українських видавництв. Завдяки появі щоденної української газети “Громадська думка”, а пізніше – “Ради” й інших тижневих та щомісячних часописів удалося залучити до національного життя найактивніші верстви українства. Цим видавництвам та періодичним виданням не лише вдалося вижити в тяжких умовах цензурного тиску, переслідувань і матеріальної скрути, а й сформувати національне читацьке середовище, виробити спеціальну українську термінологію та закласти основи формування сучасного українського правопису. Це було надзвичайно важливим напередодні майбутніх визвольних змагань українського народу. Активним читачам української преси невдовзі довелося очолювати народні маси і брати участь у революційних подіях та інших проявах українського політичного та національно-культурного життя.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИЙ ДИСКУРС НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

3.1. Висвітлення українсько-єврейських взаємин у періодиці наддніпрянських українців 60-х рр. ХІХ ст.

Системне висвітлення питання українсько-єврейських взаємин розпочав часопис “Основа”. Власне до виходу першого числа журналу його фундатори задекларували своє ставлення до єврейського питання. Зі слів сучасного дослідника українсько-єврейських взаємин М. Феллера, українські діячі – Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, Марко Вовчок та Р. Номис – консолідовано виступили на сторінках журналу “Русский вестник” проти антисемітської публікації російського журналу “Иллюстрации” в 1858 р. Їхній лист-протест було опубліковано окремо від аналогічного протесту російських письменників [315, с. 115].

З більшою чи меншою регулярністю проблематику українсько-єврейських стосунків на сторінках “Основи” торкалися П. Куліш, М. Костомаров, Г. Барвінок, О. Кониський та інші. Так, П. Куліш у літературознавчо-філософському творі “Обзоръ украинской словесности”, зокрема в його першій частині – “Климентий” [381, с. 166 – 167], що була присвячена українському літератору й поету кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. Климентію, узагальнив образ єврея у віршах Климентія та визначив місце, що займало єврейство у свідомості українського суспільства ХVІІІ ст. Він виклав особисте бачення складних історичних конфліктів українсько-єврейського співжиття (хоч і через призму українсько-польських взаємин). П. Куліш вважав, що внаслідок вигнання євреїв у період Хмельниччини Лівобережна Україна етнічно змінилася, у цьому краї вони знову почали оселятися лише в часи царювання Катерини ІІ, тобто з другої половини ХVІІІ ст. На його думку, падіння козацтва як панівного (разом зі своєю старшиною)

стану та об'єднання обох придніпровських частин України дали змогу євреям поступово опанувати більшу частину капіталів, що знаходились в обігу в українських містах [381, с. 168]. Аналізуючи творчість Климентія, П. Куліш акцентує увагу на його вірші “О Циганах и о Жидах”, в якому зафіксовано стереотипні уявлення українців XVIII ст. про ці два етноси. Зокрема, у творі говориться про природне ошуканство циганів та євреїв. Письменник убачав причини нетерпимості кінця XVII – початку XVIII ст. у міжетнічному та міжконфесійному протистоянні доби козацьких воєн, Хмельниччини, Руїни [381, с. 168].

В іншому творі, вміщеному в лютневому номері журналу за 1861 р., – повісті “Другой человек”, П. Куліш лише побіжно торкнувся теми українсько-єврейських взаємин. Цю повість він присвятив деградації особистості звичайного сільського хлопця, якого силою рекрутовано до царського війська, де він волею долі дослужився до офіцерського звання, а отже, й став дворянином. У творі яскраво змальовано образ єврея-візника, який привіз молодого офіцера Полікарпа Зарубаєнка в рідне село Буртище до батьківської садиби. Дещо забобонні погляди українських козаків Гетьманщини на євреїв (як, до речі, й на католиків) відобразилися у таких словах автора: “Жид і відкупник, жид і обманщик, жид і ворог будь-якої доброї людини в Буртищі означало одне і те ж” [188, с. 68]. Витоки цього стереотипного мислення П. Куліш вбачав ще в добі польського панування та історичних споминах, пов'язаних з роллю євреїв у поширенні польських впливів, а також у невігластві й забобонах [188, с. 66].

Українсько-єврейські взаємини розглядалися також й іншими дописувачами “Основи”. Зокрема, їх проблематика головна в нарисі Ф. Нелести “После поездки на Волынь”, опублікованому в останньому, жовтневому номері часопису за 1862 рік. Автор – виходець з Волині, описав свої відвідини батьківщини після тривалої відсутності й навчання в столиці імперії – Петербурзі. Додому він повернувся з урядовим дорученням, що стосувалось проведення земельної реформи 1861 р. Описуючи Україну після тривалої розлуки, різні її соціальні та етнічні групи – насамперед українських селян, автор не оминув увагою євреїв: “Сумне і неприємне

враження лягло на мою душу при вигляді жидів. Не можна не пожаліти їх гірку долю – жити серед інших народностей, бути їх посміховиськом, терпіти презирливі докори, переносити принизливі для людини утиски, страждати і той же час не очікувати ні від кого співчуття до своїх страждань” [385, с. 39]. Однак, висловлюючи співчуття євреям в їхній нелегкій долі, Ф. Нелеста одночасно зазначав, що таке ставлення оточення до єврейства євреї переносить стійко й стає ще загартованішим: “Він серед гіркої долі не сумує; він сміється над презирством і насмішками, з котрими відносяться до нього його нові співвітчизники.” [385, с. 40]. При цьому автор зауважував, що чим благородніше, м’якше та гуманніше з євреями поводитися, тим зухвалішими вони стають, з більшим презирством дивляться на тебе та старанніше намагаються обдурити. Він відзначав ізольованість євреїв, яких наче й не обходить співжиття з іншими народами, що перебували з ними в тісних зносинах [385, с. 41 – 42]. Ф. Нелеста вважав, що потреба вижити в агресивному оточенні, зберегти власну ідентичність, зануреність в іновіре середовище, відмінність релігії зробили їх такими. Автор щиро співчував євреям, однак, крім співчуття, були й докори. На думку Ф. Нелести, ставлення євреїв до інших народів не можна вважати людським, адже за першої ж можливості євреї стануть до лав супротивників того народу, представників якого доти вважали своїми співвітчизниками. “Якщо справедливе прислів’я “гроші – сила”, то жидів, що володіють цією силою, ніяк не можна назвати безсильними” – писав публіцист [385, с. 43]. Отже, автор досить сумлінно схарактеризував загальний “профіль конфлікту” між євреями й неєвреями.

Деякі особливості національної вдачі тодішніх євреїв заважав дописувач, який підписався іменем Павло (псевдонім П. Чубинського), у статті “Ярмолок в Борисполі”, що її вмістив липневий номер журналу “Основа” за 1862 р. Автор, порівнюючи методи роботи купців росіян та євреїв на ярмарку в Борисполі, дійшов висновку, що назагал українці частіше віддають перевагу купівлі краму в євреїв, а не у великоросів. Цьому, на його думку, є кілька пояснень. З євреєм можна торгуватись, євреї привітніший і терпеливіший, його навіть можна незлобиво облаяти і євреї

хіба віджартовуватиметься, адже до лайки на свою етнічну адресу він звик. Натомість євреї намагатиметься хоча б трішки обдурити мужика, а мужик, знаючи, що євреї все одно його обдурить, за це поглумиться над ним. Проте: “Великоросійський купець обдурить більше, але це він робить з почуттям власного достоїнства. Його звуть “кацап”, а він з гордою усмішкою відповідає: “Кацап, грошики зацап”. І як підсумок: “Народ не любить гордого пройдисвітства, пройдисвітства більш небезпечного, тому що Євреї скільки ни клянись, йому не повірять. Євреї – невіра (тобто нехристиянин. – М. А.); а як не повірити, коли божаться Христовим ім’ям?” [539, с. 90]. Цей епізод не лише фіксує риси єврейського національного характеру, що відобразилися у сприйнятті українців, а й свідчить про толерантні українсько-єврейські стосунки на побутовому рівні.

На сторінках “Основи” українсько-єврейські взаємини розглядалися здебільшого в межах територій Наддніпрянщини, але в окремих публікаціях висвітлено також ситуацію, що склалася на інших українських теренах. Так, у статті “Об отношениях галицких русинов к соседям”, присвяченій українсько-польським взаєминам у Галичині, переважно описано українсько-єврейські стосунки в краї, зокрема їх економічний аспект. Автор зазначив, що після проведення в 1848 р. земельної реформи в галицькому селі утворився клас сільських пролетарів – наймитів, що жили за рахунок поденної роботи в польських землевласників і євреїв-орендарів та працювали без вихідних, отримуючи дуже мізерну платню, яка не дозволяла обзавестись не те що власним житлом і сім’єю, а найнеобхіднішим. У містах та містечках вся дрібна промисловість також концентрувалася в руках євреїв та поляків. Останні були власниками млинів, корчм, заїздів, навіть подекуди землі, здійснювали продаж хліба та різних товарів першої необхідності. У статті зазначено, що євреї зуміли закріпитися навіть у гірських районах краю: “Діяльність і підприємливість Жидів у Галичині дивовижні: вони пробрались в Карпати, де без милосердя грабують простодушних горян. Бідний горянин закладає Жиду своє пасовище і пасе жидівську худобу на своєму пасовищі за відсоток. Австрійський уряд явно протегує Жидам...” [386, с. 68]. Поряд із цим

автор статті стверджував, що євреї разом з поляками намагалися відновлювати в Галичині “стару Польщу” [386, с. 68]. На його думку, галицькі русини сприймали євреїв не просто визискувачами, у руках яких перебувала значна власність, а фактично як союзників політичної влади, які солідаризувалися з панівним у Галичині етносом – поляками.

Окрема група публікацій у часописі “Основа”, причому творів різних жанрів (оповідань, подорожніх нарисів, літературно-критичних, епістолярних), стосувалася форм українсько-єврейської взаємодії на побутовому рівні. Фіксувалися окремі характерні сцени, факти співжиття, що найбільше впадали у вічі мешканцям Лівобережжя, коли ті відвідували Правобережну Україну, де євреї були значно чисельнішими. До цих матеріалів варто віднести уривок з твору Ганни Барвінок “С Волини”, який фактично є дорожніми нотатками. Письменниця змалювала ставлення корчмаря-єврея до слуги-українця Остапа, що був переданий за угодою з його паном у прислугу євреєві-орендареві. “Але найжахливішим був жидівський слуга! Протягом свого життя я не бачила істоти, доведеної до більшого приниження!” [383, с. 287]. Авторку дивувало, чому Остап увесь час зносив кривди від корчмаря: “Дико-невідповідні речі відбуваються на світі: довіряти безпеку жидівської родини і майна людині, яка найсильніше за все відчуває до жида ненависть і котрому, окрім свого жалюгідного життя, втрачати нічого!” [383, с. 88]. Ця подорож по Волині, яка входила в смугу осілості, навіяла Ганні Барвінок такі думки щодо діяльності єврейства в краї: “Ось істинні володарі давньої Руської землі, Волині! Ось ким підкорена країна, що названа Волинню від волі (свободи), котрою вона славилась колись в Руському світі! Даремно ми, в своїх книжках та розмовах, відгукуємося про цих завойовників у жартівливому тоні. Їх влада надто сильна, їх могутність жахливіша татарської, литовської і будь-якої! Вони, володіючи країною і її населенням, не бажають процвітання ні тому, ні іншому: вони люблять прекрасну, давно вже розорену і занепащену ними Волинь, як рудокоп любить свою похмуру шахту – не більше. Дивна любовь!” [383, с. 90].

Сцени неоднозначних стосунків між євреями й українцями зафіксував у своїх подорожніх нотатках “Дорожная заметка / Из Полтавы в Кременчук/” О. Кониський. Він став свідком та

учасником такого дорожнього епізоду: єврей-купець другої гільдії побив глухого селянина й забрав у нього шапку тільки за те, що той не звернув зі шляху з важкими підводами сіна. Кониський не тільки захистив селянина, а й змусив кривдника повернути селянинові шапку та заплатити 3 крб. відшкодування за кривду [382, с. 55 – 57].

Цінність подібних публікацій полягає у фіксуванні авторами реалій побутового співжиття євреїв та українців. Можливо, саме ці статті підштовхнули студента В. Португалова написати листа в редакцію. Зазначений лист, підписаний криптонімом “П-овъ”, було вміщено в червневому номері за 1861 р. під заголовком редакційної статті “Недоразумения по поводу слова “Жид” [137, с. 386]. Автор листа звинувачував редакцію журналу в тому, що вона не дотримується опублікованої нею ж програми, надалі вживаючи в своїх публікаціях образливий термін “жид” замість “єврей” [384, с. 134 – 135]. Як відповідь у не підписаній редакційній статті зазначалося: в плани “Основи” не входить плекати ворожість стосовно євреїв [384, с. 136]. Вживання терміна “жид” редакція пояснювала тим, що для українців, на відміну від росіян, це природний етнонім і вони його історично вживають не в зневажливому значенні, як от “лях”, “москаль”. Мовляв, інших термінів на означення єврейського етносу народ не знає. Тому, на думку автора редакційної статті, П. Куліш як письменник використовував у своїх літературних творах зрозумілий для народу етнонім, уникнути якого неможливо. Саме з цих причин, твердить автор, письменники, що виступили на захист єврейства від нападок російських шовіністів у 1858 р., самі вживали етнонім “жид”. Повторено в статті також і закиди єврейству з приводу життя, відособленого від внутрішніх потреб українського населення. Та безіменний автор виступав за зближення обох народів і декларував готовність української інтелігенції посприяти в цьому [384, с. 141 – 142].

Ця позиція журналу викликала публічну реакцію інших видань, зокрема єврейської газети “Сион”, що виходила в Одесі (1861 – 1863). В одному з вересневих номерів газети за 1861 р. опубліковано редакційну статтю “Основа” и вопрос о национальностях”, автори якої не підтримали В. Португалова. На їхню думку,

терміни “жид” і “єврей” відрізняються в етимології, адже обидва мають єврейське походження, і вживалися вони самими євреями окремих територій на означення власного етносу [540, с. 158]. Утім, редакцію “Сиону” більше обурило твердження “Основи” про те, що євреї, мовляв, живуть відособлено поміж українського населення, не прагнуть зближуватися з ним, а подекуди діють на шкоду українцям [384, с. 141]. Редактори “Сиона” зробили висновок: “Основа” не тільки не засуджує старої ненависті українців до євреїв, але визнає, що й досі євреї повинні вважатись недружніми для більшості населення України [540, с. 159]. Більше того, “Сион” розглядав українців лише як одну з частин великоросійського народу й убачав у самій “Основі” сепаратистську загрозу загальноросійським інтересам [540, с. 160]. Редакція насамкінець висловила думку, що як євреї й мають з ким асимілюватися, то лише з панівним великоросійським народом.

Таке тлумачення “Сионом” українсько-єврейських стосунків не залишилося без реакції П. Куліша й дістало відповідь у статті “Передовые жидаы”, що побачила світ у вересневому номері журналу “Основа” за 1861 р. П. Куліш зазначав, що відносно “збирання землі Російської” представники передового єврейства випереджають часом навіть “Іванів московських”. Він звинуватив єврейську інтелігенцію в замилюванні національним егоїзмом та недостойному способі ведення полеміки, нагадуючи, що незадовго перед тим він разом з М. Костомаровим, Марком Вовчком, Р. Номисом та Т. Шевченком був співавтором статті проти антиєврейських публікацій “Іллюстрации”, вміщеної в “Русском вестнике” (1858, т. XVIII, ноябрь, кн. 2). До цих аргументів автор долучив сам текст статті-протесту [189, с. 135 – 138].

У відповідь “Сион” передовою статтею “К русским журналам” звернувся до третьої сторони з пропозицією розв’язати цю суперечку за посередництва російських публіцистів [541, с. 325], які невдовзі й долучилися до дискусії. Завершив її М. Костомаров своєю статтею “Иудеям”, де намагався дати відповідь на всі закиди, що пролунали зі сторінок “Сиона”. М. Костомаров доводив необґрунтованість звинувачень редакції одеської газети в нібито проповіді “Основою” думок про винищення євреїв

чи їх вигнання та завважив некоректність висловлених у журналі трактувань як закликів до повернення в часи інквізиції та інших варварських дій доби феодалізму. Причину прохолодного ставлення українського населення до євреїв він сам бачив у тому, що євреї Польщі й України зайняли в їх суспільному розвитку місце, яке зазвичай належить у західноєвропейських країнах середньому станові, та надто прихилились до сильнішої сторони – панства, ставши фактично його сателітами в експлуатації місцевого населення. Розглядаючи глибше природу українсько-єврейських етнічних суперечностей, М. Костомаров зазначав: якщо прислухатися до суджень українців стосовно євреїв, то українці рідко зневажають останніх суто через релігійні переконання. На думку автора, українці до євреїв ставились з немілістю тому, що вважали їх схильними обдурити, скористатись незручним становищем для своєї вигоди, при нагоді притиснути тощо [185, с. 41 – 44]. М. Костомаров фактично звинуватив “Сион” у тому, що його редакція застосувала в полеміці методи нечесної боротьби, зокрема, несправедливо приписувала “Основи” “вузькість національності”, проповідування сепаратизму й фактичну відмову українцям на окремий політичний розвиток [185, с. 48 – 49]. Нечесність методів боротьби автор убачав також у тому, що “Сион”, закликаючи російську пресу розсудити в цій суперечці редакції обох часописів, подав вилучені з контексту витяги зі статті Куліша “Передовые жидаы” та протесту на захист євреїв, написаного ним ще раніше. У такий спосіб всеросійській громадськості було представлено спотворену картину суті полеміки. На думку М. Костомарова, одеські євреї апелювали до російської преси не для того, щоб дати відповідь “Основи”, а щоб кинути тінь на українську літературу й звести полеміку до іншого питання підміною аргумента, який стосувався шкоди від українського літературного руху для російської держави та експлуатував небезпеку роз’єднання в імперії українців та росіян [185, с. 52 – 53]. На завершення статті М. Костомаров висловив упевненість, що редакція “Основи” прагнула зовсім не винищення, вигнання чи насильної асиміляції євреїв, а реально рівних прав для них і надання їм широких можливостей. Але й українці, додав автор, повинні мати такі само права

й можливості, і тоді поміж них плекатиметься почуття конкуренції, яке буде противагою єврейській монополії [185, с. 57].

За півроку, у січні 1862 р., в “Основі” з’явилась редакційна стаття М. Костомарова “Современная южнорусская летопись”, де разом з оглядом напрямів діяльності цього журналу й висвітленням різних аспектів українського суспільного життя ще раз було зацентовано увагу на згаданій полеміці з газетою “Сион”. Автор прямо виступив на захист П. Куліша від нападок одеської газети. Він ще раз відкинув звинувачення “Сиона” в нібито відході “Основи” від власних програмних засад і запевнив: редакція ніколи не бажала зла євреям, і ті критичні зауваження в бік єврейства, що іноді з’являлися на сторінках часопису, стосувались лише окремих реальних фактів з життя, а не теорії соціальних стосунків як такої. Автор підкреслив, що насправді українські діячі щиро бажають добробуту євреям, але цього добробуту неможливо досягнути за ворожого ставлення євреїв до українського народу [542, с. 82 – 83].

Ця полеміка та її відголоски мали продовження також і в статтях інших авторів часопису, зокрема Митра Олельковича “Де-що про жидів” [387], “Жидівська дяка” [388] та А. Шиманова “О путешествии по Украине” [543], які висвітлювали переважно українсько-єврейські стосунки на побутовому рівні та, знову-таки, звинувачували єврейство в зневажливому ставленні до українського населення, махінаціях тощо.

Отже, автори публікацій у журналі «Основа» та газеті «Сион» не змогли знайти спільної мови і взаємного інтересу в міжетнічній взаємодії. Стан українсько-єврейської дискусії засвідчує тогочасні упередження й забобони на рівні інтелектуалів обох народів. Як бачимо, у дискусії про рівні права для обох етносів, що як етнічні спільноти майже не мали прав у Російській імперії, дійти якогось консенсусу було заскладно через відмінність соціально-психологічних настанов.

У 1862 р. активно поринули в дискусію, взявши переважно бік “Сиона”, численні російські видання, зокрема “Русский вестник”, “Русская речь”, “Русский инвалид”, навіть додаток до “Современника” – “Свисток”. У цій ситуації російські видання

розглядали “Сион” як своєрідного союзника чи сателіта в захисті великоросійських інтересів, а в “Основі” вбачали розпалювача сепаратистських настроїв серед українських читачів. Зрозуміло, що після включення в дискусію російської преси, вона вийшла за межі двосторонніх стосунків і на тому етапі не могла носити конструктивного характеру.

Цікавою, на наш погляд, є точка зору українського історика М. Грушевського, який вважав цю полеміку доволі показовою. Учений зауважував, що М. Костомаров мав рацію в окремих твердженнях, але ті його судження, що ґрунтувались на емоціях та суб’єктивному баченні проблеми, М. Грушевський піддав критиці. Він визнав справедливою критику “Сиона” журналом “Основа”, бо замість запропонованої євреям дискусії на тему обопільного зближення й порозуміння, “Сион” “пустив доносець у сепаратизмі, вузькому націоналізмі, реакційності”. М. Грушевський вважав, що саме від цього звинувачення “Сиона” українська громадськість і розпочала відлік звинувачень у сепаратизмі (від росіян та поляків) та руйнуванні єдності з народами-сусідами. Це сталося, на думку вченого, тому, що М. Костомаров тоді помилково ототожнив “Сион” з усім єврейством і сам не мав права виступати від імені всього українства із заявою про брак симпатій українців до єврейства [177, с. XIV – XV].

Зміст дискусії в журналі “Основа” привертає значну увагу і сучасних дослідників [178]. Так, І. Сергєєва та О. Горшихіна вважають, що в багатьох публікаціях “Основи” далися взнаки юдофобські настрої українських інтелектуалів, а це хворобливо сприймалося молодістю єврейською інтелігенцією [544, с. 70 – 71]. Львівський дослідник Є. Наконечний зауважує, що, попри прохання єврея-автора листа вживати замість образливого терміна “жид” термін “єврей”, редакція “Основи” вперто обстоювала власну позицію. Від її імені М. Костомаров висловився за те, що термін “єврей”, на відміну від терміна “жид”, на українських землях є неісторичним, бо ні у фольклорі, ані в художній літературі він не зустрічається. Звідси термін “жид” за походженням є українським і не містить негативних конотацій, а термін “єврей” – привнесений ззовні, тобто російський. “Парадоксально, – пише Є. Наконечний – але за такою ж точнісінько схемою аргументації, як ми бачили,

українофоби заперечували можливість визнання етноніма “українець”. Російські, польські, угорські шовіністи здіймали лемент, що, мовляв, етнонім “українець” антиісторичний, бо в давніх історичних пам’ятках його немає...” [137, с. 386 – 388].

Розглянута нами дискусія не лише відображає точку зору представників українства на єврейське питання, а й свідчить про те, що публікації “Основи” тривалий час визначали зміст українсько-єврейського діалогу. Українські інтелектуали, що порушували питання українсько-єврейських стосунків, завжди пам’ятали про результати полеміки між “Основою” та “Сионом”. Зі свого боку деякі єврейські автори початку ХХ ст. зазначали, що перейнявшись серйозно національним питанням редакцію “Сиона” спонукала саме дискусія з “Основою” [545, с. 425].

Ще однією трибуною українства в 60-х рр. ХІХ ст. була газета “Черниговский листок”, що виходила з березня 1861 до серпня 1863 р. (зі значними перервами у зв’язку з фінансовими труднощами). Редагував це видання Л. Глібов – учитель Чернігівської гімназії. Серед авторів газети, окрім Л. Глібова, були П. Куліш, Р. Номис, О. Кониський, П. Кузьменко, М. Вербицький (Білокопитенко) та інші. Як бачимо, і “Черниговский листок”, і “Основа” мали спільних дописувачів. Та в аналізованому виданні до єврейської тематики зверталися значно рідше: виявлено всього три відповідні публікації в серпневих номерах газети 1861 р. Дві з них належали до епістолярного жанру, а одна є коротким повідомленням. Публікації мають аполітичний характер і переважно присвячені проблемі співжиття окремих місцевих громад. Так, у листі конотопського єврея А. Ландау “Несколько слов о евреях” порушено актуальні для того часу проблеми залучення євреїв до місцевого громадського життя. А. Ландау зазначав, що євреї в Конотопі, як і в інших чернігівських містах, провадять осібне життя, не зближуючись з місцевим населенням. При цьому автор не зміг чітко пояснити, що стало причиною цієї самоізоляції – низький освітній рівень місцевих євреїв чи упереджене ставлення до них, що серед місцевої громадськості євреї виступали здебільшого в ролі торговців, відкупників, підрядників тощо. На думку А. Ландау, такий стан речей варто було б змінити, взявши за взірць

життя полтавської єврейської громади, яка прилучилася до активного громадського життя сусідньої губернії, – там були відкриті єврейське училище, чоловіча та жіноча єврейські школи [546, с. 42 – 43]. Ще один з авторів газети, що підписався ініціалами “Р. И – З – НЪ”, продовжив порушене попереднім автором питання й висловився на користь залучення єврейської молоді до світської освіти. На думку автора, який себе також ідентифікував євреєм: “... Євреї Чернігівської губернії завжди складали жалюгідне виключення стосовно освіти” [390, с. 58]. Саме нехіть чернігівських євреїв до сучасної освіти становить, на думку автора, основну перепону в залученні єврейства до громадського життя краю.

Цікавим видається газетне повідомлення “Расход книг между евреями”, в якому подано відомості про поширення єврейських книг, зокрема Талмуду, серед євреїв Царства Польського. Йшлося про літературу, видану у Варшаві, Вільні та Житомирі. З публікації зрозуміло, що єврейські книги накладом від 10 до 19,5 тис. прим. розходилися повністю й швидко, водночас найкращі російські та польські книги за приблизно цей самий період розходились, зазвичай, по кілька сот і лише в окремих випадках – кілька тисяч примірників [547].

Ініціаторами та авторами згаданих публікацій виступили представники чернігівського єврейства. Взагалі редакція “Листка” підтримувала добрі стосунки з деякими представниками єврейської спільноти протягом усього свого існування. Так, у всі роки виходу на сторінках газети в рубриці “Разные объявления, вызовы, запросы и отзывы” постійно з’являлися рекламні повідомлення про асортимент книгарні єврея Кранца, де, зокрема, продавались і видання авторів, що належали до гуртка “основ’ян” [391].

Публікації журналу “Основа” та газети “Черниговский листок” є цінним історичним джерелом для демонстрації українсько-єврейської взаємодії, а у разі останнього – ще й соціального партнерства й толерантності. Незважаючи на те, що в наведених публікаціях домінувало суб’єктивне бачення дописувачами українсько-єврейських міжетнічних проблем, загалом вони адекватно відображають тенденції, що побутували тоді в українському та єврейському соціумах.

3.2. Відображення поглядів Старої Громади на українсько-єврейські взаємини в громадівських виданнях 70-х рр. XIX – початку XX ст.

У 70-х – 90-х рр. XIX ст. тягар з організації українського книговидання в Наддніпрянщині ліг переважно на плечі Київської Старої Громади.

В умовах дії цензурних актів імперського уряду Росії громадівці намагалися використовувати нечисленні доступні їм засоби для випуску своїх праць.

У багатьох виданнях і публікаціях громадівців порушено питання українсько-єврейських взаємин. Передусім це стосується праць таких постатей, як В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський.

Чимало в працях В. Антоновича відведено ролі єврейського чинника в розвитку українських земель у минулому. Як історик гайдамацького руху на Правобережжі він не міг оминати увагою українсько-єврейських взаємин. Адже євреї тодішнім українством сприймалися однозначно як сателіти ворожого їм польського табору. З метою виявити глибинні причини українсько-єврейських антагонізмів, В. Антонович досліджував соціальну структуру єврейського населення, його демографію та господарські заняття. У своїй праці “Исследования о гайдамачестве” він порушив дражливу проблему ставлення повстанців до євреїв, які часто ставали об’єктами нападів гайдамацьких ватаг [125, с. 376 – 377, с. 402 – 403]. Водночас він звернув увагу на той факт, що до лав гайдамаків повстанці вступали не тільки з ідейних міркувань, а й для того, щоб поживитись трофеями [125, с. 389 – 390]. Тому, окрім селян та запорозьких козаків, у цей рух були інкорпоровані різномірні суспільні та етнічні елементи: городові козаки, міщани, волохи, навіть шляхта та вихрещені євреї [125, с. 377]. Причому, за твердженням В. Антоновича, євреї-вихрести серед гайдамаків зустрічалися доволі часто, оскільки розглядали це заняття як промисел, що приносить прибуток [125, с. 387].

Частково В. Антонович торкнувся питання українсько-єврейських взаємин і в публікації “Исследования о городах

в Юго-Западной России по актам 1432 – 1798” (Київ, 1870). В іншій праці “О промышленности Юго-Западного края в XVIII столетии” (Київ, 1873), характеризуючи стан господарства Правобережної України від закінчення доби Руїни й до останніх років панування в цих землях Речі Посполитої, автор підводив читача до висновку, що по Хмельниччині польською владою не було зроблено абсолютно нічого, щоб змінити господарсько-економічні стосунки з місцевим населенням, які в середині XVII ст. спричинили національно-визвольну війну українського народу. У сільській місцевості євреї так само виступали переважно в ролі корчмарів та орендарів, у містах та містечках вони мали непримиренних конкурентів в особі християнських купців та ремісників. У XVIII ст. українські міста, що перебували під польською владою, занепади остаточно, цехи, зі слів В. Антоновича, впали, “придушені надмірною турботою про усунення конкуренції”, яка з’явилась в особі єврейського населення міст. Єврейство існувало поза міським громадським устроєм, під владою етнорелігійних громад – кагалів, які лише номінально визнавали над собою воєводський суд. Незважаючи на протести магістратів, єврейське населення міст не сплачувало обтяжливих митних зборів, не підлягало цеховим обмеженням, як християнські цехи. Євреї вступали в спілки зі старостами, католицьким духовенством, приватними власниками міст і містечок та селились у межах міст на підвладних згаданим особам землях, перебуваючи під їхнім патронатом. Отже, єврейське населення порівняно з християнським знаходилося у значно кращих умовах, а заходи влади, спрямовані на захист цехового виробництва, лише поглиблювали його занепад [181, с. 9]. На кінець XVIII ст. ремісничє виробництво в містах Правобережжя остаточно занепади, помітні позиції в промисловості займали лише винокурне виробництво, виробництво селітри, частково виробництво поташу та скла. Ремісничє виробництво ледь жевріло в сільській місцевості та серед нечисленної групи єврейських ремісників у містах. Міщани взагалі облишили ремесла, а ніші, що виникли з виробництва окремих груп товарів, заповнювались радше продукцією іноземних виробників. Відновилось ремісничє виробництво в краї лише на початку наступного XIX ст. [181, с. 13]. Основною причиною такого стану українських

міст Правобережжя було те, що громадське життя в них регулювалось чужинським магдебурзьким правом, яке на той період уже втратило свою дієвість, оскільки стримувало ремісниче виробництво своїми цеховими обмеженнями, сприяло занепаду ремесла, притлумило головну рушійну силу виробництва – дух суперництва [181, с. 7] та робило українське ремісництво більш уразливим у конкурентній боротьбі як з місцевим єврейським ремісництвом, так і з іноземним. У XVIII ст., зі слів В. Антоновича, “Євреї заповнили собою той великий відрізок, котрий відокремлював у Речі Посполитій повновладну шляхту від безправних холопів і, таким чином, зникла будь-яка можливість розраховувати в майбутньому на творення середнього стану, котрий був би в змозі стати з одного боку перепоною для шляхетського панування, а з другого надати допомогу селянам для виходу їх з тяжкого становища. Відсутність середнього стану була одним із найбільш видатних знамень падіння Речі Посполитої...” [181, с. 91 – 92].

У “Трудах” Південно-Західного відділу (1872) побачили світ етнографічні, статистичні та економічні праці стосовно єврейства Правобережної України під авторством видатного українського етнографа П. Чубинського. Він у рамках етнографічно-статистичної експедиції Російського географічного товариства в Правобережну Україну зібрав цінні матеріали щодо різних сторін життя правобережного єврейства, які після публікації одразу стали підставою для подальшої дискусії та докладнішого вивчення єврейського питання. Адже, на думку П. Чубинського, серед проблем державної ваги не було більш серйозного питання, яке вимагало б нагального вирішення так, як питання єврейське [187, с. 3]. Дослідивши соціальну структуру єврейства Правобережжя та його господарські заняття з початком реформ у Російській імперії, П. Чубинський дійшов висновку, що в руках єврейської буржуазії зосередилися значні промислові потужності краю та весь його лихварський капітал. Зі слів автора, євреї як єдині капіталісти в краї кредитували і поміщиків, і промисловців, і міщан, і селян [187, с. 26]. Крім того, єврейство контролювало й більшість торгівлі. Суто єврейським заняттям у Правобережній Україні вважалося також утримання шинків, заїжджих дворів. Значна частина

єврейства займалась також різноманітними ремеслами. Втім, незважаючи на це, переважна більшість єврейського населення жила поза межею бідності. Причини такого кричущого розшарування полягали, на думку П. Чубинського, у тому, що “єврей, на жаль, швидше буде ходити в лахміттях, харчуватися лише хлібом і цибулею, ніж піде на заробітки в якості поденщика, адже поденщик може лише проіснувати на зароблене, а не нажити грошей. Єврей ... не відмовиться від мрії нажити грошей, тому надає перевагу жебрацтву, ... підшуковуючи собі гурток, що займається гендлярством” [187, с. 211]. Гендлярство, на думку П. Чубинського, для єврея з дитинства й до смерті було бажаним заняттям. Однак, ця характеристика П. Чубинським єврейської бідноти, як вроджено схильної до посередницької діяльності, сприймалась неоднозначно навіть у середовищі українства. М. Драгоманов, полемізуючи з П. Чубинським щодо ролі євреїв в економічному житті українських земель, вважав, що навіть, як євреї й будуть усунені від посередницьких функцій, то на їх місці все одно з’являться нові посередники, але іншого походження й віросповідання – переважно із заможних українських селян [193, с. 222 – 223].

М. Драгоманов був одним з перших представників українства, хто намагався не лише висвітлити українсько-єврейські проблеми, а й прагнув розкрити глибинні, кореневі передумови конфліктності єврейського питання в Україні та запропонувати власні шляхи його розв’язання. Початковою працею науковця на єврейську тематику стала стаття “Євреї и поляки в Юго-Западном крае”, що побачила світ у російському ліберальному журналі “Вестник Европы” в липні 1875 р. [548, с. 65]. Цю статтю він написав ще до еміграції, перебуваючи в Україні. Згодом значну кількість праць М. Драгоманова на єврейську тематику було видруковано в женецькій друкарні. Але основна їх частина завдяки старанням його послідовника Б. Кістяківського побачила світ уже після смерті вченого в паризькому та московському виданнях.

Про інтерес до єврейського питання з боку М. Драгоманова свідчить також аналіз видавничого репертуару його женецької безцензурної друкарні. Так, у цьому закладі спробували в 1880 р. налагодити випуск агітпродукції для єврейських соціалістичних

організацій. Соціалістична пропаганда серед євреїв України, на думку М. Драгоманова, дала б змогу відокремити євреїв-робітників, вивести їх з-під впливу євреїв-капіталістів та поєднати натомість з робітниками інших етносів. Для цього належало створювати єврейські соціалістичні організації та поширювати соціалістичні ідеї серед євреїв їхньою рідною мовою за допомогою друку на їдиш. Саме тому М. Драгоманов запропонував створити “Вільну єврейську друкарню” [549, с. 327]. Однак, на той час євреї-соціалісти, переважно вже асимільовані, зазвичай не переймалися пропагандою соціалістичних ідей у своєму етнічному середовищі. Вони, як вважав М. Драгоманов, мали б нести відповідальність за свою неувагу до потреб єврейських мас [191, с. 541 – 542].

У 1880 р. в женецькій друкарні з’явилась брошура “От группы социалистов-евреев”, автор якої підписався псевдонімом Родін, а післямову до неї написали українські емігранти М. Драгоманов, М. Павлик та А. Ляхоцький (Кузьма). Текст цього документа вміщено в паризькому виданні творів (1906) М. Драгоманова [549]. Є припущення, що під псевдонімом “Родін” приховувався єврей Арон Вейлер, який невдовзі повернувся з Швейцарії на батьківщину й зорганізував у Мінську перші єврейські робітничі гуртки [358, с. 380]. Один з дослідників діяльності та творчості М. Драгоманова міжвоєнного періоду – Д. Заславський, зауважив про брошуру “От группы социалистов-евреев”, що годі було більш ясно й чітко сформулювати завдання, які надалі лягли в основу перших єврейських робітничих гуртків, потім Бунду та інших соціалістичних і комуністичних організацій, які працювали серед єврейського пролетаріату [548, с. 112 – 113]. Отже, дослідник провів пряму паралель між цією працею, в якій викладено бачення єврейського питання майбутньої єврейською соціалістичною організацією, та програмами соціалістичних єврейських організацій, що з’явилися і діяли пізніше – у дореволюційний та революційний періоди і здобували собі прихильників завдяки звертання до єврейства зрозумілою йому мовою – їдиш, а не російською.

Через фінансові труднощі, брак кваліфікованих єврейських редакційних працівників та спротив у середовищі загально-російських соціалістів, задум М. Драгоманова та його спільників

стосовно відкриття єврейської друкарні втілити не вдалося. Показово, втім, що ініціатива М. Драгоманова та його групи створити друкарню для представників різних нетитульних національностей стала приводом до розриву з російськими соціалістами-народниками [548, с. 113]. Народники були прихильниками соціальних та демократичних перетворень лише в рамках загальноросійського революційного руху, й дотримувались у національному питанні принципу великодержавності.

Як і П. Чубинський, М. Драгоманов вважав, що єврейське питання в Російській імперії постало чи не найгострішим і тому вимагало негайного розв'язання. Він не поділяв думки частини тодішніх діячів, які конфліктогенність єврейської проблеми в західних губерніях Російської імперії вбачали тільки в підступності та недбальстві польського уряду, який у період існування Речі Посполитої всілякими засобами заохочував сюди євреїв, а ті згодом економічно опанували ресурси краю. Так само він відкидав і такі способи розв'язання єврейського питання, як репресивні заходи, конфесійні привілеї православним (особливо великоросійським) купцям і підприємцям [193, с. 220]. На думку вченого, справді була часткова провина “старої Польщі” в загостренні єврейського питання в Україні. Але важко пояснити, чим Польща завинила в тому, що на Лівобережжі чи в Південній Україні, де тривалий час євреї не проживали взагалі, а ще на початку XIX ст. у містах були поодинокі єврейські купці, після 1860-х рр. єврейство стало контролювати економіку краю та становило значний відсоток населення. Винною у такому стані справ М. Драгоманов вважав політику російського уряду, який, не дозволяючи євреям селитися у Великоросії, сприяв зосередженню єврейства в західних і південних губерніях Російської імперії. Автор писав, що причини, з яких єврейство зробилося таким шкідливо-експлуататорським елементом в Південно-Західному краї, слід шукати глибоко, й для звільнення тутешніх мас від єврейської експлуатації потрібно проектувати більш дієві заходи, аніж “репресалії над євреями й переселення в цей край російських “кулаків” [193, с. 221]. Не дали б, на думку дослідника, результатів і такі акції, як прийняття закону про заборону євреям тримати в селах шинки (оскільки відстрочка до 1 січня 1875 р. для його виконання

давала можливість шинкарям знайти підставних осіб для ведення бізнесу) або зрівняння євреїв у правах з християнським населенням, як того бажали деякі єврейські діячі [193, с. 221]. Щиро бажаючи розкрити глибинні причини єврейського питання в Україні, М. Драгоманов виокремлював такі його складові: 1) євреї не виробляють цінностей і більш-менш усі можуть підходити під категорію купців; 2) їх є занадто багато на обмеженій території; 3) цей купецький стан виділяється з маси як виокремлена й солідарна корпорація, завдяки чому вони виступають і як стан, і як нація, і як віросповідне суспільство; 4) євреї, окрім цього, являють особливу спільноту, всередині якої є і експлуататори, і експлуатовані, тобто поміж них існує соціальна нерівність; 5) євреї є станом людей, що сповідують релігію, яка за старими поняттями про відносини церкви й держави вважалась нижчою, через що й пояснюється первинне обмеження їхніх громадянських прав [193, с. 222 – 224].

Розв'язання єврейського питання в Україні, на думку вченого, можна забезпечити в такий спосіб: 1) підняти освітній і соціально-економічний рівні українського населення та звільнити його від експлуатації єврейських посередників; 2) звільнити єврейські маси від забобонів та експлуатації їх своїми падиками й багатіями; 3) звільнити євреїв від правової дискримінації [193, с. 226 – 227].

Ці погляди М. Драгоманова на єврейське питання викликали неоднозначну реакцію в єврейському середовищі. Зокрема, автор журналу “Еврейский мир” М. Ратнер, аналізуючи статтю М. Драгоманова “Поляки и евреи в Юго-Западном крае”, розкритикував погляди українського мислителя, називаючи його антисемітом. Зокрема, на думку М. Ратнера, М. Драгоманов припустився помилки, приписуючи євреям надто великий вплив релігії на напрями економічного життя [550, с. 103].

У післямові до вже згаданої брошури “От группы социалистов-евреев”, підписаній М. Драгомановим, А. Ляхощким і М. Павликом, єврейське суспільство в Україні було представлене як три приблизно рівні частини. Одну третину цієї людності, на думку авторів, становили представники тих професій,

що виробляли матеріальні цінності й належали до працюючих станів – робітників, ремісників тощо. Іншу третину становили паразитуючі, експлуаторські стани: лихварі, орендарі, торговці, корчмарі тощо. Ще третина коливалась між попередніми двома частинами [549, с. 327]. Окремо М. Драгоманов виділяв також і групу єврейських бідняків та жебраків, які попри свою бідність усе-таки почувалися ближчими до своїх багатих одновірців, у яких служили посередниками, ніж до таких самих бідняків-християн. До того ж єврейські бідняки, як і всі євреї, вважали себе вищим станом в Україні, функціонально близьким до дворянства, тому навіть найбідніші євреї зневажливо висловлювались про українських селян [192, с. 539]. Звичайно, це не могло не викликати зворотної реакції з боку народних мас. Отже, серед єврейських бідняків належало проводити роз'яснювальну роботу та зміцнювати почуття соціальної справедливості між робітниками євреями та неєвреями. Рекомендації, втім, запізнились: ситуація почала загострюватися лавиноподібно й нагромаджений потенціал соціальної нетерпимості вибухнув у погромництві.

Реакцією М. Драгоманова на антиєврейські погроми 1881 – 1882 рр. була стаття “Еврейский вопрос на Украине”, в якій він намагався збагнути їх глибинні причини. Учений вважав, що без урахування обставини, що євреї в Україні є водночас і нацією, і релігією, і станом, не можна зрозуміти цього національно-станового конфлікту та попередити його криваві наслідки [192, с. 540]. Загалом засуджуючи погроми, серед причин, що спонукали протиеврейські виступи, автор відзначив переважання економічних факторів, передусім жахливе економічне становище християнського населення. М. Драгоманов виділив кілька панівних позицій з приводу погромів, озвучених ліберальними колами, єврейськими й великоросійськими націоналістами та українськими націонал-демократами. Їх суть полягала в засудженні дій погромників (але не причин) одними та у звинуваченні євреїв у причинах цих виступів іншими, унаслідок чого пролунали заклики посилити репресивні дії проти єврейства з боку імперського уряду та не допускати євреїв за межі смуги осілости. Сам дослідник убачав причини погромів у діях російської влади, яка штучно стримувала

єврейське населення на обмеженій території [192, с. 525 – 526]. Однак, це бачення єврейського питання не збігалось з уявленнями захисників єврейської емансипації – “освічених євреїв”, “прогресистів”, які, зі слів автора, твердили лише про утиски євреїв з боку християн і взагалі не сприймали критики єврейства [193, с. 224]. Натомість єврейські автори звинувачували М. Драгоманова в антисемітизмі. “Гарячий патріот-українець Драгоманов у своїй публіцистичній діяльності був переконаним юдофобом. Боротьба проти єврейства складала один з пунктів його національної української програми” – писав пізніше один із співробітників газети “Вольное Слово”, який представляв сучасне М. Драгоманову єврейство [551, с. 360]. Можемо припустити, що такі твердження Бен-Амі щодо поглядів М. Драгоманова на єврейство виникли не без впливу стереотипів поширюваних великодержавною російською публіцистикою, згідно з якими антисемітизм був невід’ємною складовою українського національного руху.

Отже, спроба М. Драгоманова налагодити діалог між представниками обох етносів фактично не принесла бажаних результатів. Єврейські інтелектуали ставились до ініціатив українського мислителя з недовірою, звинувачуючи останнього в юдофобстві.

Більш помірковано оцінював позицію М. Драгоманова інший його сучасник та соратник І. Франко, погляди якого на тогочасні суспільні відносини й міжнаціональні взаємини сформувались під впливом самого М. Драгоманова. Про це свідчить як листування двох великих мислителів, так і безпосереднє твердження І. Франка в листі від 1 квітня 1908 р. до В. Доманицького, що, незважаючи на не завжди безхмарні взаємини з М. Драгомановим, з повагою ставиться до цієї постаті. “Нехай знають люди, що я не на рожах виріс і що мої учителі і ляли коли було защо або не раз і не було защо, але за будучі дурниці,” – писав І. Франко. На його думку, М. Драгоманов один, окрім хіба Т. Шевченка, “був натурою наскрізь оригінальною й суцільною, гармонійною в собі й недоступною для жодної переміни у своїх не раз намічених, а просто вроджених йому принципах, основаних на щиролюдській загальній толеранції та бистрій і неохибній орієнтації в кожній життєвій, політичній чи національній справі” [552, арк. 1].

Хоч з плином часу І. Франко переглянув своє ставлення до ідейної спадщини М. Драгоманова, що навіть викликало суперечку з вдовою мислителя – Л. Драгомановою [552, арк. 7 – 8], однак ставлення до цього діяча як до видатної особистості він не змінив [552, арк. 14 – 15].

Отже, відображені у друкованих виданнях погляди М. Драгоманова відрізнялись від панівних тоді поглядів щодо розв'язання єврейського питання в Російській імперії. Він виступав як проти тих, хто обстоював репресивні заходи супроти євреїв, так і проти тих, хто бачив вихід лише в емансипації єврейства. Автор запропонував власний гуманніший, відмінний від інших проект розв'язання цієї проблеми. Єврейське питання, на його думку, можна було вирішити шляхом надання євреям національно-культурної автономії. Як зазначав український діаспорний історик І. Лисяк-Рудницький, оригінальність М. Драгоманова полягала в його переконанні, що, аби розв'язати єврейське питання в Україні, слід не лише соціально та професійно перебудувати єврейську спільноту, а й надати їй можливість корпоративного існування та самоуправління, принаймні в культурних справах [358, с. 383]. Думки М. Драгоманова щодо єврейського питання позитивно вплинули на його наступників, що займалися цією проблемою.

Українські політичні емігранти здебільшого розуміли, що не можна вирішити єврейського питання окремо від національного питання загалом. У співавторстві М. Драгоманов, М. Павлик та С. Подолинський, виходячи зі своїх соціалістичних переконань, виклали своє особливе бачення розв'язання національного питання в Україні у “Передмові” до журналу “Громада” (1881): “У цій стороні найбільша частина всіх здобувачів, – себто хліборобів і робітників, – українці, напроти того, велика частина чужинців: поляків, жидів, німців, венгрів, москвинів (руських), належить до тих, що звуть вищими, правдиве неробочими, станами, котрі тільки вжиткують працю правдивих робітників. Тепер власне ці чужинці, котрих наслали на Україну ті держави, що поневолили її в старі часи, та ті перевертні, що до них пристали, панують над українцями і в господарстві, як люде багатші, і в справах політичних, як начальства. Всякому народові шкодить неволя під чужими людьми,

а з другого боку серед громад не мусить бути непрацюючих станів, а мусять вони складатись з самих здобувачів. Ось через що майже все одно: чи увільнити Україну од панування чужинців, чи увільнити громади українських здобувачів од непрацюючих станів..." [553, с. 2]. Як бачимо, на перший погляд може здатися, ніби автори ототожнюють для України питання національне та соціальне. Однак, насправді ці питання для них не є рівнозначними. Адже рівні права (аж до політичної автономії громад) вони визнавали тільки за тими представниками національних меншин України – румунів, болгар, поляків, євреїв, німців, росіян, греків тощо, які належали до працюючих класів. Трудові представники національних меншин, за задумом авторів, мали бути зв'язковою ланкою між українцями та представниками сусідніх націй, з якими українці повинні в майбутньому утворити всенародну вільну федеративну спілку [553, с. 2].

Коли Київська Громада втратила контроль над емігрантською групою М. Драгоманова, що репрезентувала Стару Громаду закордоном, було вирішено видавати журнал у межах Російської імперії, що виходив би російською мовою та публікував праці на українську тематику. Цим виданням став часопис "Киевская старина" – фактично перший науковий журнал Наддніпрянщини, навколо якого згуртувались ліберальні та лояльні до влади громадівці всієї Російської імперії. Громадівці офіційно не висловлювали власної позиції щодо єврейського питання, однак уяву про їх погляди на українсько-єврейські взаємини ми можемо скласти з тих публікацій на єврейську тематику, що побачили світ у цьому журналі.

Розрізняють три періоди діяльності журналу: перший (1882 – 1887), коли видавцем-редактором був Ф. Лебединцев; другий (1888 – 1892), коли журнал редагували почергово О. Лашкевич (1888 – 1889) та Є. Кивлицький (1890 – перша половина 1893); та третій, коли редактором був В. Науменко (друга половина 1893 – 1906) [554, с. 6]. Щоправда, з приводу того, чи був журнал "Киевская старина" у початковий період свого існування видавничим проектом Старої Громади, чи він з'явився лише завдяки старанням його першого видавця й за сумісництвом редактора Ф. Лебединцева, до сьогодні побутують різні думки [554, с. 32].

Однак видається, що часопис постав завдяки спільним старанням В. Антоновича, С. Голубєва, О. Кістяківського, Ф. Лебединцева, О. Левицького, І. Малишевського, М. Петрова, Ф. Тарнавського та інших громадівців [554, с. 36]. Отже, ключова роль у створенні історичного часопису належала гуртку українофільської інтелігенції. На думку М. Палієнко, саме з переходом видання до О. Лашкевича відбулося й об'єднання діячів Київської Старої Громади навколо редакції журналу, який почав перетворюватись на друкований орган Громади [554, с. 49]. І хоч один з головних ініціаторів створення “Киевской старины” – В. Антонович, прагнув зробити його друкованим органом Історичного товариства Нестора-літописця, де сам виконував обов'язки голови (1881 – 1887) [554, с. 39], журнал фактично залишався рупором Старої Громади. У зв'язку з цим публікації “Киевской старины” на єврейську тематику становлять неабиякий інтерес. Вони дають змогу прослідкувати еволюцію поглядів громадівців стосовно українсько-єврейських взаємин.

На сторінках “Киевской старины” єврейську тематику в різноманітних її аспектах порушували доволі часто. Але, враховуючи специфіку журналу, переважно це були праці ретроспективного характеру. Вони належали перу таких дослідників, як С. Бершадський, І. Галант, В. Затуловський, О. Єфименко, І. Житецький, М. Костомаров, О. Левицький, А. Мердер. Цінність цих праць безперечна, адже автори вже самою постановкою проблем сприяли українсько-єврейському порозумінню у формі діалога на рівні еліт (журнал був переважно елітарним і не призначався для широкого загалу). Уже з назв статей видно, що значна частина публікацій стосувалася контраверсійних тем: “Бедствия евреев в Южной Руси XVII века” [121] (О. Єфименко), “Молитва в память уманской резни и письмо, касающееся того же события” [129] та “К истории уманской резни 1768 г.” [127] (І. Галант), “Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г.” [120] та “Жидотрепание в нач. XVIII в.” [119] (М. Костомаров), “Избегание евреев в Малороссии в 1631 – 1632 г.г.” [393] (В. Затуловський), “Раввинские книги времён Хмельницкаго” [394, 395] (М. Затуловський). Зокрема, у праці І. Житецького “Смена народностей в Южной Руси”

порушувалася тема початків колонізації наших земель у княжу добу різними етносами: поляками, хозарами, греками, варягами, а також і євреями. Автор порушує і проблему міжетнічного співжиття в Київській державі [196 – 200]. Окрім цього, І. Житецький присвятив українському єврейству свою історичну довідку “Евреи в Южной России” [194, 195]. О. Тарнавський зібрав та опублікував оповіді і легенди про одного з єврейських цадиків, що жив наприкінці XVIII ст. – ребе Лейб-Сурса, які побутували на Правобережжі [392].

Публікувались також й окремі історичні документи, що стосувались єврейства України. Зокрема, Ст. фон-Нос подав переклад з польської мови королівського указу, що обмежував проживання євреїв на Чернігівщині та Новгород-Сіверщині. Документ був підписаний 8 лютого 1623 р. королем Владиславом під впливом українського реєстрового козацтва [555]. Це розцінювалося як своєрідна плата козакам, що взяли участь у війні з Московією на боці Польщі. У статті “Споры Луцких евреев с мещанами во второй половине XVII в.”, що належить перу автора під криптонімом “Н. М.”, порушуються неоднозначні питання співжиття та конкуренції луцьких християнських купців та ремісників з євреями [556]. Привертають увагу також рецензії В. Антоновича (підписано криптонімом “В. А.”) на працю С. Бершадського “Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве...” (1883) [557] та автора “В. Г-ко” (В. Горленка) “Демидов Сан-Донато. Еврейский вопрос в России. СПб., 1883”, що побачила світ у 8-му томі журналу за січень 1884 р. [406]. У 29-му томі “Киевской старины” (1890, червень) з’явилась рецензія І. Каманіна на працю “Шаул Юдич Вал из Бреста-Литовского, преемник Стефана Батория. Историческая легенда. СПб., 1889 г.”, де автор аналізує легенду про те, нібито єврея Шаула Юдича було обрано польським королем після Стефана Баторія. Автора зацікавив не лише зміст цієї єврейської легенди, а й її трактування С. Бершадським [396]. У праці “Авраам Езифович Ребичкович, подскарбий земский, член Рады Великого княжества Литовского (Отрывок из истории внутренних отношений Литвы в начале XVI в.)” С. Бершадський порушує питання інкорпорації окремих представ-

ників єврейства в управлінську ієрархію Великого князівства Литовського [201 – 204]. В одному з номерів “Киевской старины” уміщено повідомлення без посилання на авторство під назвою “Евреи-козаки в нач. XVII в.”, в якому аналізувалися цікаві питання взаємин єврейства з українськими козаками [558].

Автори порушували також сюжети більш ранньої історії українсько-єврейських взаємин. Зокрема, П. Голубовський написав рецензію “К статье г. Берхина "о посольствах Владимира Св. для испытания вер"” [405]. Іона Берхин у статті “Еврейский документ о посольствах Св. Владимира для испытания вер”, опонуючи єврейському історику А. Гаркаві, намагався довести достовірність документа щодо вибору віри Володимиром Святославовичем, знайденого дослідником караїмських старожитностей Аврамом Фірковичем [397, с. 571] (як з’ясувалося, А. Фіркович здійснив підробку деяких історичних документів). Він проаналізував і давньоукраїнські писемні джерела – “Слово про закон і благодать” Митрополита Іларіона та “Повість временних літ”, в яких ідеться про іудейський прозелітизм та взаємини християн та іудеїв у Київській державі [397, с. 580 – 582]. З підтексту випливає, що єврейських істориків, окрім іншого, цікавило, чи могла Київська держава піти у справі вибору віри тим самим шляхом, що й Хозарський каганат, панівна верхівка якого прийняла іудаїзм.

Часом публікації поновлювали інтерес до проблеми економічної конкуренції євреїв та неєвреїв, наприклад стаття “Нежинских купцов и мещан прошение о воспреещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках в Малороссии 1797 года” [559]. Були також і матеріали, присвячені утискам єврейської культури російською адміністрацією. Зокрема, в статті українського історика О. Левицького “Истребление еврейских бесцензурных книг и судебное преследование евреев за их утайку” було викладено факти переслідувань єврейських книг у так званому Західному краї Російської імперії, що розпочалися після придушення першого польського повстання 1831 – 1832 р. [560]. Низка опублікованих в журналі статей на єврейську тематику належала перу А. Мердера. Зокрема, це публікації “Проект учреждения под г. Киевом "пригородка" для богомольцев и евреев

(1873)” [402], “Ходатайство Киевских граждан о выселении из Киева евреев (1830)” [403], “Христианин в роли Гамана на еврейских “святках”, пурим именуемых” [404], “Из эпохи гонений на усы и бороды” [399], “К правам евреев на владение крепостными и на государственную службу (1828)” [400, 401], “Заботы администрации о предотвращении перекупок сельских продуктов (1823)” [398].

Цікаві етнографічні матеріали стосовно господарських занять, соціальної стратифікації та побуту подільських сільських євреїв у другій половині ХІХ ст. подано в дорожніх нарисах автором, що крився за криптонімом “К. М.”. З тексту видно, що автор з особливою симпатією ставився до родини колись заможного міського єврейського підприємця, а тепер збіднілого дрібного сільського крамаря, що все ж не полишав надії розбагатіти та повернутись до міста [561]. Цікаві дані щодо єврейської сільсько-господарської колонізації на Півдні України опубліковано В. Ястребовим, який проаналізував погляди О. Пишчевича на причини провалу цього заходу імперської адміністрації [562]. Правда, наведені ним відомості дещо суб’єктивні. Він вважав євреїв взагалі непридатними для сільськогосподарської праці.

Публікації деяких єврейських авторів, що співпрацювали з журналом, стосовно проблеми українсько-єврейських взаємин в історичній ретроспективі, знаходили відгук і в працях українських авторів. Зокрема, І. Франко підтримав дискурс щодо українсько-єврейських культурних взаємовпливів у княжу добу. Це питання було порушене у 1906 – 1907 рр. одним із дописувачів “Киевской старины” – Г. Барацем [563, 564]. Опонуючи цьому автору статті “Повести и сказания древнерусской письменности, имеющие отношения к евреям и еврейству”, І. Франко зазначив, що не виявлено доказів того, щоб у Руській державі євреїв будь-коли силоміць хрестили [565, с. 142 – 143]. Детальніше цей дискурс розглянуто у праці “Історія єврейської книжності у творчій спадщині Івана Франка” [371].

Таким чином, у працях старогромадівців і публікаціях на сторінках “Киевской старины” доволі різнопланово розглядалися питання українсько-єврейських взаємин. Однак, більшість цих

матеріалів мали ретроспективний характер. Актуальні на той час українсько-єврейські взаємини в різних суспільних сферах (і насамперед в економічній) та проектування цих взаємин на майбутнє, виклад бачення, як слід розв'язувати єврейське питання, загалом відображалися лише в працях П. Чубинського та М. Драгоманова. Водночас ретроспективне й синхронізоване бачення українсько-єврейських взаємин, зафіксоване в публікаціях громадівських видань, є надзвичайно цікавим матеріалом для наукового аналізу.

Як бачимо, українсько-єврейський дискурс на сторінках українських видань розпочався фактично з появою перших періодичних видань наддніпрянських українців, якими стали журнал “Основа” (1861 – 1862) та газета “Черниговский листок” (1861 – 1863). Саме на сторінках “Основи” спалахнула перша публічна дискусія щодо українсько-єврейських взаємин, яка згодом тривалий час впливала на ведення українсько-єврейського публічного діалогу не лише в Наддніпрянщині, а й у Галичині. Оскільки ці видання були фактично рупорами Громади, окремі аспекти єврейської тематики загалом й українсько-єврейських взаємин зокрема знайшли відображення і в пізніших громадівських виданнях та працях, що вийшли з-під пера громадівців. Особливо слід відзначити праці П. Чубинського, М. Драгоманова й В. Антоновича, які найактивніше формували погляди українців пізніших поколінь на способи розв'язання єврейського питання.

У працях М. Драгоманова бачимо значний поступ щодо розуміння суті єврейського питання. Автор викладав власне бачення цієї проблеми й висвітлював політичний бік питання. Цінними є думки М. Драгоманова стосовно майбутнього національно-культурного облаштування українських земель. Опублікована спадщина М. Драгоманова, особливо та, що стосується єврейської тематики, істотно вплинула на еволюцію української громадсько-політичної думки і в Наддніпрянській, і в Наддністрянській Україні (зокрема галицьких молодих радикалів на чолі з І. Франком та М. Павликом). Поряд із цим М. Драгоманов висловлювався з приводу єврейської проблеми не лише теоретично. Він та його прихильники намагалися втілити в практичній площині проект українсько-єврейської співпраці між соціалістами обох народів.

Це стосується спроб групи М. Драгоманова зорганізувати єврейську друкарню й допомогти єврейським соціалістам налагодити випуск літератури на ідиш у женеvський безцензурній друкарні. Ті громадіvці, що діяли легально в межах російського імперського законодавства, хоч і порушували єврейську тематику (зокрема такий її аспект, як українсько-єврейські взаємини), проте обмежувалися переважно історичною ретроспективою. Це свідчить, що в старогромадіvців не було вироблено єдиного погляду як на перспективи українсько-єврейських взаємин, так і на потребу уникнути гніту цензури та адміністрації.

Аналіз окремих книжкових видань авторів-громадіvців, де порушувалася єврейська тематика, а також публікацій у журналі “Киевская старина” – фактично єдиній у тих умовах друкованій періодиці Громади – показує, що ставлення в них до єврейства було або нейтральним, або консенсусним. Свідченням цьому можуть бути не лише праці громадіvських авторів, а й те, що на його сторінках знаходилося місце для публікацій на єврейську тематику також і авторам-євреям. Однак, на відміну від М. Драгоманова, жоден з його колег не зміг спроектувати політичних засад розв’язання єврейського питання в Україні (чи смузі осілості) та розвитку міжнаціональних взаємин як таких.

Огляд тогочасного видавничого репертуару наддніпрянських українців свідчить про значні політичні розходження в середовищі старогромадіvців. Ті з них, хто прагнув залишитися на більш радикальних, революційних позиціях, емігрував, розпочавши за кордоном випуск радикальної антиурядової літератури. Ті, хто залишився на батьківщині, провадили рутинну національно-культурну працю, яка дала плоди у віддаленій перспективі. Українофільський період діяльності підготував ґрунт для наступних поколінь українців, що поступово відійшли від культурництва й почали ставити політичні вимоги. Цим етапом було завершено формування модерного національного українського руху в Наддніпрянщині, який висунув зі свого середовища новітні на той час проекти міжетнічного порозуміння в Україні та перебудови імперської Росії на федеративних засадах. Це було кроком уперед у розвитку української політичної думки.

РОЗДІЛ 4

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИЙ ДИСКУРС НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

4.1. Українсько-єврейські взаємини на сторінках поступової преси

Чимало місця єврейському питанню відводилось на шпальтах поступових часописів “Громадська думка” та “Рада”. Часопис “Громадська думка” виходив 1905 – 1906 рр. Після припинення його виходу 18 серпня 1906 р. діячі, що випускали цей часопис, згуртувались навколо нового видання – щоденної газети “Рада”, перший номер якої побачив світ 15 вересня 1906 року. “Рада” продовжувала лінію “Громадської думки”, обстоюючи позиції “українства з огляду різних поступових партій”. “Рада” офіційно залишалась позапартійним органом, водночас фактично була органом Товариства українських поступовців, який висвітлював переважно різноманітні питання життя українського народу. Інтерес цих видань до єврейської тематики пояснюється не лише тривалим досвідом співжиття українського та єврейського народів загалом, але й конкретними подіями, що відбувались у роки революції 1905 – 1907 рр., а також у післяреволюційні роки (серія погромів, справа Бейліса тощо).

Публікації у виданнях “Громадська думка” та “Рада” щодо українсько-єврейських взаємин можна поділити на декілька груп:

- праці, що були реакцією на антиєврейські погроми та пов’язані з ними події – вони здебільшого публікувались у короткотривалий період діяльності газети “Громадська думка” та на початковому етапі існування газети “Рада”, тобто тоді, коли ці конфліктні події відбувались;
- твори, що критикували діяльність чорносотенних організацій, репортажі із судових засідань та статті, присвячені справі Бейліса, які відображали ставлення редакції до цього судового процесу;

- публікації, часто контраверсійні, щодо українсько-єврейських взаємин, які побачили світ у рамках започаткованої редакцією “Ради” дискусії;
- статті, що висвітлювали стосунки євреїв з сусідніми народами, насамперед з поляками;
- твори видатного єврейського сіоністського діяча В. Жаботинського, друковані на шпальтах “Ради”, та рефлексії на них українських авторів.

Об’єктом названих публікацій було громадсько-політичне та національне життя євреїв з погляду української національної справи. Зокрема, в одному з номерів “Громадська думка” у статті “З’їзд євреїв” (автор якої підписувався криптонімом “М. Х.”) детально розглядалась робота з’їзду Спільки рівноправності російських євреїв, що відбувся в лютому 1906 р. Автор звернув увагу на постанови з’їзду щодо участі євреїв у виборах, обстоювання власних інтересів через Думу, боротьби за рівноправність, проти обмежень і скасування смуги осілості. Передбачаючи закиди частини тодішнього російського суспільства щодо надмірного націоналізму Спільки рівноправності російських євреїв, автор зазначав, що націоналізм, якого з першого погляду й справді чимало в програмі Спільки, очевидно, був викликаний важким становищем єврейського народу. Такого націоналізму нічого лякатись. Він напевне трапиться і в програмах обстоювачів інших націй, яким доведеться змагатися за свої національні права. Оскільки до таких націй у Росії належить також українська нація, її представникам у майбутній державній думі належить про це пам’ятати [418]. Отже, автор цієї публікації не лише підтримав рішення з’їзду Спільки рівноправності російських євреїв, а й фактично закликав українців брати приклад з євреїв в обстоюванні своїх національних прав.

Дописувачів українських газет цікавив не лише політичний аспект єврейського питання. Зокрема, один з авторів “Громадської думки” – Р. Дніпровенко (псевдонім С. Єфремова), у публікації “Школи і євреї” порушив питання освіти євреїв. Автора обурило те, що кількість євреїв у навчальних закладах обмежувалася п’яти відсотками [416].

На шпальтах газет “Громадська думка” і “Рада” постійно оглядалася тема антиєврейських погромів, зорганізованих у 1905 – 1907 рр. чорносотенними організаціями за підтримки імперської влади. Зокрема, висвітлювався хід судового засідання щодо погрому в Смілі [566]. В одному з червневих номерів газети за 1906 р. йшлося про кривавий погром у Білостоку [567]. У статті “Правда про єврейський погром у Києві” автор, що підписувався криптонімом “М. З.”, висвітлив криваві події, які стались 18 жовтня 1905 р. Він звернув загальну увагу на факти допомоги євреям з боку християнського населення, яке, побачивши, що царське військо та поліція потурають погромникам, саме ставало на захист євреїв, ризикуючи загинути [568].

Згодом газета “Рада” пильно стежила за ходом судових засідань, що розглядали справу про Київський погром 18 жовтня 1905 р. Як повідомляв її кореспондент у репортажі із зали суду, до погрому підбурювали колишній працівник поліції В. Хижняков, секретар Київського відділення “Союза русского народа” та агент поліції за сумісництвом М. Брусок [569]. Отже, український журналіст акцентував громадську увагу на з’ясовані в результаті слідства факти причетності до організації Київського погрому не лише чорносотенних організацій, а й представників офіційної влади.

Відображались на шпальтах “Ради” також події, пов’язані з іншими конфліктами за етнічною ознакою. Так, в одному з репортажів кореспонденти “Ради” описували хід судових засідань у справі антиєврейського жовтневого погрому 1905 р. у Ніжині. Зокрема зазначалося, що, на думку адвоката постраждалих, відомого єврейського діяча А. Марголіна, цей погром трапився не через місцеві напруги в стосунках етносів, а внаслідок того, що погроми організовувалися й скеровувалися з єдиного центру, адже відбувались синхронно в містах одразу після оприлюднення царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. [570].

Автор статті “Гр. Вітте і єврейське питання” розвінчує міф про нібито юдофільство графа Вітте – чільного урядовця Російської імперії, якого навіть називали “жидівським міністром”. Коли до Вітте прибула депутація від Комітету допомоги євреям, він пообіцяв захищати єврейство та взяв відповідальність за вчинки

місцевої влади, але водночас закликав євреїв активніше включатись у діяльність загальноросійських проурядових партій і відсторонитися від участі в революційних партіях, інакше, на його думку, євреї програють боротьбу за рівноправність [417].

Після поразки революції 1905 – 1907 рр. царські урядовці вживали подекуди репресивні заходи цілеспрямовано проти євреїв. Це також знайшло відображення на сторінках поступової преси. Зокрема, в одній з газетних заміток повідомлялося про відрахування з Київського університету Св. Володимира та висилку з Києва 76 студентів-євреїв за участь у протестних студентських акціях у листопаді 1907 р., які відбувалися в цьому навчальному закладі. Цей факт викликав обурення редакції “Ради” [571].

Аналізовані періодичні видання не оминали увагою й антиєврейської діяльності чорносотенних організацій. Так, уже в першому номері “Ради” Гр. Сьогобічний (псевдонім Г. Коваленка) у статті “Чорносотенна брехня” став на захист пам’яті Т. Шевченка, якому один з дописувачів газети “Вече” приписував юдофобію. Хто читав Шевченка, зазначив публіцист, той знає, яка “...брехня сказана на його. У всіх своїх творах і ділах Шевченко ніколи не виявляв ніякої ненависті до інших народів, ганьбив він тільки вчинки негарні – однаково хто їх не зробив би: чи чужий народ, чи свій” [572]. Автор, що підписувався як Перебендя, у дописі “Лист з Волині” також піддав критиці діяльність “Союза русского народа” та засудив агітацію, яку проводили чорносотенні організації серед волинських селян. На його думку, не останню роль у проповідуванні чорносотенних ідей відіграв “Почаевский листок”, де часто публікувались антисемітські матеріали. Перебендю непокоїла така агітація серед малограмотних селян [573].

У замітках, розміщених у газеті “Рада” за 1907 р. (№ 134, 136 та 137), читачів інформували про хід судових засідань з приводу вбивства чорносотенцями депутата Думи і єврея за походженням Герценштейна під час відкриття однієї з філій “Союза русского народа” у фінляндському місті Виборг [574 – 576]. Ця справа тоді набула гучного розголосу в демократичній пресі. “Рада” продовжувала критикувати антиєврейську діяльність чорносотенних організацій і в наступні роки, наприклад, у фейлетоні “Закладины союза”

(належав перу автора, який підписувався “Майорський” – псевдонім Сабодира), опублікованому в газеті 1908 р. [577].

Потреба відкритої дискусії щодо українсько-єврейських взаємин була сформульована як читачами газети “Рада”, так і самою редакцією. Порущувались у поступовій пресі переважно питання ретроспективи взаємин українців з євреями. При цьому робилися спроби спроектувати ці взаємини на майбутнє міжнаціональних стосунків. Як приклад можна навести полемічну рецензію “Історичне неуцтво чи національна безтактність?” на перший випуск “Материалов и исследований по истории евреев в Польше и Юго-Западной России” єврейського історика І. Галанта, присвячений знищенню євреїв під час Коліївщини (1768), зокрема, найдраматичнішим подіям після взяття повсталими селянами та гайдаками Умані. Автор рецензії, що підписався криптонімом “Д. Д.” (Д. Дорошенко), розкритикував цю статтю за її низький науковий рівень і спотворений контекст, в якому розглянуто найпотужніше народне повстання XVIII ст. Зі слів Д. Дорошенка, національний такт і наукова порядність вимагають, щоб ці відомості було подано в суто науковій формі й не могли викликати найменшої тіні національного антагонізму. Але цієї другої умови зовсім не додержано в публікації І. Галанта [420]. Не виключаючи з історії фактів кривавої різанини гайдаками єврейського населення й не виправдовуючи їх, рецензент дивувався, що в словах І. Галанта не підлягає сумніву, ніби винуватцем двох масових катастроф в єврейській історії, Хмельниччини й Гайдамаччини, є руський (очевидно, український. – М. А.) елемент у Польщі. На його думку, причини та винуватців тих кривавих подій слід шукати в шляхетсько-становому устрої Польщі, соціально-економічних чинниках, а також у сателітарній приналежності значної частини єврейського населення до польського табору, ворожого українському, основу якого становило українське селянство [420]. Проводячи історичні паралелі з початком XX ст., Д. Дорошенко зробив закиди єврейським інтелектуалам з приводу їх узвичаєної позиції щодо українства – ставати завжди на боці панівного елемента. На його думку, євреї в Україні початку XX ст. – щирі провідники обрусительства. Саме національно пригнічене, єврейське

громадянство імперії майже не йшло назустріч українському, яке проявляло симпатію та співчуття до нього. Брошуру І. Галанта рецензент оцінював як нерозуміння інтересів єврейсько-українських відносин [420]. Угодовську політику єврейства в стосунку до панівних націй зауважив також автор опублікованої в “Раді” статті “Статистика національностей та віросповіданців у Галичині” (1908) [578]. По-різному можна ставитись до цих висновків, але те, що з українського боку справді робилися спроби ввійти з єврейством у системний діалог, беззаперечний факт.

Розпочату в газеті “Рада” українсько-єврейську дискусію, яка, втім, більше нагадувала обмін претензіями, було продовжено публікацією Гр. Сьогобічного (Г. Коваленка) “До єврейського питання” (1908). Погодившись з Д. Дорошенком у тому, що єврейська інтелігенція не за страх, а здебільшого за совість проводить зросійщення, він вважав, що ця соціальна група русифікувала не лише український та інші народи, серед яких мешкала, а передусім старанно зросійщувала і свій єврейський народ. Адже більшість єврейської інтелігенції, на думку автора, дуже рідко в побуті та спілкуванні з представниками свого етносу використовувала ідиш. Подібна ситуація, як вважає Гр. Сьогобічний, склалась і в українській Галичині, де євреї не лише використовували польську мову в спілкуванні, а й визнавали себе “поляками іудейської віри”, чим допомагали колонізації краю, так само як русифікації в підросійській Україні. Ненормальним явищем автор вважав також і асиміляцію євреїв в українському середовищі [421].

Як продовження цієї теми в полеміці на шпальтах “Ради” було опубліковано статтю М. Гехтера (підписувався криптонімом “М. Г.”) “Антисемітизм чи розумний національний егоїзм?” (1908), присвячену розвитку української кооперації та кредитних спілок як запоруці подальшого розвитку української нації. Та, оскільки більшість українських теренів входили в смугу осілости, то це неминуче, на думку автора, призвело б до конфлікту з єврейською торгівлею та лихварством, а через це – й до звинувачення в антисемітизмі [423]. Поставало питання: а чи варто через цей конфлікт інтересів припиняти розвиток українських кооперативних та позичкових товариств? М. Гехтер вважав,

що в цьому разі слід скористатися досвідом підімперської Польщі, де розвиток польської кооперації, який проходив під гаслом “Націоналізація торгівлі”, не спричинив зубожіння єврейських мас, а лише спонукав їх змінити сферу діяльності: від участі в дрібній торгівлі перейти до роботи на заводах та фабриках. При цьому українці, на відміну від поляків, як вважав автор, могли й повинні були уникати тих гострих виступів проти єврейської експлуатації, до яких часом вдавалися польські кооператори. Автор не радив жертвувати в цьому випадку реальними інтересами та майбутнім свого народу в ім’я абстрактної справедливості – мовляв, це свідчило б не про справедливість українців, а про брак у них здорового національного егоїзму, що здебільшого рівнозначно бракові національної свідомості [423]. Напередодні I Світової війни український кооперативний рух в Наддніпрянщині, хоч і не досягнув таких здобутків як у Галичині, але продовжував невпинно розвиватися.

Безпосереднім продовженням полеміки про українсько-єврейські взаємини стала редакційна стаття “Українство і єврейська справа” від 25 вересня 1908 р., з якої видно, що редакція “Ради” вважала смугу осілості ганебним явищем, яке шкодить не лише єврейському, а й українському народові, тому “Рада” виступала за її скасування [430].

Інколи приводом до публікацій щодо українсько-єврейських взаємин ставали резонансні події з життя. Зокрема, у Вижниці, що на Буковині, у 1908 р. стався конфлікт між єврейською та українською громадами, спричинений відкриттям української гімназії. Єврейська інтелігенція воліла замість української бачити німецьку гімназію, оскільки, на її думку, Буковина – край німецький. У місті сталися зіткнення між представниками обох громад. Цей епізод став приводом для обговорення на шпальтах часопису “Рада”. Як вважав один з дописувачів – Виборець з Полтавщини (псевдонім М. Міхновського), українці мусили рішуче й уважно переглянути своє ставлення до євреїв. На думку цього відомого харківського адвоката, українського громадського й політичного діяча, виразне юдофільство української інтелігенції по обидва боки Збруча та такі акції, як спільні виборчі українсько-єврейські

списки до австрійського парламенту в Галичині чи низка гарячих статей на користь єврейства в друкованому органі наддніпрянських українців – газеті “Рада”, нічого українському національному руху не принесли. Євреї на українських землях продовжували служити панівним націям – полякам, німцям, росіянам. Вони “політично мовчали, наче не завважали того юдофільства українців” і навіть з часом почали виступати “в ролі ворогів українського культурного руху” [579]. Тому, як вважав М. Міхновський, українці як нація не повинні бути ні юдофілами, ані юдофобами. Ставлення їх до євреїв має формуватись на ґрунті реального життя й змінюватись відповідно до життєвих подій. У взаєминах з усіма сусідніми народами українцям слід керуватись “здоровим, розумним, національним егоїзмом, який не повинен перерости в “національний шовінізм”” [579]. На завершення дописувач висловив побажання, щоб вижницький епізод був єдиним прикрим випадком в українсько-єврейських взаєминах, і запросив до дискусії єврейську пресу, мовчання якої з цього конфліктного приводу не можна трактувати як прихильність до українців [579]. Звичайно, редакція “Ради”, як видно з редакційної статті, вважала порушені в ній питання важливими, хоч деяких думок автора вона й не поділяла [580].

Рефлексією на “Лист Виборця з Полтавщини” була доволі розлога стаття під назвою “Євреї на Україні” (1908), що належала перу Д. Дорошенка. У статті він окреслив власне бачення тогочасного стану українсько-єврейських стосунків, зробив короткий історичний екскурс та проаналізував причини, що призвели до хронічної напруженості. Д. Дорошенко вважав питання координації в українсько-єврейських міжетнічних відносинах дуже важливим з огляду на подальший розвиток “нашої національної справи”. Здійснюючи ретроспективний огляд цих відносин, він писав: коли поглянути на справу ширше та взяти до уваги цілісну історію єврейського питання в Україні, євреї на нашій землі стали супутниками польської колонізації й польських державних порядків і були нерозривною частиною ненависного українському народові шляхетсько-польського режиму й панських порядків [220]. Історична пам'ять українців закарбувала євреїв у таборі їхніх супротивників. Це не могло не відбитися на стереотипному

образі єврея, однак цей стереотип потрібно долати й налагоджувати нормальні взаємини. Виходячи з цього, Д. Дорошенко визначив основні проблемотвірні фактори, що заважали українсько-єврейському порозумінню. Зокрема, він гостро засудив існування смуги осілості, яка, на його думку, дошкуляла не тільки євреям, а й українцям, оскільки зробила з України нове гетто, “де силоміць згуртовані маси євреїв, позбавлені громадянських прав, обмежені у виборі місця до життя, виборі праці, мимоволі ставали болячкою людності, монополізуючи в своїх руках торгівлю, а ще більше своїм пауперизмом, понижуючи загальний рівень добробуту краю” [220].

Прагнення євреїв злитися з іншими, сильнішими, державотворчими націями автор пояснював тим, що інакше вони б не мали й того мінімуму прав, який дозволяв би їм існувати. Цим він фактично виправдовував намагання єврейської інтелігенції асимілюватися з поляками, німцями чи росіянами, тим більше, що нерідко й українська культурна верства асимілювалась у російське громадянство. Водночас Д. Дорошенко вважав, що стихійні вирази народного обурення проти євреїв у формі погромів були здебільшого наслідком відчуженості єврейства від місцевого люду. Для того, щоб єврейство могло гарантувати собі громадянські права й елементарний добробут, єврейські інтелектуали повинні прагнути до владнання стосунків з автохтонним населенням [220].

Д. Дорошенко розумів, що в різних соціальних верствах та групах українського суспільства ставлення до євреїв неоднозначне, а часто й контраверсійне. Що б там не говорили про співчуття передового українства до євреїв як до пригніченої нації, писав автор, але у великої частини української дрібної буржуазії існує стихійне упередження щодо єврейства як проти елементу чужого, що підкреслює свою відчуженість і свій потяг до зросійщення [220]. На думку Д. Дорошенка, українцям найлегше буде порозумітися з новітньою течією єврейства – національною, бо вона виступає проти асиміляторства. Коментуючи ж події у Вижниці, викладені в “Листі” М. Міхновського, Д. Дорошенко застерігав єврейську інтелігенцію Буковини від необачних кроків щодо українців. Адже це в Українському народному домі в Чернівцях

єврейські делегати свого часу змогли знайти місце для проведення національного єврейського конгресу. На думку автора, єврейській асиміляторській інтелігенції все одно не вдасться загальмувати українські національно-культурні домагання, натомість такі недружні дії стосовно українців зможуть лише спровокувати в них ворожі настрої, які будуть ширитися в Буковинському краї [220].

Задля всебічного висвітлення проблематики українсько-єврейських взаємин редакція “Ради” надавала змогу висловитися представникам різних етносів і поглядів. Тому вже невдовзі з’явилася стаття за підписом Ст. Росьового (псевдонім М. Гехтера) “До українсько-єврейських відносин” (1908), в якій публіцист висловлював незгоду з більшістю авторів попередніх публікацій українсько-єврейського дискурсу в “Раді”, бо з цього питання вони, мовляв, стоять на цілком нереальному, абстрактному ґрунті [422]. Оскільки, як видно зі статті, Ст. Росьовий перебував під сильним впливом марксизму, він вважав, що на той час єдиної єврейської нації не існувало як такої. У середовищі єврейства, як і поміж інших націй, точилася гостра класова боротьба. Саме з цієї причини не слід було звинувачувати єврейський пролетаріат за вчинки єврейської буржуазії, і навпаки. Подібні підходи публіцист обстоював і щодо єврейської інтелігенції: “Єдиної надкласової єврейської інтелігенції, на нашу думку, немає, а є інтелігенція буржуазна, дрібнобуржуазна й пролетарська”[422]. Виходячи з цього, термін “єврейська інтелігенція” не науковий і не відповідає реальному стану речей.

На думку Ст. Росьового, українцям належить застосовувати щодо євреїв подвійну тактику. Оскільки єврейство виступає як поневолена національність, усі симпатії українців мали б бути завжди на його боці й та сума національних прав, якої вони домагаються для себе, мусить бути надана усім іншим поневоленим націям Росії, зокрема і євреям. Та оскільки який-небудь клас, яка-небудь група єврейства або й ціле єврейство вкупі виступали, зі слів автора, як сила ворожа для українства й для українського національного розвитку, належить завзято боротися проти них. Головною зброєю в цій боротьбі мало бути підвищення національної свідомості та зміцнення економічної й культурної організованості українців [422]. Це радикальне розмежування автором

на соціальну й національну складову в міжетнічних стосунках було, очевидно, відголоском його попередніх соціал-демократичних переконань. Водночас схоже, що серед дописувачів “Ради” не знайшлося прихильників такого розмежування.

Своєрідним барометром стану тодішніх українсько-єврейських взаємин є “Лист” (Рада, 1908, № 238) М. Міхновського, в якому автор дав відповідь на анонімний пасквіль на нього, опублікований, за висловом М. Міхновського, у “дрібненькій обрусительній газетці “Лубенские отклики”. Її дописувача обурило те, що адвокат захищав у суді погромників, які нищили панські маєтки та єврейські крамниці. Це викликано, натомість твердив М. Міхновський, мотивами гуманності, адже, за словами адвоката, звинувачені перебували на лаві підсудних лежачи. Утім, значно більше обурило й спантеличило пасквілянта те, що М. Міхновський узявся захищати в суді керівників Лубенського комітету – братів Шеметів, відомих українських громадсько-політичних діячів та видавців газети “Хлібороб”. Шемети створили дружину самооборони, яка стала на захист лубенської єврейської громади, за що були віддані до військового суду. Не раз виступаючи по судах у ролі оборонця євреїв, звинувачуваних у політичних злочинах, М. Міхновський обурювався тим, що коли після арешту братів Шеметів потрібно було внести грошову заставу в сумі 20 тис. карбованців, то серед тих, кого члени самооборони захищали від погромників, не знайшлося охочих це зробити [426]. Тож навіть такі дії з боку українців на захист євреїв, як відкрите їх протистояння з погромниками, підбурюваними владою, не змогли применшити недовіри між обома народами.

Варті уваги щодо єврейського питання та українсько-єврейських взаємин погляди одного із чільних співробітників “Ради” – С. Єфремова. У праці “Єврейська справа на Україні”, яка вийшла окремим виданням 1909 р., він стверджував: єврейське питання слід розв’язати позитивно, бо становище євреїв не змінилося від часів М. Драгоманова, а можливо, й погіршилося. Причинами такого стану була та сама смуга осілості, що призвела не тільки до скупчення великих єврейських мас, а й до їх зубожіння. З огляду на це найпершим завданням українських трударів

має стати боротьба за ліквідацію дискримінаційних законів [214, с. 40]. “Борючись проти репресій над євреями, українці боротимуться й проти власного лиха, що тими репресіями санкціоноване, і навпаки – дбаючи справді над тим, щоб підняти український народ із занепаду, євреї дбатимуть над оздоровленням атмосфери для власного життя” – писав автор. Ось таким бачив вирішення єврейського питання С. Єфремов.

У газеті “Рада” за 1908 р. (№ 254 – 256 та 259) з’явилася стаття С. Єфремова “Драгоманов і єврейська справа”, в якій він детально проаналізував публіцистичну спадщину М. Драгоманова на предмет єврейського питання. С. Єфремов зазначав, що єврейська справа для М. Драгоманова не стояла ізольовано, вона була значною мірою справою й тих народів, насамперед українського, серед яких і з якими в тісному зв’язку жили євреї [216]. Автор вважав, що раз єврейство – соціальна сила, то для боротьби з її негативними сторонами треба вдаватись не до репресій проти євреїв, а до того, щоб “витворити відпорну силу серед самого народу, піднявши його правове, матеріальне й культурне становище” [216]. У кінці статті С. Єфремов пошкодував з приводу того, що дискусія з єврейського питання, розпочата “Радою”, назагал не зацікавила українського суспільства, тому невдовзі обірвалась [219]. Насправді згадана полеміка мала певний розголос. Зокрема, полеміка не лишилась непоміченою в середовищі української галицької інтелігенції. Як видно з редакційної статті “Єврейське питання й українська преса”, львівська газета “Діло” однією зі своїх публікацій звинуватила “Раду” в зраді національних інтересів та юдофільстві. Утім усі намагання “Ради” залучити до дискусії також і свідоме єврейство залишились марними. У полеміці брала участь лише одна сторона. “І от маємо оригінальну картину – резюмувала редакція “Ради” – євреї, здається, найбільш зацікавлені в справі люди – мовчать; зате встигли перегризтись між собою свої ж земляки – українці, огудили все своє, спіямували свою ж українську пресу” [429].

Та окремі представники єврейства все-таки вважали за потрібне друкуватись на шпальтах цього видання, тільки – не в полемічному контексті. Насамперед, це стосується видатного

єврейського діяча сіоністського руху В. Жаботинського, зокрема опублікованих у “Раді” його праць “Фальсифікація школи” (1910) та “Про мови та інше” (1911) [424, 425], які зацікавили українських діячів. Також жвавий інтерес у них викликала книга В. Жаботинського “Фельетони” (Санкт-Петербург, 1913), рецензія на яку з’явилася на шпальтах “Ради”. Цю книжку єврейського публіциста зустріли неприхильно в більшості журналістських кіл Росії. Однак підкреслено гостро в Російській імперії виступили проти неї журналісти-євреї, адже автор засудив асиміляторську діяльність єврейської інтелігенції: одна її група заради “общерусского” (в їхньому розумінні – вселюдського) відмовилася від свого національного, а друга – й поготів, виступила в ролі російських ура-патріотів (за влучним виразом В. Жаботинського – “патриота кожного полустанка”). Насправді ж, обидві ці групи й провадили асиміляторську політику [215].

Діяльністю В. Жаботинського зацікавився В. Дудич. В опублікованій ним на сторінках “Ради” статті “Мова єврейської культури” (1913, № 184, 185) порушено проблему використання євреями російської, української та єврейських мов (івриту, ідиш), а також питання асиміляції єврейського етносу. Як зазначив автор, В. Жаботинський регулярно виступав з лекцією “Мова єврейської культури” в українських і російських містах, де ставив руба згадані питання. Розглядаючи ці проблеми в тісному зв’язку з українським питанням, В. Дудич дійшов висновку, що євреї, які не зазнали впливу російської культури, російської школи, в Україні розмовляють по-українськи, та у великих містах під впливом школи стали розмовляти по-великоруськи й тим прислужилися денационалізації українського народу [581].

Зацікавлення публіцистичною творчістю В. Жаботинського в українства не було випадковим, адже він намагався заохочувати порозуміння між обома народами та союзниками в боротьбі з великодержавним шовінізмом. У своєму щоденнику видавець “Ради” Є. Чикаленко занотував від 12 січня 1911 р., як на зібранні в Українському клубі в довгій і чудовій промові В. Жаботинський доводив: орієнтири євреїв-сіоністів і взагалі євреїв-націоналістів цілком ідентичні з орієнтирами українців і в них наразі спільні вороги.

В українців та євреїв нагально стояла боротьба з обрусителями, колонізаторами та полонізаторами, а через це їм конче треба координувати свою діяльність. В. Жаботинський обіцяв звернути увагу єврейської сіоністської преси на українське питання та українців [582, с. 137 – 138]. Однак цей задум авторові не вдалось виконати.

У кількох серпневих номерах за 1910 р. “Радою” опубліковано статтю відомого українського діяча з Галичини М. Лозинського “Українці і євреї”, в якій у порівнянні аналізувались причини конфліктності між євреями та християнами в Західній Галичині, де переважали поляки, та в Східній Галичині, де переважали українці. Автор зазначив, що в Західній Галичині 1898 р. польсько-єврейські відносини загострилися настільки, що вилились в антиєврейські погроми, через які австрійський уряд мусив запровадити воєнний стан. В українській частині Галичини подібних ексцесів тоді не відбулося. Уникнути їх стало можливим, на думку дописувача, завдяки політичній зрілості українського селянства Східної Галичини, що навчилося відрізняти єврея-націю від єврея-експлуататора [583]. Зрушення намітились і в справі українсько-єврейської соціальної взаємодії, свідченням чого стала перемога на виборах до австрійського парламенту у двох виборчих округах (Теребовля – Чортків та Бучач – Підгайці) депутатів-сіоністів, що було неможливе без координованої підтримки українського населення та партій. Прагнення до українсько-єврейського порозуміння, на думку М. Лозинського, демонструвала тоді українська преса всіх трьох головних українських партій Галичини – національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної. Виняток становили хіба окремі маловпливові клерикальні видання, як, приміром, газета “Руслан”. Автор звернув також увагу на спроби польської сторони не допустити українсько-єврейського зближення та знову вороже налаштувати євреїв проти українців [583].

Проблематика українсько-єврейських взаємин цікавила українську пресу не лише в контексті використання єврейського фактора в зближенні чи протистоянні з українцями. Вона викликала зацікавленість від бажання вивчити досвід співжиття поляків та євреїв в Україні й на польських землях, які також входили

в смугу осілості, адже польсько-єврейське протистояння в Царстві Польському напередодні I Світової війни сягнуло апогею. Тому в серії публікацій “Рада” зачепила проблему польсько-єврейських взаємин. Зокрема, один із співробітників “Ради” – В. Піснячевський (використовував криптонім “W. P.”) – вдався до висвітлення польсько-єврейських взаємин у статті “Поляки і євреї” (1909), в якій намагався дослідити природу польського антисемітизму. Цей журналіст, як і багато інших тодішніх дослідників та публіцистів, коріння антисемітизму вбачав у соціально-економічних причинах [584]. Праця В. Піснячевського деякою мірою допомогла й українським читачам зрозуміти природу антисемітизму українського. Однак цей автор, як і багато інших публіцистів, не розглядав імперсько-політичні причини антисемітизму, які були важливим чинником стримування розвитку національних рухів.

У публікації А. Ніковського (підписувався криптонімом “Ан. Вас-ко”) “Анкета: поляки та євреї” (1910) проаналізовано результати анкетування, проведеного “Одесскими новостями” серед представників польської колонії в Одесі з приводу польсько-єврейських взаємин у Царстві Польському. Як впливає з проведеного опитування, представники польської колонії вважали, ніби в Царстві Польському антисемітизму не було. При цьому вони мали євреїв у підросійській Польщі за “прийшлое населення”. Отже, на їхню думку, не могло бути й мови про рівноправність євреїв з поляками. Та якби євреї себе визнали “поляками Мойсеєвої віри”, то їм можна було б надати рівні права. З соціологічного профілю автор робить висновок, що, на думку польського колонійного громадянства, ніякого єврейського народу з власними культурними потребами, власною національною вдачею в Польщі бути не може й рівноправність там доречна тільки для поляків [585]. Отримані газетою соціологічні виклади є показовими і свідчать, що переважна частина польської громадськості в Російській імперії допускала рівноправність лише для євреїв асимільованих, виключаючи її для тих євреїв, які хотіли зберегти свою національну ідентичність. Польсько-єврейські взаємини в підімперський період були ніби лакмусовим папірцем ставлення до єврейства як такого. З огляду на це українська національно-демократична

преса, пильно спостерігаючи за польсько-єврейським протистоянням в імперії, безсумнівно симпатизувала в цьому протистоянні євреям, оскільки українці, як і євреї, були пригніченою нацією. Цим симпатіям сприяло також і українсько-польське протистояння в Царстві Польському як наслідок зростаючого польського асиміляційного тиску на Холмщині й Підляшші.

У редакційній статті “Євреї в Польщі” (1911) докладно висвітлювалось ставлення польської інтелігенції до євреїства. Особливо негативно редактори “Ради” оцінили кампанію поляків проти “литваків” – захожих євреїв з литовських та білоруських земель. Євреї Польщі були обмежені в правах і в міському самоврядуванні. Подібна практика польсько-єврейського співжиття редакцією засуджувалася [586]. Висловлюючи своє співчуття євреям, автор редакційної статті писав: “Ми можемо не вагаючись сказати, на чийм ми боці. Відчуваючи на власній спині гніт панських націоналізмів і на Україні, і в Галичині, й на Угорщині, ми можемо спочувати кожному, хто опинився в такому ж становищі...” [587].

У статті “Польсько-єврейський конфлікт” (1913) А. Яринович (псевдонім А. Ніковського), аналізуючи причини цього протистояння, зазначав, що бойкотом євреїв захопились не тільки консервативні та помірковані сили Польщі, а й частина лівих сил, які висунули гасло “Геть жидів з під прапора польського соціалізму”. Поляки бачили розв’язок єврейського питання в скасуванні смуги осілости по всій Російській імперії та запровадженні різних обмежувальних заходів стосовно євреїв [427]. Як бачимо, різновекторні польські політичні сили виробили єдину позицію щодо єврейського питання, а польські соціалісти навіть висунули антисемітські гасла.

До теми польсько-єврейських взаємин на початку ХХ ст. на сторінках “Ради” звертався також Ю. Богацький у публікації “З подій польсько-єврейського конфлікту” (1914), в якій він висвітлював хід тривалого бойкоту поляками євреїв. З початку ХХ ст. поляки почали активно витискати євреїв з багатьох сфер економічного життя. “Жиди зразу якось не дуже серйозно поставились до бойкоту, – писав автор, – але тепер починають і собі організовуватись економічно. Коли дрібні юдофобські сутички хвилювали

жидівську дрібноту, то тепер і ширші кола жидівські беруться за роботу, не відстаючи від поляків” [428].

Висвітлювались у газеті “Рада” також і менш конфліктні аспекти єврейського життя. Так, у новелі Н. Романовича “Ні елін, ні іудей” (1912, № 159, 161 – 163) автором із симпатією змальовано типове єврейське містечко – штетл [588 – 591]. Цікавило українських діячів і життя євреїв поза межами України. Зокрема, С. Русова в нарисі “На старому Сході” описала побут єврейських переселенців з Російської імперії в Палестині [592]. Л. Кузнєцов у замітці “Євреї в Турції” (1914), яка була рефлексією на лекцію В. Жаботинського про становище євреїв на Близькому Сході, також порушив питання єврейської колонізації Палестини [593].

У 1913 р. увагу української передової преси, зокрема “Ради”, привернула гучна справа Бейліса. Вона стосувалася звинувачення єврея М. Бейліса у тому, що він нібито вбив київського хлопчика А. Ющинського для вживання його крові в ритуальних цілях. Починаючи з № 220 за 26 вересня (9 жовтня), в “Раді” публікується серія щоденних репортажів із зали суду під назвою “Справа про вбивство Ющинського”, які вів співробітник газети Кузьминський. Статті по справі Бейліса писав також С. Єфремов. Так, у публікації “Експертиза” автор висміяв упередженість та некваліфікованість таких “експертів”, як проф. Сікорський і католицький священник Пранайтіс [594].

Власне ставлення до цієї справи газета висловила через ще одну публікацію С. Єфремова під назвою “З нашого життя”. Засуджуючи організаторів сфабрикованого процесу, С. Єфремов писав, що справа Бейліса не була ні справою самого Бейліса, ані навіть справою того народу, до якого Бейліс належав. Може, несподівано для багатьох стороною в справі виступив і той народ, члени якого сиділи на суддівських лавах [419]. Автор натякав на важливу роль, яку відіграли присяжні для виправдання Бейліса, гідно представивши весь український народ перед цивілізованим світом. У редакційній статті, що завершувала серію публікацій із зали суду “Справа про вбивство Ющинського. Суд совісті” газета детально проаналізувала склад суду присяжних та їхні дії в цьому гучному процесі, засудивши намагання влади

розпалити міжнаціональну ворожнечу. Як зауважив автор статті, світову справу було віддано на совість людей здебільшого не інтелегентних, наче навмисно підібраних. Організатори суду сподівались від цього складу суду отримати вигідне собі рішення. Незважаючи на всі спроби заплутати справу, суд зняв обвинувачення з невинної людини [595].

Справа Бейліса знову спонукала українських авторів звертатися до польсько-єврейського конфлікту крізь призму цього судового прецеденту. Зокрема, Ю. Богацький (підписувався криптонімом “Ю. Б.”) у своїй статті “Справа Бейліса і польсько-єврейський конфлікт (Лист з Варшави)” (1913) звернув увагу на відсутність на процесі Бейліса польської преси. Це, на думку автора, було пов’язано з бойкотом, оголошеним польською стороною євреям. Поляки не бажали висвітленням цього судового процесу викликати до євреїв співчуття. Дописувач засуджував польську сторону за організований бойкот, до якого приєдналися деякі групи інтелектуальних частин польського суспільства, зокрема студентство. Наприклад, відмовились протестувати проти процесу Бейліса студенти-поляки медичного Варшавського університету [596].

Рефлексією на київський процес була також стаття А. Яриновича (А. Ніковський) “По авторитету М. Костомарова”. Її автор, проаналізувавши публікації в російській пресі (особливо в газеті “Новое время”) щодо справи Бейліса, дійшов висновку, що вчені та письменники, які досліджували цю проблему чи висловлювали власне бачення з цього приводу, намагалися закарбувати в суспільстві думку про ритуальне вживання євреями людської крові. Зокрема, редакція газети “Новое время” для підкріплення своєї аргументації послуговувалася працями деяких відомих діячів, трактуючи положення у вигідному для себе негативістському ракурсі. Опублікувала вона також і працю М. Костомарова про ритуальні вбивства, яка була відповіддю на працю Хвольсона “Употребляют ли евреи христианскую кровь?”. А. Яринович зауважив, що у своїй статті Костомаров цілком погоджувався з Хвольсоном стосовно того, що в євреїв немає ритуального обряду з вживанням людської крові, хоч і допускав, що серед євреїв, як і серед християн та народів інших конфесій, могла існувати “окре-

ма група бузувирів”, які використовували для якихось цілей кров. Це припущення М. Костомарова було використане “Новым временем”. Тож, опонуючи цьому виданню, А. Яринович зауважив, що М. Костомаров взагалі припускав існування кривавих ритуалів у всіх без винятку народів, навіть у християнських, а значить, він не мав на увазі ніякої особливої тенденції щодо єврейства. Помилка М. Костомарова, на думку автора статті, стосувалася всіх європейців, а не лише євреїв [597]. Отже, А. Яринович оцінював таке профанування викладок М. Костомарова як випад не лише проти єврейства, а насамперед проти українства.

Публікації в “Раді” на єврейську тематику спричинили по-між української інтелігенції неоднозначну полеміку, у зв’язку з чим у видавця “Ради” Є. Чикаленка нерідко виникали конфліктні ситуації. Зокрема, згадуючи одну із зустрічей з письменницею та видавцем часопису “Рідний край” Оленою Пчілкою, Є. Чикаленко писав, що вона критикувала його за те, що “Рада” виступила в “оборону жидів проти “Рідного краю”” [582, с. 30]. Суперечка “Ради” та “Рідного краю” на предмет єврейського питання не лише набула розголосу в середовищі української освіченої верстви, а й розколола українських інтелектуалів. Зокрема, ускладнилися стосунки Є. Чикаленка з М. Міхновським – одним з постійних дописувачів “Ради”. Згадуючи одну із зустрічей з ним, Є. Чикаленко писав: “Не ввідали й поздоровкатись, як Міхновський почав розмову про те, що О. Пчілка в “Ріднім Краю” висловлює істинний погляд на жидів, а “Рада” курить їм фіміям. Потім почав обвинувачувати мене за те, що я помістив статтю Єфремова у відповідь на його лист у “Раді” про жидівське питання”. Найбільш обурило Міхновського висунуте проти нього Єфремовим звинувачення у юдофобстві [582, с. 30 – 31]. Врешті, М. Міхновський все-таки постарався залагодити конфлікт із Є. Чикаленком, заявивши, що захоплюється його тактом, енергією, умінням з’єднати співробітників, хоч напрямку газети поділяти не може, бо “Рада” – надто юдофільський орган [582, с. 33]. Дорікав Є. Чикаленку за юдофільську орієнтацію “Ради” також і С. Шелухін – один із чільних представників одеського українства та пізніший український державний діяч доби визвольних змагань (1917 – 1921).

Про це він писав до Є. Чикаленка у своїх листах від 1 січня 1909 р. та 18 травня 1909 р. Особливо обурювався С. Шелухін юдофільськими матеріалами в “Раді” з-під пера С. Єфремова, якого він порівнював з Пуришкевичем. Шелухін брав у оборону від нападок “радян” таких публіцистів, як Ф. Немо та Міщанин, а також часопис “Рідний край” [481, № 882, арк. 1 – 2]. У другому своєму листі С. Шелухін критикував праці на єврейську тематику вже Д. Дорошенка [481, № 883, арк. 1 – 2]. Саме з цієї причини одеські українці ухвалили видавати власні періодичні видання, а не покладатись на “Раду” [481, № 883, арк. 2].

Після відвідин Одеси в лютому 1909 р. Є. Чикаленко зазначив, що ті українці, які йшли за С. Шелухіним, обурювались на “Раду” за її юдофільський напрямок, боцімто вона єврейські інтереси ставила вище українських, і тому робила українському рухові більше шкоди ніж користі [582, с. 39 – 40]. Звичайно, він розумів, що радикальні публікації про єврейське питання, які вийшли насамперед з-під пера С. Єфремова, попри його талант, були подекуди різкими і спричиняли не стільки полеміку, як конфлікти в самому українському середовищі. Власне з цієї причини Є. Чикаленко намагався залучати до писань на єврейську тематику поміркованіших авторів, зокрема Д. Дорошенка, який був “тактовнішим, видержанішим і не впадав в особисту лайку” [582, с. 31]. Однак пізніше, як впливає з листа С. Шелухіна до Є. Чикаленка від 24 січня 1911 р., стосунки між цими діячами нормалізувалися: С. Шелухін запропонував свої праці для публікації в “Раді” й навіть дозволив редакторові газети самому обрати для нього псевдонім, “аби добре вийшло для рідної справи” [481, № 884, арк. 1 – 2].

Полеміка з приводу єврейського питання відображена також і в особистому епістолярії читачів “Раді”, що, втім, не дістало висвітлення на шпальтах газети. Зокрема, в архівній справі редакції зберігаються окремі документи стосовно цього питання. Одним з таких є допис А. Шумицького ““Євреї” чи “Жиди””? обов’язок ввічливості” [492, арк. 1]. Поштовхом до його написання послужив виголошений С. Шелухіним реферат “Про мову й творчість”. Не маючи принципових зауважень до змісту самого реферату,

А. Шумицький принципово не погоджувався з С. Шелухіним з приводу вживання ним терміна “жид” замість “євреї”. На його думку, хай хоч усі науки будуть вимагати вживати слово “жид”, але коли це слово внаслідок тих чи інших причин є образливим для євреїв, що живуть у російській державі, – його слід замінити іншим, хоча б і чужим українському народові [492, арк. 3]. Далі А. Шумицький зазначив: “Ми, позбавлені багатьох національних прав, не можемо не протестувати проти обмежень, від яких терплять євреї. Чи ж будемо, бодай несвідомо, мимоволі ображати їх оцим “жидом” – і тішити ним антисемітів? ... Ми самі болюче відчуваємо оцих “хохлов”, “малороссов”, чи “hajdamakow” – які в устах істиннорусских та польських зубрів з’являються синонімами пияцтва, лайдацтва й глупости, так само як “жид” для них синонім шахрайства.” [492, арк. 3]. Отже, як писав автор листа: “Нема “жидів”, есть “євреї”, так само як є “українці”, а не “малороси”!” [492, арк. 4]. Безсумнівно, що цей лист був рефлексією на полемічний дискурс єврейського питання в “Раді”. Водночас він спонукав до продовження дискусії на цю тему в газеті.

Розглядаючи висвітлення українсько-єврейських взаємин у поступовій пресі, варто згадати ще й такі періодичні видання, як “Украинский вестник”, “Слово”, “Село” та “Украинская жизнь”, в яких хоч і зрідка з’являлися публікації на зазначену тематику. Російськомовний “Украинский вестник” був періодичним друкованим органом української депутатської групи в І Державній думі. Він виходив у Петербурзі 1906 року й редагувався видатним громадсько-політичним діячем та істориком М. Грушевським. У статті “Конец гетто!”, що побачила світ в “Украинском Вестнике” (1906, № 7 (2 июля), і в окремих книжкових виданнях [453] М. Грушевський озвучив опінії українських політиків у Думі стосовно єврейського питання. Позитивним моментом М. Грушевський вважав внесення законопроекту про громадянську рівноправність, що він мав прибрати з українських земель імперської Росії один з найганебніших пережитків середньовіччя, “що тяжіє над ними, без їх вини та волі” – смугу осілости. М. Грушевський розумів, що цього політичного кроку буде недостатньо, але його необхідно зробити, щоб зрушити гостроконфліктне питання з місця. Першим кроком до виходу зі становища

міжетнічної напруги, на його думку, має стати повне усунення обмежень, які тяжіли над єврейським населенням, а не лише знищення смуги осілості, зокрема забезпечити допуск єврейства до вільного вибору професій, загальної та спеціальної освіти [453, с. 148]. Та, як відомо, у роки Всеросійської революції 1905 – 1907 рр. єврейське питання так і не почали розв'язувати політично. Сама ж смуга осілості була скасована I Світовою війною.

Публікації на єврейську тематику в тижневику “Село” (1909 – 1911) були швидше винятком, ніж правилом. Варто згадати статтю відомого українського політичного діяча М. Шаповала “Союзнники і вбивство Герценштейна”, опубліковану в 1909 р. У ній розповідалося про обставини вбивства чорносотенцями влітку 1906 р. після розпуску I Державної думи Росії відомого депутата та єврейського діяча М. Герценштейна та депутатів-євреїв від Полтавщини – Іолоса, і Катеринослава – Караваєва [598].

Український часопис “Украинская жизнь”, що виходив 1912 – 1917 рр. у Москві українською мовою й призначався не так для українців, скільки для інформування громадськості Російської імперії про українські справи, приділяв багато уваги національному питанню як такому. Водночас хоча висвітленню українсько-єврейських взаємин журнал відводив мало місця, але його позицію у цьому стосунку можна охарактеризувати як філосемітську. Так, наприклад, відомий український письменник та автор часопису В. Винниченко став на захист нетитульних націй імперії, виступаючи проти зображення їх у гумористичному, анекдотичному, стереотипізованому вигляді у творах російських літераторів. Причому це стосувалося як українців, так і решти “іногородців”, зокрема євреїв. Про антихудожні прийоми своїх російських колег-літераторів В. Винниченко писав: “Відома комбінація фактів і положень на фоні “смішного” “національного обличчя” єврея або вірменина – і ефект готовий. За духом анекдота єврей або вірменини завжди і всюди один і той же: боязкий, дурнуватий, хитруватий, бруднуватий. Єврей замість “ж” вимовляє “з”, а замість “з” – “ж” [599, с. 30]. Такі стереотипні образи іногородців, змальовані в російській літературі, на думку письменника, викликають двоїсті почуття: по-перше, образу в члена тієї нації, яку ображають, а по-друге, образу й сором за тих, котрі ображають [599, с. 30].

Щирість своїх намірів щодо єврейства українські діячі намагались підкріпити також практичними діями: утворювали комітети захисту євреїв під час єврейських погромів. Саме завдяки їм у деяких містах погромів пощастило уникнути, як це, наприклад, сталося у Лубнах. Там було утворено “Комітет оборони” для захисту єврейського населення від погромників, куди ввійшли такі відомі діячі українського національно-визвольного руху, як брати Шемети, А. Ливицький, що їх усіх за створення цього комітету російською імперською адміністрацією було притягнуто до відповідальності [600, с. 136 – 137].

Аналіз публікацій стосовно єврейського питання в українських поступових періодичних виданнях, насамперед у газетах “Громадська думка” та “Рада”, показав, що більшість поступових редакцій мала на меті й робила реальні спроби налагодити українсько-єврейський діалог, обходячи гострі кути в стосунках обох народів. Для цього редакція газети “Рада” навіть започаткувала дискусію щодо розвитку українсько-єврейських взаємин, подаючи різні, аж до контраверсійних (інколи навіть з легким антисемітським забарвленням) думки, які не завжди поділялись редакцією. Однак, незважаючи на всі намагання представників поступового українства залучити євреїв до діалогічної полеміки, єврейська сторона переважно її проігнорувала. У результаті українські полемісти зосередилися на з’ясовуванні суперечливих позицій виключно всередині власної спільноти.

Публікації поступових видань на єврейську тематику були здебільшого юдофільськими, бо спрямовувалися на формування позитивної суспільної думки наддніпрянських українців стосовно єврейства. Але, враховуючи обмежені тиражі цих видань та спротив, який чинився владою в справі їхнього поширення, реально з думкою провідників українства на міжетнічну тему змогла ознайомитися лише незначна частина українців. Єврейська частина адресної аудиторії також випала з обговорення, тому ці публікації не змогли повною мірою виконати відведену їм роль.

4.2. Українські соціал-демократичні видання про єврейське питання

Не могли оминати національної тематики, зокрема такої її складової, як єврейське питання, також і видання наддніпрянських українців, що сповідували соціал-демократичні погляди.

З аналізу публікацій часопису “Праця” випливає, що в національному питанні РУП чітко дотримувалась принципів класової солідарності трудящих, інтернаціоналізму. Єврейське питання осібню не розглядалося, воно цікавило редакцію лише в комплексі з розв’язанням національного питання в Російській імперії. Так, у своїй публікації “Не існуюче питання” С. Вайнилович (псевдонім Д. Антоновича) писав, що від першого свого видання “Самостійна Україна”, якого партія одразу поспішила зректись, РУП ніколи не згадувала про так зване “національне питання”. Це, на його думку, служило доказом, що як проблемне питання воно для партії не існувало [407]. Тезу про те, що національне питання для РУП тоді не актуалізувалося, цей автор підтвердив в іншій своїй статті – “Ще про “не існуюче питання”” [408]. Дотримувались принципів інтернаціоналізму й інші кореспонденти “Праці”. Зокрема, автор статті “Розмежуймося!” (1904, № 2) шкодував з приводу того, що молодий український пролетаріат майже не боровся проти української буржуазії, а лише виступав проти буржуазії “великоруської, общеруської, жидівської, польської та й ще хто знає якої національності”. З огляду на це, автор закликав українських робітників боротись проти буржуазії загалом, не виокремлюючи буржуазії єврейської чи ще якоїсь іншої національності [601]. Однак, час від часу редакція “Праці” все-таки змушена була звертатися до національного питання й зокрема до єврейської проблеми. До цього спонукали її зовнішні чинники (наприклад, публікації у російській пресі).

У дискусії з органом російських соціал-демократів – газетою “Іскра”, щодо взаємин між соціалістичними партіями національного спрямування імперської Росії автор “Праці”, який підписувався псевдонімом Skriptor, мимоволі торкнувся взаємин українських соціалістів з єврейськими. Зокрема, Skriptor підтримав

право як українських, так і єврейських соціал-демократів на автономну діяльність та категорично заперечував твердження російських соціал-демократів про ймовірне злиття РУП з іншими соціал-демократичними організаціями, а саме з єврейським Бундом. Редакція "Праці" спростувала заяви "Іскри" про те, що нібито Бунд почав "заражати" РУП своєю літературою. Полеміст писав, що "зараження" РУП Бундом можна побачити лише в тому, що "робітничі організації РУП дуже енергійно виступили проти жидівських погромів і опублікували статті про ці погроми, котрі "Вісник Бунду" назвав прекрасними статтями" [409, с. 3].

Своєрідним тлом, що відображало ставлення редакції часопису (як і партії загалом) до єврейської проблематики, правила й інші публікації. Зокрема, у "Праці" регулярно подавалися прізвища заарештованих членів партії. Як видно зі списку цих прізвищ, серед членів РУП траплялись також євреї. Це свідчило, що РУП була відкрита для членства не тільки українцям, а й представникам інших національностей. В одному з газетних нарисів, уміщених у часопису, змальовано образ такого єврея-революціонера – Шаї Хаскеля, котрий в одному з містечок створив осередок РУП, об'єднавши навколо себе представників різних етносів. У цьому художньому творі змальовано також хоч і несимпатичний, та все ж типовий образ багатія і працедавця Хаскеля – єврея Когана, котрий, незважаючи на вимоги поліцмейстера Свердіфасова звільнити Шаю й залякування "примарами страйків та такими іншими кошмарами, що не дають тепер спокою капіталістам", все ж "викинути "свого" на голодну смерть по домаганню "гоїв" якось боявся – це було проти "права" (закону)" (єврейського звичаю. – М. А.) [602]. У цьому епізоді ми бачимо зразок національної солідарності, що панувала в єврейському середовищі, та пропагування класового солідаризму, оскільки єврей Шая Хаскель якраз зумів поставити класові інтереси вище національних. Наскільки змальований у газеті "Праця" образ єврейського революціонера відповідав тогочасним реаліям, нині сказати важко. Швидше за все, у творі автором зображено бажаний штиб взаємин між єврейськими й українськими трударями так, як їх хотів бачити провід РУП. Але приклади реальної участі євреїв в українсь-

ких революційних організаціях ми все-таки можемо навести. Уже згадуваний талановитий український журналіст М. Гехтер, як і герой літературно-художнього твору, походив з незаможної родини містечкових євреїв (місце народження – ймовірно Київщина). У ранні роки він займався революційною роботою, перебуваючи одночасно в лавах РУП та Бунду, і був заарештований за пропаганду української автономії в середовищі робітників [603, с. 5]. Але, незважаючи на те, що євреї брали активну участь у російському революційному русі, в українських революційних організаціях їх було значно менше.

Пильну увагу рупівської “Праці” привертали єврейські погроми, що на початку ХХ ст. відбувалися в “смугі осілости”, зокрема охопили Наддніпрянщину. У статті про такий погром у Ніжині 1904 р. видання РУП засудило спроби розпалення антисемітизму [604, с. 7 – 8]. Стосовно погрому, який відбувся в Смілі 22 серпня 1904 р., у газетній замітці зазначено, що в ньому взяли участь місцеві городяни, селяни з довколишніх сіл та робітники-залізничники зі станції Бобринецька. Місцева поліція від захисту євреїв на початку відсторонилася, тому тамтешнє єврейство разом із черкаськими одноплемінниками зорганізувало озброєний загін єврейської самооборони. Пізніше поліцейські, які прибули з Черкас, провели масові арешти серед погромників. У погромі постраждало понад 100 будинків місцевих євреїв та 150 крамниць. Частина погромників у Смілі використала ці заворушення для принагідного грабунку [605, с. 9]. В іншій публікації редакція назвала ідеологічними натхненниками цього погрому місцевих урядовців та багатіїв-християн, які вміло скеровували народне обурення проти себе на “іногородців”, тобто місцеве єврейське населення, яке в своїй більшості було незаможним. “Не знає того нарід, – писав автор публікації – що царат хоч і гнобить жидів, та не всіх, – капіталістів-жидів він оберігає, дозволяє їм скрізь жити, дає їм іноді й дворянство, бо вони йому потрібні, бо вони грошовиті... Таким чином при погромах страждають найбільше жиди-пролетарі, жиди-бідняки, як от робітники ріжні, ремісники та дрібні крамарі ... які й без того терплять, які й без того насилу животіють і які зовсім не винуваті в народніх нещастях” [606, с. 3]. У єврейському питанні позиція газети

(а отже й партії, яку вона представляла) була виразно юдофільською. “Ніколи не треба вірити і ніколи не треба цього думати, що як жид – так вже і ворог, що як християнин – так вже і приятель. Жида, загалом взявши, це не нарід визискувачів, як нас навчають, а швидше нарід визискуваних, нарід пролетарів. Дякуючи їх гіркому становищу серед їх дуже ширяться соціально-демократичні думки, ворожі правительству. Кожний же пролетар, а тим більше соціаль-демократ, – друг наш, а не ворог” – стверджувалось в публікації [606, с. 4 – 5]. Як бачимо, до єврейського питання “Праця” підходила з суто класових позицій, узагалі ігноруючи (на відміну від інших партій) національну складову. На думку автора публікації, ворогами соціал-демократів та робітників були всі чиновники, пани, фабриканти-капіталісти, всі визискувачі, якої б віри вони не були, до якого б народу чи племені не належали. Натомість приятелями він вважав усіх робітників, пролетарів чи то руських, чи поляків, чи німців, чи інших і закликав обличити ганебне гасло “бий жидів” та замінити його гаслом “Геть з царатом, до долу ката!” [606, с. 5].

Ще одним помітним українським виданням лівого спрямування в дореволюційний період можна назвати газету “Слово” (Київ, 1907 – 1909), редактором якої був активний діяч РУП й УСДРП, а згодом видатний державний діяч С. Петлюра. Газета фактично представляла українських соціал-демократів і, як і її попередники – соціал-демократична періодика, що видавалась РУП, в єврейському питанні обстоювала філосемітські позиції. Там неодноразово друкувались матеріали, що їх автори засуджували єврейські погроми [607] чи висвітлювали діяльність єврейських соціалістичних організацій [608].

На сторінках газети “Слово” було започатковано дискусію з поступовою українською пресою (часописи “Рада” та “Рідний край”) з національної тематики й особливо – єврейського питання. Зокрема, тодішній соціал-демократ, а згодом “батько” українського інтегрального націоналізму Д. Донцов звинуватив газету “Рада” в шовінізмі та націоналізмі й піддав гострій критиці її авторів, а разом і авторів часопису “Рідний край” – Горленка (В. Піснячевського), Виборця (М. Порша), Ф. Немо (П. Немоловського).

Д. Донцова обурили закиди в “Раді” публіциста Горленка на адресу українських соціал-демократів про те, що вони представляють течію в українському русі, яка цей рух “дезорганізувала”, бо надто тісно співпрацювала з тими елементами російської суспільності, з якими їх єднали спільні потреби, соціальні й політичні ідеали [223]. Д. Донцов переконаний, що Горленко не добачав “дисгармонії” ні в хуліганських вигуках “Діла”, ані в статтях Ф. Немо і Виборця, що стосувались єврейського питання – “і гасла, які збуджували в нашому народі ненависть до цілої нації, затемнювали свідомість мас і тим шкодили їх економічним і соціальним інтересам, і це не було “дисгармонією”, а заклики до солідарності цих мас, незалежно од їх національності, то значить пристосовуватись до потреб і послуг окремої групи “російського громадянства!” [223].

Ця дискусія, на нашу думку, свідчить, що єврейське питання зробили “розмінною темою” в політичній боротьбі всередині української інтелектуальної спільноти під час з’ясування того, хто є більш демократичним та прогресивним. Крім того, воно стало одним з тих питань, що не дозволили українським організаціям об’єднатися в єдиний політичний фронт. Свідченням того, що на єврейському питанні окремі українські соціалісти вирішили поспекулювати в боротьбі зі своїми вітчизняними супротивниками, є й деякі інші публікації в газеті “Слово”. Зокрема, один з авторів цього видання – Л. Юркевич, пов’язував розвиток української кооперації безпосередньо з єврейським питанням, “над яким за останні часи немало чорнила пролила українська преса” [410, с. 6]. Таку посилену увагу української преси до єврейського питання, зі слів Л. Юркевича, спричинила торговельна боротьба, яка точилась на селі між українськими кооператорами та сільськими єврейськими торговцями. Автор відгукнувся на статтю М. Гехтера “Антисемітизм чи розумний національний егоїзм?” (“Рада”, 1908, № 179), де журналіст розглянув єврейське питання крізь призму торговельних суперечностей між євреями й українцями на селі, – власне, з цього матеріалу й розпочалося всебічне обговорення єврейського питання та українсько-єврейських економічних взаємин [410, с. 6].

Подібну до реакції “Ради” позицію щодо єврейства займали й деякі інші українські періодичні видання, зокрема, львівський часопис “Діло” та київський “Рідний край” [410, с. 6]. Зрештою, і Л. Юркевич погоджувався з М. Гехтером та редакціями “Діла” й “Рідного краю” у тому, що найосновнішими конкурентами українських кооператорів були єврейські торговці, у руках котрих перебувала досі майже вся сільська торгівля. Але висновки з цього факту журналіст зробив діаметрально протилежні тим, які висловили публіцисти поступових періодичних видань. На його думку, боротьба почалася не на життя, а на смерть, і в хату єврея вона несла муки й горе, адже проти єврея-крамаря виступали вже не окремі “православні” торговці, а спілка найенергійніших селян, що з’єдналися спільними торговельними прибутками, спільним хазяйським ділом, котре найближче їх обходило [410, с. 6]. Л. Юркевич убачав в українських кооперативах такий собі додаток до господарств селян, покликаний поліпшити їхнє життя, але без якого селяни й так могли прожити. Натомість для євреїв торгівля була єдиним джерелом прибутку, а отже й існування їх родин. Виходячи з цього, журналіст вважав боротьбу нерівною, з якої селяни вийдуть переможцями й ця перемога лише зміцнить антисемітські позиції в їхньому середовищі. Як бачимо, Л. Юркевич вважав, що українсько-єврейське протистояння на селі розгорялося з класових позицій та позицій справедливості, а не з міркувань національного солідаризму. Викликав запитання в нього також і соціальний склад українських кооперативів, які утворили насамперед “хазяйновиті селяне” – соціальна верства, котра, на його думку, найбільше схильна до антисемітизму [410, с. 7].

На відміну від українських соціал-демократів, представники поступового українства перспективи розвитку української кооперації та бізнесу загалом розглядали як фактор зростання економічної могутності українців, умову, що сприяла становленню української буржуазії, а в результаті – формуванню повноцінно стратифікованої нації. В Україні породжувало антисемітизм, на думку Л. Юркевича, втягнення селянських господарств у ринкові відносини, адже селяни змушені були позичати кошти, влазити в борги. З цієї причини їхні господарства подекуди банкрутували,

оскільки отримати позику на селі в більшості випадків можна було лише в євреїв-лихварів. Тому саме на ґрунті грошових суперечок з євреями в селян-хазяїв і зростав антисемітизм [410, с. 7]. Інакше, на його думку, виглядала ситуація із сільським пролетаріатом, який не потребував великих позичок, бо не мав свого хазяйства, а як і мав, то мізерне. Пролетар на селі жив насамперед своїм заробітком і тому до єврея, що жив з обігу позичених грошей, у нього не виникало такого антагонізму, як у селянина-хазяїна. Л. Юркевич узагальнив, що принцип націоналізації торгівлі в обговоренні єврейського питання становив дуже важливий момент, і надав боротьбі з євреями національного характеру, пропагуючи “національний егоїзм” як панацею від убогості. Тож націоналізація торгівлі шляхом кооперації зреалізовувала давно проголошене, але досі не зужите гасло “Україна для українців.” Адже на ґрунті кооперації торгівлі в селі, зі слів публіциста, об’єднувалися так звані культурні верстви (автор вживав термін “панство”, під яким, на нашу думку, розумів не лише українських поміщиків, а й інтелігенцію) та верстви некультурні (цим терміном автор позначив “хазяйновите селянство”), до патріотичного союзу яких обов’язково мало приєднатися також духовенство, і всі разом вони могли виступити проти єврейства. Цікаво, що Л. Юркевич трактував розвиток української кооперації на селі винятково як антиєврейську акцію [410, с. 7 – 8]. Далєбі, єврейське питання лише послужило черговим приводом, щоб зайвий раз “уколоти” поступову пресу за її активну позицію у справі розвитку українського кооперативного руху та культурно-просвітницької роботи. Зокрема, Л. Юркевич піддав сумніву твердження поступової преси про аполітичність українських просвітніх заходів та діяльності Товариства “Просвіта”, навіть випуск українських книжок вважав у кінцевому рахунку актом політичним [411, с. 7].

Якщо в своїх перших номерах за 1907 р. газета “Слово” висловлювала скепсис з приводу діяльності в підросійській Україні філій Товариства “Просвіта” [609], то в 1909 р. занепокоєння українських соціал-демократів викликала спілка “Просвіт” з кооперативами. Адже це, за їх твердженням, надало кооперативам характеру “національно-свідомих” інституцій, бо через “Просвіти”

кооперативи приєднувались до українського руху, кістяк якого й становили поступовці, котрі намагалися об'єднати усі українські течії. Насторожували соціал-демократів не тільки гасла поступового українства про націоналізацію освіти, торгівлі й усього господарського життя в Україні, а більше намагання охопити своїми впливами також український робітничий рух (як сільський, так і міський) [411, с. 7 – 8]. Адже: “Злитися національно (мається на увазі робітничим кооперативам. – М. А.) з представниками сили господарств на полі націоналізації хазяйства – це значило б для робітництва втратити свій вплив *на громадські справи.*” – стверджував Л. Юркевич [411, с. 8]. Отже, українські соціалісти виступали передусім проти намагання поступових українських сил упливати на ті соціальні верстви, які мали би служити їхньою, соціалістів, опорою. Вони не виступали проти кооперації як такої, просто були за “робітничу кооперацію” та проти надання їй національного характеру. Адже, сподівались соціал-демократи, без причетності до торговельно-націоналізаторських змагань робітництво у своїй кооперативній діяльності “могло стояти далеко від принципового антисемітизму – рідного брата принципу націоналізації української торгівлі” [411, с. 8]. Як соціалісти сподівались боротися проти індивідуальної торгівлі (її, до речі, контролювали переважно євреї) і водночас уникнути звинувачень в антисемітизмі, уявити важко, оскільки розвиток будь-якої форми кооперації автоматично призводив до конфлікту інтересів з єврейськими індивідуальними торговцями. Отже, на соціал-демократичних публікаціях позначалися функціонально зумовлені суперечності між етносами – причому більше, аніж класові суперечки.

Як видно з редакційної статті “Українське життя в минулому році” (“Слово”, 1909, № 1), це видання рішуче виступало проти тих сил в українському русі, які національне ставили над соціальним. Особливо обурило редакцію інакше розуміння “націоналістами” (під цим терміном “Слово” розглядало діячів, що гуртувались навколо “Ради”. – М. А.), ніж представниками української соціал-демократії національного питання – зокрема і їхнє прагнення поширювати українську пресу без огляду на її політичну орієнтацію [610, с. 5 – 6]. Соціал-демократи фактично відмовляли

українським поступовцям у праві належати до українського демократичного табору.

Подібні закиди на адресу поступовців, які єднались навколо “Ради”, були висловлені також в іншій редакційній статті “Українська преса в 1908 році” (“Слово”, 1909, № 2). Її автор вважав, що намагання “Ради” триматись позапартійного демократично-поступового напрямку, який би відображав інтереси всіх поступових верств українського суспільства, зазнало невдачі. Прихильники крайніх лівих ідей від газети відійшли, натомість вона, на думку “Слова”, дістала прихильність представників правих течій українства. Націоналістичні й шовіністичні течії з її сторінок, мовляв, почали “провадити в громадянство свої ідеї, які мали дуже мало спільного з демократизмом і поступовістю. “Рада” охоче відкрила свої сторінки для безконечної балаканини про націоналізацію сім’ї – питання, сама постановка якого неможлива для справжнього демократа” [611, с. 4]. На шпальтах “Ради” з’явилися матеріали авторства Vigilansa, який публікувався до того в “Ділі”, чи Виборця, статтю якого оглядач зі “Слова” назвав юдофобською, хоча при ній містилась примітка “Ради”, що думки автора редакція не поділяла. Як зазначив оглядач “Слова”, ““Рада”, не виконавши завдання обороняти інтереси всіх і вся, зникла як орган всього демократичного українства”, тому вона стала органом “умірковано-демократичних елементів з чималою примішкою елементів одверто націоналістичних і правих” [611, с. 4].

Не менше критики з боку “Слова” адресовано також часописові “Рідний край”, який, спробувавши стати на реальний ґрунт українських загально-національних інтересів, “не міг не прийти до висновків цілком антидемократичного, антисемітського характеру; при цьому він все-таки ще мав наївність запевняти, що антидемократизм в одному питанні не виключає щирого демократизму в інших” [611, с. 4]. Критичних закидів удостоїлася ще одна українська газета – “Світова зірниця”, яку редакція соціал-демократичного “Слова” вважала органом польських поміщиків, що мав завдання прищепити сільським читачам ідилічні погляди на соціальні відносини [611, с. 5]. Автор однозначно зарахував це видання до реакційного табору. Особливо від запропонованої

диференціації українських періодичних видань він поставив “Літературно-науковий вісник”, який іноді нападав на зарубіжних соціал-демократів. Головним для класифікації важило те, що, на його думку як публіциста, “Літературно-науковий вісник” насправді мав всеукраїнський характер [611, с. 5 – 6].

Ще одна опублікована в газеті “Слово” праця, підписана псевдонімом Novus (один із псевдонімів М. Гехтера), під назвою “Єврейська справа і українські течії” (“Слово”, 1909, № 5; № 6; № 7) була рефлексією на публікацію в “Рідному краї” статті Ф. Немо (П. Немоловського) “Чим нам корисні жиди?”. Автор піддав гострій критиці погляди цього дописувача, висловивши позицію українських соціал-демократів на єврейське питання крізь призму критичного аналізу різних українських політичних течій. Novus зазначив, що часи, коли все національно свідоме українство єдналось під одним національним прапором для боротьби за виконання єдиної програми, вже минули. Однак, вважав він, шкодувати з цього приводу не варто. Така само доля спіткала й “демократичне” українство. І найкращою ілюстрацією розколу в демократичному таборі, на думку Novusa, править ставлення різних українських течій до єврейської справи. Адже серед усіх національних проблем тодішньої Росії, вважав автор, єврейська проблема була найбільш болючою й трагічною. Євреї не мали навіть тих кущих громадянських прав, що були в інших “нетитульних” громадян імперії, усі сторони їх життя регулювалися різноманітними “Тимчасовими правилами”, циркулярами, адміністративними “усмотреніями” тощо [412, с. 2 – 3]. Novus виклав власне бачення єврейського питання в Російській імперії, а також в українській політиці, тісно пов’язавши його з українським питанням. З цього приводу він зазначав: “Єврейська проблема в Росії, безперечно, ... проблема всіх народів нашої держави. Але є нації, яких ця справа зачіпає безпосереднє, як щоденне пекуче питання їхнього життя. До цих націй належимо й ми. Не один, не два віки живуть разом українці і євреї. “Черта оседлости” – то, здебільшого, українська територія. Біля 30 % всього російського єврейства живе на Україні. Біля 8 % всієї людности нашого краю складають євреї. Тисячами непомітних громадських ниток два народи міцно

зв'язані в одну соціальну цілість. Отже, єврейське питання то справа, яка дуже і дуже торкається інтересів нашого народу.” [412, с. 3]. Як бачимо, оцінка єврейського питання в цього соціал-демократа перегукується з трактуваннями представника поступового українства – С. Єфремова [214].

Критикована стаття “Чим нам користні жиди?” Ф. Немо, з яким солідаризувалась редакція “Рідного краю”, на думку Novusa, найкраще формулює, яким має бути все українське “поступово-демократичне громадянство” (націонал-демократія) у його відносинах з іншими націями України [412, с. 3]. Основний висновок, що його робить автор, полягає в такому: Немо, як представник невідного українського народу, (тим не менш) повстає проти національного визволення “безправної” єврейської нації, проти її рівноправності з нашим народом [412, с. 3]. Те, що Ф. Немо вбачав причини ворожнечі українців до євреїв у причинах економічних, на думку автора, свідчило, що він є оборонцем класових, передусім економічних, інтересів української дрібної буржуазії [412, с. 4]. На думку Novusa, усунення з економічного життя посередників-євреїв неминуче призвело б до утворення своїх “рідних”, українських посередників. Бажаним результатом реалізації національної програми Ф. Немо, на думку публіциста, була б націоналізація торгівлі в Україні, й українська націонал-демократія своє ставлення до євреїв визначала б не економічними інтересами українського народу, а класовими інтересами дрібної буржуазії [412, с. 5]. Крім Ф. Немо, гостру критику за свої погляди на єврейське питання дістали від Novusa Д. Дорошенко, Виборець (М. Порш), Олена Пчілка, які публікувались на шпальтах “Ради” та “Рідний край”.

Novus вважав, що гасло української націонал-демократичної інтелігенції відносно націоналізації всіх форм організації життя України з часом заміниться на гасло асиміляції всіх інших народів, що проживають на українських етнічних землях, і підтвердженням того може служити ставлення представників української націонал-демократії до єврейського питання [413, с. 2]. Керуючись логікою автора, належало б відмовитись від боротьби за національні права українців, а обстоювати суто класові інтереси пролетаріату.

Українське робітництво, на думку публіциста, мусить виступати проти обмежень єврейської нації в правах, але не повинне цілком солідаризуватися з нею [414, с. 6]. Націонал-демократів Novus підозрював у нещирості. Коли читаєш їх міркування, наприклад про смугу осілості, закидав публіцист, то за їхніми клятвами в юдофільстві, симпатіях до трудящих мас єврейського народу не можеш не чути потаємних надій, що єврейство після знищення “смуги” емігрує з України. Завдяки цьому в Україні “зменшиться конкуренція, пауперизм, а серед українського народу підніметься моральний і матеріальний рівень” [414, с. 6]. Розв’язати національне питання, зокрема єврейську проблему, на думку автора зі “Слова”, можна лише зміною конституційного ладу в імперській Росії шляхом запровадження автономії та національного самоврядування [414, с. 7].

Як бачимо, українські періодичні видання соціал-демократичного спрямування приділяли єврейській тематиці не менше уваги, ніж преса українських поступовців. Але запропоновані їх авторами способи вирішення національного питання як такого і єврейської проблеми зокрема вирізняли кардинально відмінні мотивації. Соціал-демократи підходили до розв’язання єврейського питання з класових позицій, а поступовці – з позиції обстоювання українських національних інтересів.

4.3. Українсько-єврейські взаємини на сторінках часопису “Рідний край”

Значна кількість публікацій з приводу українсько-єврейських взаємин, що з’являлися в часописі “Рідний край”, були результатом полеміки, започаткованої газетою “Рада”. Те, що з-поміж українських видань часописи “Рада” та “Рідний край” найчастіше порушували єврейську тематику, зауважив ще українофоб та автор книги “Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма” (Київ, 1912) С. Щеголев. На його думку, “Рада” просякнута систематичним юдофобством, а “Рідний край” наважився розмістити кілька статей, що “гладили євреїв проти шерсті” [518, с. 174 – 177]. Дискурс щодо українсько-єврейських

взаємин хоч і зорганізовувався з метою залучити до нього представників єврейства, але насправді відбувався здебільшого в українському середовищі поміж інтелектуалів різних політичних спрямувань. Одними з головних його учасників були часописи “Рада”, що мала імідж філосемітського (а не юдофобського, як писав С. Щеголев. – М. А.) видання, та “Рідний край”, за яким упереджені критики намагалися закріпити репутацію антисемітського органу. Показово, що конфлікт цих друкованих органів у стосунку до єврейського питання розколов свідоме українство на противників і прихильників “Рідного краю” та “Ради” [582, с. 39 – 40]. Критика газетою “Рада” позиції “Рідного краю” з приводу єврейського питання, зокрема, призвела до того, що редакція останнього виокремила журнал з табору українських поступовців і навіть протиставила його цьому політичному напрямкові. Саме тому українсько-єврейський дискурс, який вівся на шпальтах “Рідного краю”, слід розглядати окремо від поступових видань.

Початком дискусії відносно єврейського питання на шпальтах “Рідного краю” слід вважати появу статті “Чим нам корисні жиди?” (1908, № 40 – 43) співробітника часопису Ф. Немо (псевдонім П. Немоловського), який заперечував надання рівноправності євреям. Він вважав, що “дати тоді євреям рівні права – значило не тільки скривдити наш народ, а осудити його на безпросвітне страждання. А через те український народ не міг привітати євреїв щирим покликом, яким вітали їх деякі інтелігенти” [431, с. 5]. Але Ф. Немо водночас був противником антиєврейських погромів, оскільки бити євреїв, закликати народ до погромів, на його погляд – це “дика, навісна річ, що шкодила більше нашому народові, ніж євреям” [431, с. 5]. Погроми виховували й зміцнювали звирячі почуття серед народу, закривали від нього справжні причини народних злиднів і добробуту євреїв, нищили народне багатство й доводили людей до судів та до тюрем [431, с. 5]. На відміну від “поступових” українців, публіцист “Рідного краю” не вважав, що головними призвідцями погромів були російська влада та чорносотенні організації. Вони, на його думку, лише оприянювали ворожнечу українського народу до євреїв. Ця ворожнеча, що вилилась в антиєврейські погроми, за твердженням автора,

зростала і в інших країнах та краях – Північній Америці, Англії, Румунії, Галичині. Коли б народ не відчував до євреїв ворожнечі, то не піддавався б на намовляння урядовців і не брав участі в антиєврейських акціях. Причину цієї ворожнечі публіцист убачав в економічному засиллі єврейства в господарському житті цих територій [433, с. 8].

Ф. Немо категорично виступав і проти існування смуги осілості, оскільки вона шкодила, на його думку, українським національним інтересам. Розселення євреїв по всій Російській імперії зменшило б їх відсоток в українських землях і, таким чином, дало б можливість українцям зайняти міцніші позиції в різних ділянках економічного життя, а це дозволило б підійти до розв'язання єврейського питання [434, с. 8].

Полеміку з Ф. Немо та з “Рідним краєм” щодо єврейського питання від імені газети “Рада” вів Гр. Сьогобічний (Г. Коваленко) – колишній співредактор “Рідного Краю”. Він брав участь у цій дискусії не лише в українській пресі, а й на сторінках російськомовних регіональних видань. Зокрема, він опублікував статтю “Украинская пресса и антисемитизм” у газеті “Киевские вести” (1909, № 324). Опонуючи Гр. Сьогобічному у своїй публікації “Одповідь”, Ф. Немо заперечував наявність в євреїв такої риси, як патріотизм: “Отже д. С-ий пише несподівано для мене про велику любов жидів до краю. ... Тим часом нема такої землі, щоб цілий жидівський народ, як одна нація, міг уважати її своєю батьківщиною. Для цілого жидівського народу не може бути одного патріотичного почуття, а місцеві патріотизми уже через те непотрібні жидам, що ті патріотизми ослабляли б загальне національне почуття жидівського народу. Жидам корисніше остатися необмеженими космополітами, ніж місцевими патріотами ...” [435, с. 4]. На його думку, євреї мусили мати обмежені права, знімати ці обмеження треба було поступово, у міру здобуття прав українцями, адже обмежити права дужчого на користь слабкого – гуманна справа. Автор писав: “Якби мені було доведено, що наш народ духовно й економічно переважає і гнітить жидів, то я стояв би за обмеження прав свого народу на користь жидів” [435, с. 6].

Редактор “Рідного краю” Олена Пчілка у своїх публікаціях стала на захист Ф. Немо від нападок на нього інших періодичних

видань. У статті “Наша справа з жидами” (1908) вона зазначала, що не відцурається від свого автора [230, с. 2]. Олена Пчілка поділяла основні думки Ф. Немо й засуджувала філосемітські позиції окремих представників української інтелігенції. Зокрема, критичні зауваження були спрямовані проти Гр. Сьогобічного, який висловився в “Киевских вестях” проти антисемітських, на його думку, публікацій у газеті “Рада” та часопису “Рідний край”, а ще перед тим, у 1907 р., видав свою прихильну до євреїв брошуру під назвою “Чим нам шкодять євреї?” [230, с. 3]. Саме з цієї та інших подібних публікацій розпочався бойкот українськими передплатниками часопису “Рідний край”. Зокрема, через позицію “Рідного краю” щодо єврейського питання група студентів Київського політехнічного інституту відмовилася передплачувати часопис для своєї студентської бібліотеки.

На відміну від Ф. Немо, Олена Пчілка бачила шкоду від євреїв не лише в економічному житті України. На її думку, вони шкодили “нашим національним завданням” [230, с. 3]. Обурення авторки викликало те, що єврейська поступова інтелігенція з презирством ставилася до українства, української мови й завжди ставала до лав пануючих націй [230, с. 4]. Особливо обурювала публіцистку дразлива реакція єврейської та юдофільської преси на критику єврейства. Через критику євреїв можна було автоматично потрапити в число “антисемітів”, як це сталося, наприклад, з газетою “Рада”, яку звинуватили не лише в тому, що вона виступила проти євреїв, а ще в тому, що недостатньо критикувала “Рідний край” [231, с. 11]. Наводила авторка й інші зразки єврейської “цензури”, що не дозволяла висловити жодної критичної думки про єврейський твір – навіть у гурті товаришів [231, с. 11].

Редакція “Рідного краю” слідувала за появою нових видань з історичної ретроспективи українсько-єврейських взаємин та аналізувала їх зміст. Не оминула вона увагою й вихід у світ брошури єврейського автора І. Галанта “Арендовали ли евреи церкви на Украине?”, в якій він заперечував факт оренди євреями українських церков у період польського панування й зачепив такі трагічні сторінки історії, як народне повстання Коліївщина (1768), на що в редакції “Рідного краю” був протилежний погляд.

Виступити з критикою праці І. Галанта Олену Пчілку змусила пасивність українських істориків, котрі, на її думку, побоювались, що на них причеплять ганебні ярлики “чорносотенця” та “антисеміта” й через це такого критика буде усунено з табору демократично-поступових діячів [229, с. 5]. Ті українські історики, як, наприклад, М. Василенко, що висловили свою думку в пресі, також заперечували факт оренди євреями церков, вважаючи це твердження легендами [229, с. 5 – 6]. Натомість Олена Пчілка з допомогою історичних документів намагалася довести, що такі явища, як оренда церков, були, й звинуватила І. Галанта у фальсифікації та спотворенні фактів [229, с. 9].

Викликало в редакторки “Рідного краю” занепокоєння й активне гуртування єврейських літераторів не тільки в загальноросійські, а й у свої національні товариства та пасивність на цьому тлі українських літераторів, які надавали перевагу (замість створення своїх національних товариств) вступу в літературні об’єднання інших національностей [437, с. 3 – 6]. В окремих публікаціях “Рідного краю” Олена Пчілка висловила захоплення діяльністю єврейства у сфері розбудови свого національного життя й особливо в галузі культури. Зокрема, письменниця закликала наслідувати приклад єврейського дореволюційного співака Медведева-молодшого, який організував тур по містах осідку єврейства в Росії з концертами та лекціями про єврейську народну музику та пісні, і закликала провести подібну акцію для українців з боку тих співаків, які зараховують себе до українства [438, с. 5 – 6].

Через критичну позицію “Рідного краю” в стосунку до єврейського питання проти цього видання виступив польський часопис “Пшегльонд крайовий”, що виходив у Києві як орган польської громади й підтримувався українською інтелігенцією. Редакція цього видання вважала, що “Рідний край” змінив свій первісний народний напрям і почав виходити у вузько націоналістичному дусі [227, с. 11]. Дискусія “Рідного краю” з “Пшегльондом крайовим” знайшла продовження в інших статтях Олени Пчілки. Зокрема, у публікації “Поучительная история” (дещо про польсько-жидівські відносини)” авторка намагалася дати відповідь на закиди редакції польського часопису в зраді демократизму “Рідним краєм”

та спотвореннях, що проявилися, на думку “Пшегльонда крайового”, у вміщених на сторінках українського часопису статтях на єврейську тематику [224, с. 7]. Вона звернула увагу київського польського часопису на ситуацію щодо складних польсько-єврейських взаємин у Царстві Польському, де дійшло до гострого протистояння з євреями не лише в економічній, а й у політичній та культурній площинах. Саме в Польщі політичні партії різних орієнтацій та політичних відтінків виступили єдиним фронтом проти польського єврейства, що зробилося натовді основним помічником імперського уряду в його русифікаторській політиці краю. Втім, “Пшегльонд крайовий” не спішив звинувачувати польську пресу в антисемітизмі чи “людодержстві” [224, с. 10].

Характеризуючи діяльність єврейства в Києві, редакція “Рідного краю” вважала її успішною, оскільки тут було засновано Товариство для оборони єврейства від усіх тих, хто вороже діяв проти нього в літературі чи іншій сфері. Тим більшим виглядав цей успіх, на думку редакції, на тлі бездіяльності українства, у таборі якого про подібне товариство навіть не було й мови [437, с. 3].

Судячи з аналізу публікацій “Рідного краю”, головна дискусія з єврейського питання спалахнула все-таки між українськими виданнями. Зокрема, у публікації “Чи не доволі вже лякати?” Олена Пчілка вступила в полеміку з “Радою” в особі Д. Дорошенка, котрий звинуватив “Рідний край” у “виключному націоналізмі” й такому погляді на єврейську справу, з яким більша частина поступової української громади, звісно, погодитись не могла. З приводу цих звинувачень Олена Пчілка мала власну точку зору і змінювати її під впливом цих публікацій не збиралась. “Власне, як казали, так кажемо й знов: жидівство є велике зло для нашого краю, для нашого племені – особливо; жидівство розрослося посеред нас великою силою, на економічнім полі й на культурнім, і вже так давить на нас, що треба боротись з цим злом. Боротись не погромами, а всіма тими способами, якими жиди перемагають нас”, – твердила Олена Пчілка [225, с. 6].

Олена Пчілка й культурний розвиток українського народу розглядала крізь призму боротьби з єврейськими впливами: євреї, з її слів, виступали супроти українців русифікаторами [232, с. 30].

Її обурювала критика на адресу “Рідного краю” з боку неєврейських діячів, особливо українських “послугачів своїх панів-хлібодавців, єврейських видавництв, російсько-єврейських журналістів, як-от Єфремови, Володири Дорошенки й інші”, що також постійно докоряли “Рідному краю” та його редакторці особисто за таку неприпустиму для них річ, як “одкритий антисемітизм” – тес “предерзосне” “противлення жидівству...” [232, с. 31].

Редакцію “Рідного краю” цікавили українсько-єврейські взаємини не лише в Наддніпрянщині, а й у підавстрійській Україні. Взаєминам українців з євреями в Австрії присвячено доволі значну кількість публікацій: “Жидівський погром на інший лад”, “Галицькі жиди й українські публіцисти”, “Галичина переходить в жидівські руки”, “Що говорять цифри”, “Нещасна країна” тощо. Питання, які порушувались у цих публікаціях, були різноманітними. Зокрема, у редакційній замітці “Жидівський погром на інший лад” (1912, № 9) йшлося про економічний конфлікт у місті Бродах між місцевими євреями та українськими селянами й міщанами, які відмовились знижувати закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, у результаті чого юрба євреїв-скупщиків вчинила на місцевому ринку погром та побила українських торговців [442, с. 24]. В іншій публікації часопис вже звертає увагу на те, що євреї в Галичині завжди займали сторону сильнішого (тобто польську сторону) [445, с. 3], та відзначає ту роль, яку вони відіграли в останніх галицьких виборах і, зокрема, у перемозі поляків на них. Олена Пчілка обурювалася, що українські галицькі публіцисти виступали переважно проти поляків і майже не звертали увагу на діяльність євреїв [440], хоч ті, на її думку, завдавали більше лиха Галичині, ніж поляки, адже дедалі більше сільськогосподарських угідь через лихварські позички опинилися у власності євреїв, а дедалі більше українських селян розоряються. Це, на думку авторки, було результатом того, що євреї в Австро-Угорщині мали рівні громадянські права з іншими етносами [440]. Крім того, публіцистка привертала увагу до факту значного, порівняно з іншими галицькими етносами, демографічного зростання єврейського етносу [443]. В одній зі своїх редакційних статей вона порушила питання втрати землі буковинськими гуцулами через борги на користь євреїв [446].

Подібні тенденції, коли євреї опановували дедалі більші й більші власності, “Рідний край” бачив також і в Наддніпрянській Україні. Зокрема, часопис, порівнюючи володіння нерухомістю єврейським і неєврейським населенням у містах Полтавської губернії, зазначав, що євреї володіли нерухомістю вдсятеро більшою, ніж неєврейські власники (309 млн крб. проти 39 млн. крб.) [444, с. 2]. Це свідчило про активну колонізацію Полтавщини єврейством. Однак “поступові” українці, на думку редакції часопису, не хотіли бачити й іншим показувати, яким страшним лихом насувалася на Україну єврейська колонізація [444, с. 2 – 3]. У часопису порушувались також і питання українсько-єврейських взаємин на місцях. Зокрема, у журналі висвітлено факт деяких непорозумінь, що виникли між українською і єврейською громадами в місті Кролевець Чернігівської губернії, коли євреї бойкотували заходи, зорганізовані українською громадою міста, хоч українці аналогічні заходи єврейської громади до того підтримували. З цього приводу з Кролевця від місцевого українства було надіслано лист у редакцію “Ради”, який вона не опублікувала. Через це читачі з Кролевця звинувачували “Раду” в нехтуванні національними інтересами. Лише “Рідний край” наважився на публікацію цього листа [439].

Епізод, коли студенти-українці Київського політехнічного інституту виступили з осудом “Рідного краю” за його позицію з приводу єврейського питання, відображено в публікації Олени Пчілки “Викинутий український часопис і викинуті українці” (1912, № 18). Авторка звернула увагу на той факт, що 1912 р. в Правління бібліотеки студентів КПП не було обрано жодного студента від української студентської громади, оскільки, на думку студентських громад росіян та євреїв, студенти-українці передплачували занадто велику кількість українських періодичних видань (і тим накликали звинувачення в сепаратизмі). У зв’язку з цим Олена Пчілка зробила висновок, що навіть протест, підписаний 40 студентами-політехніками (за походженням українцями) проти позиції “Рідного краю” в єврейському питанні, який був опублікований на шпальтах “Ради” 1908 р. (і через нього відмовились від надходження в студентську бібліотеку КПП часопису “Рідний край”), не вплинув на позитивну зміну думки стосовно українства

в лавах єврейської та російської студентських громад. “І опинились українці – за порогом! Ніхто не згадав і не оглянувся на їх слухняність та найщирішу вірність “угнетённым!” – писала Олена Пчілка [226, с. 2].

Під час розгляду справи Бейліса редакція часопису звернула увагу на подачу цієї справи в пресі, зокрема в українській. З цього приводу “Рідний край” писав, що “печать наша взялась так ретельно за оборону “справи єврейства”, мов би се була найважливіша справа нашого життя” [228, с. 12]. Аналізуючи публікації газети “Рада” про цей судовий процес, Олена Пчілка писала, що “Рада” “барвінком стелилася” перед Бейлісом та всім його племенем [228, с. 12]. Редакцію “Рідного краю” в справі Бейліса цікавило передовсім те, як ставилась тодішня преса до самої постанції Бейліса, яку ототожнювали з єврейством. “Та невже ж такі почуття своєї достойності, гідності, якогось гонору й совісті не спинить наших письменників у тому паданні до ніг жидівству? Ну, Бейліс не винний в замордуванні християнського хлоп’яти, та хіба ж се становить повинність – бити поклони перед ним? Чому не кажуть всякому, хто після сидіння в тюрмі був виправданий: “Я тобі кланяюся!” А скільки було і єсть таких людей, навіть наших заслужених людей!” – запитувала авторка статті [228, с. 20]. Зацитований уривок свідчить, що на відміну від інших українських видань, які займали в цій справі юдофільську позицію, редакція “Рідного краю” розглядала судовий процес як цілком пересічний і навіть намагалась використати його, щоби вкотре розкритикувати своїх опонентів (перш за все з “Ради”). Повідомлення про хід справи Бейліса, що вміщувались в часописі, можна охарактеризувати як цілком нейтральні, в яких оглядали лише хід судових засідань [441, с. 22 – 23].

Як бачимо, тематика публікацій “Рідного краю” стосувалась різноманітних аспектів: взаємин української та єврейської громад на місцях, ставлення до єврейства з боку різних груп тодішньої провідної верстви українства й навпаки – єврейських лідерів до українських інтелектуалів, поглядів на економічну діяльність єврейської меншини, особного бачення єврейського питання як у Російській імперії, так і на всіх етнічних українських землях.

Відстоюючи фактично ті самі принципи, що й поступовці, редакція “Рідного краю” свідомо протиставляла себе іншим поступовим виданням. Основною причиною, що породжувала суперечки між різними друкованими органами несоціалістичного українства, можна вважати саме відмінності в ставленні до проблеми українсько-єврейських взаємин.

4.4. Єврейська тематика на сторінках журналу “Українська хата”

Журнал “Українська хата”, що виходив у 1909 – 1914 рр. накладом, не більшим за 500 – 600 прим., мав модерністське спрямування й був достатньо впливовим виданням у середовищі молодих українських “радикалів”, які долучили його до трійки провідних українських журналів того часу [612, с. 45]. Молоді сили, що об’єдналися навколо журналу “Українська хата”, отримали назву “хатяни” на протигагу тим представникам старшого українства, що гуртувались навколо газети “Рада” й називалися “радянами” [45, с. 217]. Деякі сучасні дослідники вважають, що дискусія між “радянами” та “хатянами” відбувалась на підґрунті конкуренції та боротьби за єдину українську літературу під знаком національного визволення України [81, с. 146]. Очевидно, що суперечності між цими двома друкованими органами українства не були глибокими й непереборними. Невдовзі деякі співробітники та автори “Ради” – Д. Дорошенко, С. Черкасенко, М. Гехтер, О. Кузьмінський та інші стали друкуватись в “Українській хаті”, хоч тертя між цими часописами ще тривали [81, с. 145].

Єврейська тематика не була першорядною поміж проблематики міжнаціональних взаємин, що висвітлювалася цим виданням. Домінувала, як правило, проблема українсько-російських стосунків. Однак на сторінках часопису іноді висвітлювалися загальні питання українсько-єврейських взаємин. Якщо “Рада” і “Рідний край” висвітлювали проблему українсько-єврейських взаємин цілеспрямовано, кожен зі свого боку намагаючись залучити до полеміки якнайширше коло дописувачів, то “Українська хата” порушувала єврейську проблематику лише в контексті національної

політики російського уряду, російських організацій та місцевих російських газет в Україні стосовно українського питання. Деяких публіцистів “Української хати” бентежила відсутність в інформаційному просторі підросійської України найменших натяків чи згадок про український народ. Зокрема, автор, що підписувався криптонімом “К”, у своїй статті “Общеруська інтелігенція на Україні”, аналізуючи публікації в місцевій російській одеській та київській пресі, писав, що людина, почитавши такі газети, напевне подумала б, що на території України живуть тільки “руські” чи “общеруси” та ще євреї, бо про євреїв справді ні одна газета не забуває. Проте людині аж ніяк не довідатися з російських місцевих газет, що на території України живе великий, численний, темний, затурканий, забитий український народ [452, с. 540]. На думку автора, одеська “общеруська” інтелігенція (значна частина якої складалась з асимільованого єврейства) ладна була бачити форменне юдофобство в українцях лише через те, що вони вживали давнє історичне й народне українське слово “жид” замість прийнятого в російській мові – “єврей”. Через ці факти упередження одеських українців та їхню основну легальну структуру в місті, Товариство “Просвіта” було звинувачене “общеруськими” організаціями в людиноненависництві, юдофобстві, чорносотенстві. Однак публіцист не бажав бачити українців у таборі юдофобів і звинувачення в юдофобстві вважав безпідставними. Окрім цього, його турбувало, що з огляду адміністрації та великоросійських організацій євреї в національній ієрархії займали вище місце, ніж українці. Учасників українського руху звинувачували в сепаратизмі та відмовляли їм у власній ідентичності [452, с. 543]. Це було викликано тим фактором, що український народ у так званій загальноросійській концепції (разом з росіянами та білорусами) був ключовим системотвірним елементом.

З аналізу публікації видно, що публіцист “К” солідаризувався з висловленими часописами “Рада” та “Рідний край”, а ще раніше М. Драгомановим та І. Франком тезами про те, що євреї завжди опиняються в таборі сильніших, (тобто імперських), а не пригноблених націй, виступаючи в ролі асиміляторів. На його думку, єврейські публіцисти гостро реагували на критику

єврейства неєвреями і на факт зарахування значної кількості євреїв до класу експлуататорів [452, с. 543]. Водночас публіцист шкодував з того приводу, що українська преса ніяк не реагує на випадки, коли за об'єктивну критику можна безпідставно потрапити в категорію чорносотенців і юдофобів [452, с. 544].

Утім, у деяких своїх публікаціях “Українська хата” критично аналізувала окремі праці ідеологів чорносотенства. Зокрема, у рецензії А. Товкачевського на книгу Т. Локтя “Оправдание национализма” (Київ, 1910) критикувались висунуті ним аргументи стосовно виправдання нібито пригнічених іноходцями (іноходцями автор книги вважав зокрема і євреїв. – М. А.) корінних націй, до яких той відносив і російську націю, як титульну в імперії. А. Товкачевський завважив, що в розумінні Т. Локтя національна експлуатація – це коли євреї та інші іноходці визискують корінне населення Росії [449, с. 57]. Т. Локоть твердив, що євреї та поляки тримали в своїх руках капітал, тому корінне населення зубожіло. Не з усім цим погоджувався А. Товкачевський. На його думку, євреї, як і інші “грошовиті” іноходці-капіталісти, будуть визискувати місцеве населення, допоки існуватиме капіталістична форма експлуатації. Для українського народу А. Товкачевський бачив два виходи з цієї ситуації: коли визискувана нація (тобто українці) або усунуть зі своєї території всі неукраїнські елементи, або асимілюють їх [449, с. 54]. Автор писав, що в умовах багатонаціональної Російської імперії українці мали право скаржитись на євреїв, що ті експлуатували їх, а євреї так само могли скаржитись на державу, що вона обмежувала їхні права. Крім того, на думку автора, євреї повинні були займати в державі привілейованіше становище, оскільки капіталом і людьми вони послуговувалися державі більшою мірою, аніж будь-яка інша нація [449, с. 54 – 55]. Отже, у цій ситуації А. Товкачевський став на бік єврейства.

А. Товкачевський, на відміну від Т. Локтя, проводив чітку межу між націоналізмом М. Драгоманова та націоналізмом В. Пуришкевича. Він критикував Т. Локтя за те, що той звертався до російського уряду з метою захистити більш слабку в його розумінні корінну націю в Російській імперії від натиску “рішучих та жадібних”, економічно сильніших “культурно-національних груп”, зокрема євреїв [449, с. 58 – 59].

Інші дописувачі “Української хати” також розглядали українсько-єврейське питання крізь призму українсько-російських взаємин. Деякі з них особливо гостро реагували на звинувачення українських організацій у полонофобстві та юдофобстві, що лунали в місцевій російській пресі. Ці звинувачення практикувались час від часу з метою дискредитувати український рух. Автор статті “З російсько-українського життя”, що підписувався криптонімом “К. Б.”, писав, що місцева російська преса завжди пов’язувала з українським рухом прояви антисемітизму та шовінізму. Публіцист навів приклад з газетою “Рада”, яку звинуватили в шовінізмі, нібито знайденому в статті “Гр. Ков.-Кол.”, бо цей автор завважив великий відсоток євреїв у російських культурних товариствах, які до того ж сприяли русифікації України [451, с. 63]. Автор-“хатянин” у цьому випадку солідаризувався з “Радою” і відзначив наявність значної кількості єврейських членів у російських культурних товариствах. На його думку, це сприяло поширенню під маскою космополітизму російської культури та зросійщенню України [451, с. 63]. Як бачимо, незважаючи на деякі розходження між “радянами” та “хатянами”, які інколи носили суб’єктивний характер або були пов’язані з надмірним захопленням окремих “хатян” соціалістичними ідеями, у ставленні до єврейського питання представники обох українських видань часто висловлювали аналогічні переконання, тільки трактовані в різних аспектах.

Критика євреїв за перехід у табір панівних націй була непоодиноким. За це представників єврейства вустами хасида Вагмана критикував ще І. Франко у своєму творі “Перехресні стежки” [170, с. 352]. Схожі питання з приводу ролі у зросійщенні України “общеруської” інтелігенції, яка рекрутувалася з неросіян, порушував у журналі “Українська хата” автор, що підписувався криптонімом “К”. Зокрема, він писав про стосунки української та неукраїнської (зокрема і єврейської) людності та прагнення неукраїнської інтелігенції швидше стати до лав “общеруської” (значну частку “общеруської” інтелігенції в “смузі осілости” становили саме євреї. – М. А.). На його думку, етносам, що населяли Україну, не слід було ставати до лав панівної, титульної російської нації, а натомість вони мали проймається українською національною ідеєю [450, с. 389 – 390].

У боротьбі з українськими організаціями та виданнями великоросійські друковані органи подекуди використовували жупели юдофобії та антисемітизму навіть тоді, коли для цього не було жодних підстав. Зокрема, публіциста “К. Б.” обурило звинувачення газети “Киевская мысль” у полонофобстві та юдофобстві на адресу чи не єдиної легальної культурно-просвітницької організації українства – Київської “Просвіти”. Назагал не відкидаючи припущення про наявність в окремих членів “Просвіти” юдофобських настроїв, автор статті вважав, що це не дає підстав будь-кому звинувачувати в антисемітизмі цілу українську організацію. “К. Б.” звинуватив автора статті “Наскоки просвитян” у газеті “Киевская мысль”, що крився під криптонімом “В. Др-г”, у подвійних стандартах. “Як на нашу думку, то фоби, які б вони не були, а будуть фобами, а на думку декотрих представників російської інтелігенції, юдофоби – то це людожерці, а українофоби – то тут нічого людожерного нема. Де ж тоді логика та справедливість?!” [450, с. 64] – риторично запитував автор.

Деякі публіцисти “Української хати” торкалися випадків участі в українському національному русі представників інших народів (зокрема і євреїв). Так, О. Капустянського цікавили факти самоідентифікації окремих представників сусідніх, так званих “вищих” націй (до яких він відносив, зокрема, поляків і росіян) себе як українців і навпаки проблема ототожнення етнічними українцями себе з іншими народами. Обстоюючи думку про особисте право кожного вільно обирати національну приналежність, автор зазначав, що в українському національному русі завжди брало участь чимало представників інших націй і до всіх їх українці ставились однаково [447, с. 472]. На думку О. Капустянського, як звичну річ українці сприймали перехід в українство поляків чи росіян, але зовсім інакше сприймали перехід євреїв. У цьому автор навіть убачав антисемітські настрої. Зокрема, він писав: “І от ми кажемо, що в українським поступовім – підкреслюємо це слово – громадянстві виразно бренть нотка антисемітизму. Й не тільки до цілої жидівської нації ми ставимося з неприхильністю. Ні, ми дивимося з упередженням навіть на тих представників цієї нації, що пристають до нас і роблять нашу національну справу” [447, с. 472].

Отже, О. Капустянський не минув нагоди приписати гріх антисемітизму українському поступовому громадянству, яке гуртувалось навколо “Ради”. Справді, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. були відомі факти переходу окремих представників єврейства в українській табір. Зокрема, до них належали відомі діячі київської Старої Громади В. Беренштам та В. Рубінштейн. В. Беренштам – помітна постать в українофільському русі, його донька вийшла заміж за Б. Кістяківського – відомого українського ліберального діяча, сина відомого київського громадівця О. Кістяківського [532, с. 46]. Один із чільних працівників редакції газети “Рада”, а також газети “Село” й журналу “Літературно-науковий вісник” М. Гехтер був одночасно членом єврейського Бунду та Револуційної української партії, а пізніше, прийнявши православ’я, повністю перейшов до українського табору [603, с. 5 – 8]. До табору українства належав також відомий учений, київський професор В. Перетц, що за походженням був євреєм [582, с. 39]. О. Капустянський наводив також зворотні приклади переходів в інші національні табори. Зокрема, він писав: “Навіть жидівська національність – цей споконвічний поставщик “приймаків” для всіх націй – має також своїх “приймаків”. Автор твердив, що йому доводилось зустрічати багато православних робітників серед членів Бунду і навіть сіоністів [447, с. 474]. Заперечувати це твердження немає сенсу. Однак з певністю можна сказати, що ці випадки були швидше винятком, як правилом.

У рамках полеміки в тодішній пресі щодо національного питання в царській Росії, яку започаткував у російському таборі П. Струве, також порушувались окремі аспекти єврейського питання. У цій полеміці “Українська хата” виступала єдиним фронтом з єврейськими публіцистами супроти шовіністичної позиції П. Струве, який дотримувався спільних із російським прем’єр-міністром П. Столипіним та царським двором поглядів з приводу національного питання. Від імені “хатян” відповідь відомому російському лібералові П. Струве дав А. Товкачевський. Його стаття стала рефлексією на статтю П. Струве в “Русской Мысли” “Что же такое Россия? (по поводу статьи В. Е. Жаботинского)” (1911) [613, с. 184 – 187], яка була відповіддю на публікацію

В. Жаботинського “Еврейство и его настроения”. У своїй статті П. Струве найвиразніше сформулював позицію російських лібералів відносно українського питання, де зазначив: будучи традиційно українофільською, російська прогресивна громадська думка повинна енергійно вступити в ідейну боротьбу з українством як з тенденцією послабити й частково усунути велике надбання нашої історії – “загальноросійську культуру” [614, с. 86].

А. Товкачевський став на захист не лише українців, а і євреїв. “Там, де мова йде про визнання нацією нової нації – відразу забувається всі теоретичні предпосилки, на яких збудоване було поняття нації, документи фальшуються. [...] Жида – не нація, бо у них нема спільности характеру! У них не було спільної долі, яка б виробила в них спільність характеру! Вони не-історична нація! Через те їм не потрібна національна автономія, не потрібна навіть школа в рідній мові!” – полемізує Товкачевський з викладами відомого німецького теоретика соціалізму Бауера, опонуючи йому у питанні про історичні та неісторичні нації [448, с. 112 – 113]. Провівши паралелі між світоглядом О. Бауера та П. Струве, публіцист зазначив: дивно, що такий видатний теоретик, як О. Бауер, міг не побачити такого “непередбачуваного” факту, як існування єврейської нації. Це не менше дивно, ніж те, що Струве побачив “величезний історичний факт: існування руської нації і руської культури” там, де є лише порожнє місце [448, с. 113]. Сам А. Товкачевський не вбачав факторів, визначальних для існування єдиної “руської нації”. Такі фактори, як славне минуле, яке в’язало три нації (українці, білоруси, росіяни. – М. А.) в одну, спільні для трьох народів звичаїв, історичні традиції, свідомості спільноти, зі слів автора, існували лише в уяві Струве [448, с. 116]. ““Общерусский язык”, як і “общерусская культура” і “русская нация” – плід нездорової фантазії або недоброросовісна вигадка: такий загальний висновок можна зробити щодо “китів” великоруських націоналістів” – писав “хатянин” [448, с. 126]. Автор риторично запитував і сам давав відповідь: “Чого ж зрештою бажає Струве нам, українцям? Якою дорогою каже він іти нам? Дорогою “скромного областного развития”. На всі ці прекраснодушні маніловсько-українофільські мрії д. Струве

можемо тільки відповісти: ми українці, бажаємо бути нацією, хочемо мати все своє – “от букваря до "общей патологии" и "кристаллографии", от народной песни до переводов из Овидия, Гёте, "Верлэна или Верхрана", а "местныя особенности", "местную культуру" – нехай пестить уява д. Струве і йому подібних” [615, с. 235]. Так аргументував співробітник “Української хати” А. Товкачевський українську позицію, цим самим підтвердивши слова єврейського публіциста В. Жаботинського про небажання українців влитися в російську націю та прагнення розвивати українську культуру як самодостатню культуру великої слов’янської нації. Якраз у полеміці із шовіністичною позицією чільного російського ліберала П. Струве з приводу українського питання в середовищі українських та окремих єврейських інтелектуалів намітилися перші зародки майбутньої українсько-єврейської співпраці та виробилась єдина позиція нетитульних етносів щодо розв’язання національного питання в царській Росії.

Аналіз публікацій “Української хати” стосовно єврейського питання показав: незважаючи на другорядність цієї проблематики для видання (більш актуальною там вважали проблему українсько-російських взаємин, що в період прем’єрства П. Столипіна зумовлювалося новим наступом російської реакції супроти іногородців, куди були зараховані й українці), позиція журналу загалом була філосемітською. Публікації часопису органічно доповнювали палітру поглядів на єврейське питання, які побутували в дореволюційній українській періодиці Наддніпрянщини.

4.5. Єврейство про співпрацю з українцями на сторінках української, російсько-єврейської та російської ліберальної преси

Наприкінці XIX – початку XX ст. єврейство не вбачало в українському національному русі значної потуги. Навіть ті нечисленні єврейські автори, що симпатизували українцям в їхніх національних домаганнях, відзначали малопотужність тогочасного українського національного руху та низьку національну свідомість українського населення. Зокрема, В. Жаботинський

завважив, що власний національний імпульс в євреїв проявлявся значно яскравіше, ніж в їхніх сусідів по проживанню (окрім поляків) – українців, білорусів, литовців, молдаван [616, с. 113]. Водночас цей діяч виявився одним з небагатьох єврейських авторів, що стали на захист національних прав українців у Російській імперії, як, до речі, й інших “інородців”, яких закликав єднатися в боротьбі за свої права. Опонуючи відомому російському лібералу П. Струве, який вважав Російську імперію “державою національно-руською”, єврейський публіцист резюмував, що “інородці” передбачали тільки одну з двох можливостей подальшого розвитку цієї держави: або Росія піде шляхом національної децентралізації, або в ній буде немислимою ні одна з основ демократії, починаючи з загального виборчого права. На його думку, для Росії прогрес і національна децентралізація – синоніми. Усілякі ж спроби проігнорувати цей факт та ствердити в державі міцний порядок наперекір волі і свідомості трьох п'ятих населення імперії, як вважав публіцист, закінчатся крахом [616, с. 114].

В. Жаботинський був поміж тих нечисленних єврейських авторів, які вважали за можливе друкуватися в українських періодичних виданнях. Зокрема, у газеті “Рада” опубліковано його праці “Фальсифікація школи” (1910) та “Про мови та инш.” (1911) [424, 425]. У своїх публікаціях він підтримував українців у їхній боротьбі за національно-культурні права. Зокрема, у статті “До питання про націоналізм (Відповідь п. Ізгоєву)” (1904) автор шкодував з приводу повільного вмирання мови одного з найбільших слов'янських етносів – українського. “Дозволити занидити своїй або чужій племінній самобутності – це, не заслуга перед людством та прогресом, – це щонайменше, гріх злочинного недбальства. Коли я у вагоні третьої класи вслуховувався в цей сором української мови, мені, – хоча я сам не малорос і не слов'янин – кортіло гукнути на цілий світ: – Чому ви дозволяєте? Адже тут перед вашими очима стається збиток і згуба слов'янського добра!” – риторично запитував автор [617, с. 38 – 39]. Публіцист підтримав вимоги неросійських народів імперії в потребі націоналізації школи. Однак російський уряд та партії не були готові визнати за мовами багатьох інородців, зокрема за українською та єврейською, статус шкільних мов [618, с. 51 – 52].

В. Жаботинський не підтримував політики асиміляторства. Він виступав не лише проти асиміляції єврейства з росіянами чи іншими панівними націями, а й не схвалював асиміляції євреїв з корінними етносами смуги осілости – українцями, поляками, білорусами, молдаванами, литовцями. Цей свій крок він обґрунтовував тим, що схиляння до однієї з національних культур у такому етнічно змішаному середовищі, якими були губернії “смуги осілости”, означало б провокування антисемітизму серед інших сусідів. Але ще небезпечніше єврейству було, на думку автора, брати на себе роль єдиних на весь край носіїв російської культури – це, по суті, означало кинути виклик відразу всьому місцевому населенню. Автор зазначав, що вже тоді українська преса різко протестувала проти русифікаторської ролі, яку несвідомо взяла на себе єврейська асимільована інтелігенція в містах південно-західних губерній, а поляки та литовці звинувачували євреїв у русифікації Вільна [616, с. 113]. Зі слів публіциста, українська поступова та демократична преса, щойно заходила мова про русифікаторську роль єврейської інтелігенції, втрачала самовладання й збивалася на антисемітські ноти. Однак В. Жаботинський гіршим вважав те, що справді важко було щось протиставити закидам української преси, адже єврейська інтелігенція таки йшла назустріч адміністрації в справі насаджування російської мови в містах України, де майже не було великоросів, і натомість без єврейського посередництва міста в Україні не були б такими зросійщеними [618, с. 53]. Визнаючи факт участі єврейства в русифікації національних територій Російської імперії В. Жаботинський бачив для єврейського етносу лише єдиний вихід – у “відмежуванні єврейства в особливу культурну одиницю” [616, с. 113].

В іншій своїй праці “Non multum, sed multa” (перекладання латинського виразу “Non multa, sed multa”, що в перекладі означає “небагато, але змістовно”), опублікованій у журналі “Украинский вестник” (Петербург, № 9, 1906), автор порушив проблему взаємин євреїв з українцями в Галичині, зокрема ситуативної спілки євреїв-асиміляторів з домінуючим етносом – поляками, що допомагали останнім втримувати панівні позиції в краї. Однак, як зазначав В. Жаботинський, в єврейській свідомості сталися

зміни. У піддавстрійській Галичині проходили мітинги єврейства з вимогою національного представництва в рейхсраті. Поляки та українці зрозуміли, що в десятках змішаних виборчих округів закінчилося шляхетське домінування, адже доти лише єврейські голоси забезпечували полякам перевагу. З цієї причини український депутат Ю. Романчук виступив у рейхсраті як оборонець єврейських вимог. Українці на своїх зборах також підтримували вимоги єврейства [619, с. 41 – 42]. Автор ці зміни класифікував не як спалах міжнаціональної любові між галицькими українцями й галицькими євреями, а як ситуативний збіг інтересів цих національних груп, бо, на його думку, міжнаціональні антагонізми існуватимуть, доки докорінно не зміниться етнографічна мапа землі та суспільно-господарський устрій. Він вважав, що кожен із цих етносів, йдучи своїм шляхом, міг краще прислужитися один одному. Відповідно, на думку В. Жаботинського, єврейська допомога галицьким українцям мала полягати: по-перше, у цілковитому розриві єврейства з поляками – не для того, щоб переделегувати голоси українцям, а для того, щоб жити й розвиватися самотньо й самостійно, не дозволяючи нікому використовувати себе як інструмент поневолення іншої нації; по-друге – у спільній праці єврейських інтелектуалів з українськими діячами задля цілкової демократизації політичного ладу Австро-Угорщини взагалі й Галичини зокрема; по-третє – у підтримці українських діячів, які домагалися автономії Східної Галичини [619, с. 43 – 44]. Допомога українців євреям, на думку публіциста, має полягати у виборюванні для єврейства Австро-Угорщини права національно-культурної автономії. Це, з погляду мислителя, на майбутнє може стати для українців і євреїв досвідом спільних дій у російській Думі [619, с. 44]. Однак такої міжетнічної координації між євреями та українцями в російській Думі не відбулося.

Та найяскравіше ставлення В. Жаботинського до українського питання проявилось в статті “Відсіч”, що побачила світ у березні 1913 р. У цій праці публіцист проаналізував позиції провідників українського національного руху в стосунку до єврейського питання. Відзначивши позицію політичного українства як прихильну до євреїв на протигагу позиціям польських зверхників,

що переважно були налаштовані антисемітськи, автор зажадав і від євреїв відповідного ставлення до українців. Він вимагав перейнятися турботою українців, які в зросійщених євреях убачали головних русифікаторів їхньої спільної батьківщини. В. Жаботинський зазначав, що протестуючи проти обрусіння, вони не вимагали від євреїв перетворитися на українців і вітали кожний проблиск національної емансипації єврейства. На думку автора, ця позиція цілком коректна, адже українці сприймали євреїв як рівноцінний народ – на ґрунті добросусідського співжиття. Виходячи з цього, публіцист вимагав і від єврейства будувати свої стосунки з українцями на засадах добросусідської взаємності [364, с. 116 – 117]. Такий інтерес до українського питання з боку В. Жаботинського та його підтримка українців у визвольній боротьбі спричинилися тією роллю, яку мав, на його думку, відіграти український народ у поваленні Російської імперії, а також походили від розуміння близькості ідейних засад між українським та єврейським національними рухами [364, с. 117 – 118].

Полемізуючи з російськими лібералами з приводу майбутнього облаштування Росії, В. Жаботинський виступав проти їх тези, згідно з якою “іногородці” мають спочатку разом з ними вибороти конституційні загальнодемократичні права, а вже на другому етапі – боротися за розв’язання національного питання. Він побоювався, що розв’язавши перше питання, російські ліберали відмовляться вирішувати друге. Автор вважав, що національна проблема має займати чільне місце в загальноросійському політичному житті. Щоб припинити русифікацію неросійських національностей, В. Жаботинський закликав “іногородців”, до яких за часів П. Столипіна російська влада зараховувала й українців, до активізації. Необхідно інтенсифікувати національні рухи, наголошував він, тоді поруч з ними підуть і російські ліберали [620, с. 55]. В. Жаботинський убачав в українському русі союзника інших національно-демократичних рухів, а в пропаганді українських національних ідей бачив противагу чорносотенній, шовіністичній російській пропаганді [364, с. 27 – 29]. Цей єврейський діяч передбачив також у майбутньому імовірні викиди погромницької агресії та участь у цьому частини українських мас, тож запропонував

свій рецепт відвернення погромів поширенням національної свідомості серед несвідомих українців та їх залучення до спільної боротьби за національні права разом з іншими “інородцями”.

Одним з небагатьох єврейських публіцистів, що долучився до українсько-єврейського дискурсу, був І. Шехтман. У своїй статті “Украинцы и евреи” публіцист наголосив, що єврейство має з особливою увагою стежити за національними рухами тих народів імперської Росії, з якими найтісніше стикається. Належить пильно вловлювати основні напрями їх національно-політичної думки, щоб з’ясувати, з ким євреям по дорозі, а з ким шляхи повинні радикально розійтися [458, стб. 8]. До народів, з якими євреї “тісно стикались”, автор відносив передовсім українців (на його думку, у цьому аспекті український національний рух заслуговував на особливу увагу єврейства). Зі слів публіциста, у Галичині українці відіграли неабияку роль у боротьбі австрійського єврейства за національні права, з ним координували активну участь у виборах, вони майже повсюдно йшли поруч з єврейською нацією. Навіть у Росії доля єврейства мала б бути пов’язана з другою за величиною народністю в імперії [458, стб. 8 – 9]. І. Шехтман не тільки убачав дивіденди від українсько-єврейського союзу, він вважав, що українці є етносом-ключем до долі майбутнього національного облаштування Росії. Цей автор, як і В. Жаботинський, твердив, що євреї відіграли роль провідників у зросійщенні України. На його думку, після припинення політики насильницької русифікації євреям доведеться рахуватися з українцями, оскільки вони будуть проводити власну політику. Саме тому публіцист запропонував конкретизувати основні точки дотику українських інтересів з єврейськими [458, стб. 9]. Цими точками мають стати культурні домагання, домагання у сфері освіти, які взаємно мали підтримати як єврейські, так і українські представники. У питанні польсько-єврейських взаємин, на думку автора, євреям належить шукати спільні з українцями точки дотику на ґрунті послаблення експансіоністських прагнень поляків та захисту прав обох пригноблених народів. Публіцист закликав єврейську пресу приділяти серйознішу увагу українському рухові й відстежувати тенденції його розвитку [458, стб. 10].

Не оминув увагою І. Шехтман і полеміки щодо єврейського питання на сторінках українських видань, зокрема, тижневика “Рідний край” та газети “Рада”. Він шкодував з приводу ігнорування єврейською пресою цієї дискусії, а пізніше шкодував про її згасання в українських виданнях. Проаналізувавши публікації на єврейську тематику в українській періодиці, автор дійшов висновку, що настрої більшості українського суспільства в єврейському питанні доброзичливий, але з усього видно, що це питання для українців болісне і до нього варто підступатися з обережністю. Адже серед простолюду та невеликої частини української інтелігенції ще тліла притлумлена ворожнеча по відношенню до євреїв, яку можна, втім, паралізувати розумною політикою обох сторін [458, стб. 11]. Автор зазначав, що навіть і за виборення Україною автономії поза основним етнографічним українським масивом залишатиметься значна частка українського населення у великоросійських, польських, білоруських областях, де вони становитимуть меншість. І саме тут, на його думку, українці потребуватимуть єврейської підтримки. І. Шехтман вважав, що в недалекому майбутньому ворожість до євреїв у громадському житті повинна поступитися місцем співпраці євреїв та українців. Але це стосуватиметься лише національно свідомих євреїв та національних єврейських партій, а не “поляків” та “росіян” Мойсеевого віросповідання, котрі викликають осуд в українському суспільстві за свій руйнівний вплив на українське життя. Таким чином, на думку публіциста, в руках єврейських національних партій знаходилась майбутня доля єврейсько-українських взаємин [458, стб. 11 – 12].

На факти українсько-єврейської співпраці, але вже в Галичині, звертав увагу також єврейський публіцист Л. Вайнштейн, що опублікував у журналі “Новый восход” статтю “Национальное движение в галицийском еврействе”. Автор зауважив, що першим депутатом, який обстоював у рейхсраті існування єврейської нації та вимагав офіційно визнати її державою, був українець Ю. Романчук. Саме завдяки співпраці євреїв з українцями в 1907 р. вдалося додатково провести в австрійський парламент від Галичини двох єврейських депутатів – членів Єврейської національної партії Малера та Габлера. Однак, не тільки на виборах

до рейхсрату євреї та українці йшли пліч-о-пліч. У Східній Галичині на виборах у магістрати “національні” євреї об’єднувались з українцями проти поляків та єврейських асиміляторів [459, стб. 24]. Наводить Л. Вайнштейн й інші приклади українсько-єврейської співпраці в Галичині. Зокрема, згадує, що піонерами єврейського робітничого руху були соціалісти-християни. Деякий час поміж єврейських робітників провадив пропаганду і видатний український діяч І. Франко [460, стб. 30]. Аналізуючи дивіденди євреїв за попередній період (до впровадження загального виборчого права в Австрії 1906 р.) від спілки на виборчих кампаніях у блоці з поляками, Л. Вайнштейн писав, що польська шляхта, яка до запровадження загального виборчого права безроздільно панувала, “уміла користуватися послугами єврейських “Мошок” та пригнічувала забиту русинську масу і як землеробський елемент, і як панівну в краї політичну силу. За послуги “Мошкам” шляхта щедро платила” [461, стб. 31]. Автор статті розкрив власне бачення причин асиміляторства. На його думку, зрозуміло, чому для заправил єврейської політики стало також вигідно називатися “поляками” після зміцнення польської автономії в Галичині, – адже їм, як і раніше, в епоху централізму, вигідно було називатися “німцями” [461, стб. 31]. Головною ж причиною активізації тодішнього єврейського національного руху в Галичині автор вважав появу на історичній арені замість шляхти польського міщанства, що сповідувало “агресивний антисемітизм”. Другою ж причиною, на його думку, був вихід на політичну арену галицького українства, що змусило євреїв відмовитися від традиційної політики на підтримку поляків [461, стб. 33]. Однак Л. Вайнштейн хоч і приділив значну увагу питанням єврейсько-українській співпраці в Галичині, але з приводу подібної співпраці вже на теренах Наддніпрянщини думки не висловив. Виходячи з цього, можемо припустити, що в умовах російського панування він вважав цю співпрацю недоцільною чи шкідливою для євреїв.

Як бачимо, за поодинокими винятками, для більшості єврейських інтелектуалів потреба налагодження добрих стосунків з українцями була неактуалізованою. Можна стверджувати, що в середовищі єврейської більшості українське питання і самі

українці, які розглядалися як малоросійська гілка єдиного загальноросійського суперетносу, не викликали прагматичного інтересу, а отже не варті були зусиль та ресурсів.

Як свідчить українсько-єврейський дискурс, що мав місце на сторінках періодичних видань Наддніпрянської України початку ХХ ст., внаслідок набуття українським національним рухом у цей період чітких політичних форм, поступового відходу інтелектуалів від українофільства, зародження в українському середовищі різних течій та політичних партій зацікавлення освічених українців єврейським питанням не лише не зникло, а зростало дедалі більше. Причому погляди на розв'язання єврейського питання та розвиток українсько-єврейських взаємин у різних середовищах політичного українства істотно різнилися. Зокрема, у перших українських соціалістичних виданнях автори розглядали цю проблему (як і національне питання загалом) крізь призму класової боротьби. Там пріоритет надавався не національним, а класовим інтересам, пропагувалась класова солідарність трудящих, а національні інтереси часто ідентифікувались як вторинні. Однак уже в період столипінської реакції, що розпочався після поразки революції 1905 – 1907 рр., українська соціал-демократична преса дискурсивно повернула на перший план зневажений нею національний інтерес.

На цьому тлі різнилися, навіть контрастували, публікації в так званій поступовій українській пресі, яка, хоч і була прихильна до українсько-єврейського порозуміння (з цією метою на її шпальтах і започатковано українсько-єврейський дискурс), але чітко обстоювала позиції захисту українських національних інтересів. Одним з перших українських діячів поміркованого табору був М. Грушевський, який рішуче виступив за ліквідацію “смуги осілості”, що мало б стати першим кроком у розв'язанні єврейського питання.

Хоч у поступових виданнях публікувались не лише лояльні до євреїв праці, однак окремі різкі випадки в бік єврейства в публікаціях деяких авторів не підтримувались їх редакціями і редактори рішучо відмежовувались від цих поглядів. Отже, в цілому позиція поступової преси з єврейського питання була філосемітською.

Цілком відмінні позиції в єврейському питанні займав часопис “Рідний край”, який тривалий час очолювала Олена Пчілка. Позиція цього видання відзначалася безкомпромісністю у ставленні до єврейства. “Рідний край” засуджував філосемітську позицію як української соціал-демократії, так і поступової преси. Це навіть спричинило розкол у таборі українства.

З-поміж інших видань неабияку увагу національному питанню загалом і єврейському зокрема приділяв журнал “Українська хата”. Однак ця тематика не була для його редакторів домінантною. Те саме стосувалося більшості українських видань, і насамперед таких довготривалих, як “Літературно-науковий вісник”, “Украинская жизнь”, “Наша кооперація” та деяких інших: проблеми українсько-єврейських взаємин на їх сторінках або не порушували взагалі, або порушували спорадично, що також свідчило про їх ставлення до цієї проблеми як спекулятивно гострої чи ж неперіоритетної. Незважаючи на це, як впливає з аналізу українських наддніпрянських видань початку ХХ ст., єврейське питання більшістю українських національних лідерів (причому різних орієнтацій) сприймалося як одне з основних.

Заслужовують на увагу й кількісні характеристики праць з єврейської тематики. Серед проаналізованих видань щоденний часопис “Рада” та тижневик “Рідний край” переважали інші періодики за кількістю вміщених у них матеріалів стосовно єврейства та українсько-єврейських взаємин. Зокрема, в період з другої половини 1906 р. по першу половину 1914 р. у “Раді” побачило світ не менше 45 публікацій, в яких порушувались питання українсько-єврейських взаємин, з них 16 публікацій 1908 р. та 9 публікацій 1913 р. У часопису “Рідний край” у період з кінця 1905 р. по першу половину 1914 р. опубліковано не менше 25 різноманітних матеріалів, що стосувались українсько-єврейських взаємин. Найбільше їх побачило світ 1909 р. – 8 публікацій, та 1912 р. – 7 публікацій. Однак порівнювати ці видання за кількісними показниками некоректно не лише між собою (один з часописів щоденний, а інший – тижневик), але й з іншими виданнями, оскільки більшість з них виходили менш тривалий час і (за виключенням газети “Громадська думка”) не були щоденними.

Якщо українські видання початку ХХ ст. назагал активно долучилися до українсько-єврейського дискурсу, то про єврейські друковані органи цього стверджувати не доводиться. На той час єврейство (за нечисленними винятками) не вбачало в українстві серйозної сили, тому ігнорувало його як потугу, що організаційно перебуває в зародку. Лише поодинокі єврейські публіцисти (В. Жаботинський, М. Гехтер, І. Шехтман, Л. Вайншейн) зверталися до теми українсько-єврейських взаємин, намагалися знайти точки дотику й шляхи до порозуміння. Вони писали відгуки в пресі на публікації українців, брали участь у роботі редакцій українських видань, співпрацювали з українськими революційними організаціями. Утім, оскільки більшість єврейських інтелектуалів ігнорувала українців як соціально організованих партнерів, дискурс вийшов здебільшого одностороннім.

ПІДСУМКИ

Друга половина XIX – початок XX ст. у розвитку соціальної комунікації засобами видавничої продукції наддніпрянських українців були складними. Становлення модерного українського книговидання й преси в Наддніпрянській Україні на теренах Російської імперії гальмувалося цілою низкою обмежувальних заходів російського імперського уряду, що визначало формування комунікаційних дискурсів.

Більша частина українських наддніпрянських видань досліджуваного періоду була розрахована на масового читача й мала на меті національно-культурне просвітництво в українських масах. Водночас оскільки тогочасний український читач був мало поінформованим, незрілим у власних поглядах, то роль української книжки й преси була більш вирішальною у формуванні світоглядних засад найактивніших і найсвідоміших верств українства. Це усвідомлювала імперська влада, вживаючи обмежувальних заходів стосовно видання та розповсюдження української друкованої продукції. Впливали на діяльність українських видавничих осередків і матеріальні труднощі. Крім того, українським видавцям доводилось самим формувати читацьке, а в окремих випадках і авторське середовище.

Після деякої активізації українських видавців у кінці 50-х – на початку 60 х рр. XIX ст. розвитку української книжки як явища майже не спостерігалось. Винятки становили: окремі видавничі спроби Київської Громади (в умовах імперського гніту царської Росії до початку XX ст. будь-які прояви українського громадського, а згодом і політичного життя можливі були тільки у формі таких об'єднань, як Громади, відповідно й видавнича продукція могла виходити в світ під їх егідою), хаотичні дії деяких ентузіастів, що створювали окремі українськомовні видання, українофільські за спрямуванням російськомовні друки, а також проект з видання українських книжок і преси за кордоном.

Стан з випуском української видавничої продукції в Наддніпрянщині поліпшився в середині 90-х рр. XIX ст., коли з'явилися окремі видавничі осередки з амбітними планами, очолені молодими

українськими інтелігентами та підтримані нечисленними національно зорієнтованими представниками українського бізнесу – зокрема, видавництво Б. Грінченка та видавництво “Вік”, які поставили українське книговидання на якісно новий організаційний рівень. Це був початок формування сталої національної книговидавничої системи в зазначений період. Ще сильніші позиції здобула українська книжка й преса в період революційних подій 1905 – 1907 рр., після проголошення царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., яким оголошувалася свобода слова й друку. Деяке послаблення цензури в цей період дозволило не тільки створити нові українські видавництва в імперії, а й легалізувати українськомовну періодику. На початку ХХ ст., з появою політичних партій українські видання за своєю політичною ангажованістю та тематикою стали більш різноплановими.

Проблематика українсько-єврейських взаємин у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. займала в українських друкованих виданнях Наддніпрянщини важливе місце. Аналіз книжкових і періодичних видань дає змогу з’ясувати джерела конфліктності в основі єврейського питання як з подачі відомих українських громадсько-політичних діячів, так і редакцій часописів, що, як правило, представляли ті чи інші громадські й політичні об’єднання українства. Оскільки період другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. фактично був часом зародження та становлення модерних українського та єврейського національно-визвольних рухів у Російській імперії, від того, наскільки коректно складались взаємини цих меншин, значною мірою залежали результати їх боротьби за свої національні та культурні права в умовах імперського панування.

Українсько-єврейський дискурс був започаткований уже в перших періодиках наддніпрянських українців – часописах “Основа” та “Черниговский листок”. Зокрема, у журналі “Основа” єврейську тематику порушували П. Куліш, М. Костомаров, П. Чубинський, О. Кониський та інші діячі. Їхні праці здебільшого стосувались етимології слова “жид”, контроверсій в історичних аспектах українсько-єврейського співжиття, окремих тогочасних побутових взаємин між обома народами тощо. Це були публіцистичні,

історичні, етнографічні, літературно-художні твори. При започаткуванні українсько-єврейського дискурсу в періодиці єврейство активно долучилося до участі в ньому, як це, приміром, було у випадку з полемікою між українським журналом “Основа” та єврейською газетою “Сион” (ця полеміка спонукала “Сион” серйозно перейнятися національним питанням). Пізніше українсько-єврейський діалог майже зійшов нанівець, і дискурс намагалась підтримувати лише українська сторона.

З наукових позицій єврейська проблематика аналізувалась у працях П. Чубинського, що опубліковані під егідою офіційної урядової установи – Південно-західного відділу Імператорського російського географічного товариства, в “Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”. Власне, українським це видання ідентифікується лише за тематикою (оскільки досліджувались українські терени) та тому, що було створене вченими, які чітко декларували власну українськість. За авторським задумом, праці були покликані розбудовувати різні ділянки національно-культурного життя українського народу та сприяти становленню української науки. У своїх “Трудах” П. Чубинський опублікував цінний матеріал з історії єврейства Правобережної України і висвітлив фактично всі сторони життя тогочасного єврейства – статистику, господарські заняття, соціальну стратифікацію, побут, культуру, освіту тощо.

Праці видатного українського вченого й публіциста М. Драгоманова, що стосувались українсько-єврейських взаємин, побачили світ переважно в російських виданнях через неможливість вільного існування українського друкованого слова за умов гніту російської імперської цензури. Про ставлення цього українського лідера до єврейського питання свідчать і видання очолюваної ним української безцензурної друкарні в Женеві, де порушувалось національне питання, та видрукувані там праці єврейських авторів.

З громадських наукових періодичних видань до проблеми українсько-єврейських взаємин звертався переважно журнал “Киевская старина”. Його публікації на єврейську тематику різнилися за жанрами, науковою цінністю. Їх авторами були як християни (більшість з яких позицінувалися українофілами), так і євреї.

Серед дописувачів журналу, що торкалися цього питання, переважали професійні історики (М. Костомаров, В. Антонович, О. Єфименко, І. Галант, І. Житецький, С. Бершадський та інші). Надання різним авторам трибуни в журналі для висвітлення єврейської тематики та розгляду проблем українсько-єврейських взаємин в історичній ретроспективі свідчить про демократичну редакційну політику видання.

З масиву публікацій у наддніпрянській пресі початку ХХ ст. слід виділити групу праць, в яких проаналізовано різноманітні проблеми з історії співжиття обох народів – починаючи з часів Київської держави й закінчуючи бурхливим ХVІІІ ст. Окрему групу матеріалів становлять праці, автори яких розглядали вплив єврейства на різні сторони господарсько-економічного життя Наддніпрянської України. Ще в одній групі публікацій обмірковувався політичний аспект взаємин з єврейством на той час та на перспективу. Це стосувалось публікацій М. Грушевського, Гр. Сьогобічного (Г. Коваленка), М. Гехтера, Олени Пчілки, С. Єфремова, М. Міхновського, Л. Юркевича та інших.

Загалом у національній українській пресі було відображено ретроспективний погляд на прояви єврейського питання в українських землях, конфліктність та партнерство у взаєминах української та єврейської громад, особливості ставлення до єврейства з боку представників провідних громадських і політичних рухів, суперечливі погляди на економічну діяльність єврейської меншини, її сателітну функцію стосовно титульних націй за різних політичних ситуацій тощо.

Погляди на відносини з євреями в українських інтелектуалів на межі ХІХ і ХХ ст. могли докорінно різнитися, що й відбивалось на плині українсько-єврейського дискурсу у друкованих виданнях. Зокрема, одні періодичні видання стояли на філософітських позиціях, а деякі інші (наприклад, “Рідний край”) були налаштовані до єврейства критично. Унаслідок цього серед українських інтелектуалів навіть сталось розмежування, контури якого пролягли через відносини двох поважних наддніпрянських видань – часописів “Рада” й “Рідний край”. Водночас варто зазначити, що більшість поступових редакцій, насамперед газет “Громадська думка”

та “Рада”, мали на меті налагодити українсько-єврейський діалог, обходячи гострі кути в стосунках цих народів. До питання українсько-єврейських взаємин і проектів співпраці на засадах партнерства в українській еміграційній пресі поверталися й у роки I Світової війни, коли в Російській імперії українські періодика та книжка через заборони фактично зникли аж до 1917 р. (за винятком російськомовної “Украинской жизни”).

Аналіз друкованих видань другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє констатувати, що в українській еліті, попри відмінності ідеологічних і світоглядних переконань, поволі визрівали проекти українсько-єврейської співпраці, насамперед у питаннях боротьби за національні права. Українські інтелектуали серйозно розглядали вплив єврейського питання на долю обох народів, демонструючи намагання знайти з єврейськими лідерами точки дотику у справі національного визволення. У різних течіях політичного українства погляди на вирішення єврейського питання не лише пройшли значну еволюцію до 1914 р., а й набули конкретних обрисів у буремний період національно-визвольних змагань (1917 – 1921) та подальші роки. Українська політична еліта виступала за залучення євреїв до державного будівництва Української народної республіки та надання їм (як, до речі, й іншим меншинам) національно-культурної автономії. Знаковими стали й такі події, як єврейська аграрна колонізація Південної України у 20-х рр. XX ст., що проходила за ініціативи та участі більшовицького режиму. Незважаючи на те, що в українських еміграційних колах цей захід піддавали критиці, демократична еміграція розуміла, що відповідальність за цю акцію лежить на радянській владі, тож надалі обстоювала українсько-єврейське порозуміння. На більшовицький режим українська демократична еміграція також поклала відповідальність за вбивства лідера української революції – С. Петлюри. Не полишала українська націонал-демократія ідей щодо українсько-єврейської співпраці і в міжвоєнний період.

Зауважимо, що з боку дореволюційного єврейства посили українців до співпраці залишались у більшості випадків без відповіді. Лише окремі єврейські діячі (В. Жаботинський,

І. Шехтман, М. Ратнер, Л. Вайштейн) на сторінках періодичних видань порушували питання єврейсько-української співпраці. У буремні роки української революції через погроми чи новітню орієнтацію єврейських мас на “панівних” уже більшовиків заклики до діалогу між етносами в більшості знов ігнорувалися, тож у міжвоєнний період українсько-єврейські взаємини було повернуто до стану латентного протистояння.

Як бачимо, українсько-єврейський дискурс другої половини ХІХ – початку ХХ ст. започаткував варіанти комунікаційного процесу обговорення так званого єврейського питання в Наддніпрянській Україні і мав сприяти усталенню духу співпраці між українцями та євреями. Разом з цим, на заваді була обмежена аудиторія дискурсу – він мав вплив здебільшого на українську інтелігенцію, широкі маси українського народу опинилися за межею дискурсу, оскільки через обмежувальні заходи імперської адміністрації та малі тиражі українські друковані видання потрапляли до незначного кола читачів. Крім того, бачення українськими діячами проекту українсько-єврейської співпраці не спиралося на прагматику українсько-єврейських стосунків, оскільки більшість єврейських інтелектуалів ігнорувало українців як соціально організованих партнерів.

Ця праця порушує доволі вузький хронологічно та обмежений географічно аспект українсько-єврейського дискурсу. Тому подальше дослідження цього дискурсу залишається актуальним. Автор переконаний, що обізнаність з ретроспективою українсько-єврейських взаємин дасть змогу уникнути помилок минулого у сфері сучасних міжнаціональних взаємин.

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИЙ ДИСКУРС
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Різун В. До питання про соціальнокомунікаційний підхід у науці / В. Різун // Комунікація. – 2010. – № 1 (грудень). – С. 27 – 37.
2. Москаленко А. З. Основи журналістики / А. З. Москаленко. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 1994. – 341 с.
3. Різун В. В. Аспекти теорії тексту / В. В. Різун // Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації і тексту / В. В. Різун, А. І. Мамалига, М. Д. Феллер. – К. : РВЦ “Київський університет”, 1998. – С. 5 – 59.
4. Різун В. Природа й структура комунікативного процесу / В. Різун // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2000. – Т. 2. – С. 17 – 37.
5. Різун В. В. Нарис з історії та теорії українського журналістикознавства : монографія / В. В. Різун, Т. А. Трачук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 232 с.
6. Іванов В. Ф. Текст та інші носії інформації в ЗМК / В. Ф. Іванов // Актуальні питання масової комунікації. – 2002. – Вип. 3, ч. 2. – С. 11 – 14.
7. Іванов В. Ф. Теоретико-методологічні основи вивчення змісту масової комунікації : монографія / В. Ф. Іванов. – К. : ВІПОЛ, 1996. – 202 с.
8. Іванов В. Ф. Шляхи підвищення популярності періодичної преси / В. Ф. Іванов // Сучасний медіа-менеджмент: Шляхи роздержавлення української преси / за ред. Н. Ланге і В. Іванова. – Б. м. : Представництво Фонду К. Аденауера в Україні, 2007. – С. 7 – 15.
9. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2006. – 651 с. – (Образовательная библиотека).
10. Почепцов Г. Соціальні комунікації і нові комунікативні технології / Г. Почепцов // Комунікація. – 2010. – № 1 (грудень). – С. 19 – 26.
11. Холод О. М. Зібрання наукових творів. У 10-ти т. Т. 5. Психолінгвістика і соціальні комунікації. – Кривий Ріг, 2009. – 272 с.

12. Холод О. М. Психолінгвістический аспект аналізу проблем взаємосвязи масс-медиа и гражданского общества / О. М. Холод // Масс-медиа и гражданское общество : монографія / А. Лобанова, А. Бартошек, С. Михальчик и др. ; [под ред. А. М. Холода]. – Кривой Рог : Международный исследовательский центр “Человек: язык, культура, познание”, 2008. – С. 39 – 130.
13. Холод А. М. Речевые картины мира мужчин и женщин / А. М. Холод. – Днепропетровск : Пороги, 1997. – 229 с.
14. Холод О. М. Інмутація у масмедіа : монографія / О. М. Холод ; Ін-т журналістики Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 167 с.
15. Черняков Б. І. Зображальна журналістика в друкованих засобах масової інформації: Ілюстрована періодика від виникнення до середини ХІХ століття : монографія / Б. І. Черняков ; Ін-т журналістики Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – К. : Центр вільної преси, 1998. – 115 с.
16. Черняков Б. І. Зображальна журналістика як предмет і як об'єкт журналістичознавчого дослідження : монографія / Б. І. Черняков ; Ін-т журналістики Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – К. : Центр вільної преси, 1998. – 79 с.
17. Черняков Б. І. Теорія журналістики і масової комунікації в українськомовних і російськомовних джерелах (1991 – 2001) / Б. І. Черняков, Т. А. Трачук // Наукові записки Інституту журналістики. – 2004. – Т. 18.
18. Владимиров В. М. Основы журналистики в понятиях и комментариях / В. М. Владимиров. – Луганск : Изд. Востоchnоукр. гос. ун-та, 1998. – 140 с.
19. Владимиров В. М. Журналістика, особа, суспільство: проблема розуміння : монографія / В. М. Владимиров ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 220 с.
20. Владимиров В. М. Хаос – Розуміння – Масова комунікація : монографія / В. М. Владимиров. – К. : КиМУ, 2006. – 365 с.
21. Потятиник Б. Патогенний текст / Б. Потятиник, М. Лозинський. – Львів : Місіонер, 1996. – 296 с.
22. Потятиник Б. В. Медіа: ключі до розуміння / Б. В. Потятиник. – Львів : ПАІС, 2004. – 312 с.

23. Фінклер Ю. Е. До питання аудиторних характеристик засобів масової комунікації / Ю. Е. Фінклер // Наукові записки Інституту журналістики. – 2003. – Т. 10. – С. 137 – 140.

24. Фінклер Ю. Е. Мас-медіа та влада: технологія взаємин : монографія / Ю. Е. Фінклер. – Львів : Аз-Арт, 2003. – 212 с.

25. Фінклер Ю. Текст у масовій комунікації: суб'єктивна об'єктивність або Комунікаційний контекст проректора-виконроба / Ю. Фінклер // Друкарство. – 2006. – № 6 (71). – С. 45 – 48.

26. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики : монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 278 с. : табл.

27. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с. – (Серія “Альма-матер”).

28. Лук'янець В. С. Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури : монографія / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська; Благодійна організація “Центр практичної філософії” ; НАН України ; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. – К., 2000. – 303 с.

29. Серажим К. Текст і дискурс модернізму / К. Серажим // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство : зб. наук. пр. – Рівне, 2001. – Вип. X. – С. 19 – 23.

30. Серажим К. С. Термін “дискурс” у сучасній лінгвістиці / К. С. Серажим // Вісник Харківського університету. – № 520. Серія “Філологія”. – Вип. 33. – Харків, 2001. – С. 7 – 12.

31. Серажим К. С. Оцінна лексика у політичному дискурсі / К. С. Серажим // Наукові записки. – К. : Інститут журналістики, 2002. – Т. 9. – С. 112 – 117.

32. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики) : монографія / К. С. Серажим. – К. : Ін-т журналістики, 2002. – 392 с.

33. Сидоренко Н. М. Гендерні акценти і професійні ролі в журналістиці: моніторинг засобів масової інформації / Н. М. Сидоренко // Ученые записки Таврического нац. ун-та имени В. И. Вернадского. Серия “Филология”. – Т. 18 (57). – 2005. – № 2. – С. 128 – 131.

34. Сидоренко Н. М. Журналістська наука – праця, яка ніколи не припиняється... / Н. М. Сидоренко // Пам'ять століть. – 2007. – № 3. – С. 69 – 78.

35. Зелінська Н. В. Сучасний науковий дискурс: парадокси розвитку / Н. В. Зелінська // Вісник Київського Міжнародного університету. – 2004. – Вип. 3. – С. 13 – 25.

36. Зелінська Н. В. Поетика приголомшеного слова (Українська наукова література XIX – початку XX ст.) : монографія / Н. В. Зелінська. – Львів : Світ, 2003. – 352 с.

37. Квіт С. М. Масові комунікації : підручник / С. М. Квіт. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 206 с.

38. Феллер М. Д. Текст як модель комунікативного акту / М. Д. Феллер // Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації і тексту / В. В. Різун, А. І. Мамалига, М. Д. Феллер. – К. : РВЦ “Київський університет”, 1998. – С. 223 – 334.

39. Михайлин І. Л. Розвиток науки про соціальні комунікації в Україні: історія журналістикознавства / І. Л. Михайлин. – 34 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/mykajlun/rozvytok.pdf.

40. Левчук О. М. Тональність викладу й комунікаційна позиція автора в текстах з високим рівнем публіцистичності / О. М. Левчук // Технологія і техніка друкарства. – 2006. – № 4. – С. 122 – 130.

41. Смуток П. Украинская пресса / П. Смуток // Украинская жизнь. – М. – 1912. – № 2. – С. 48 – 54.

42. Єфремов С. В тісних рамцях. Українська книга в 1798 – 1916 рр. / С. Єфремов // Єфремов С. Вибране : ст., наук. розвідки, моногр. / упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К. : Наук. думка, 2002. – 760 с.

43. Єфремов С. Мартиролог українського слова / С. Єфремов // Украинская жизнь. – М. – 1917. – № 3 – 6. – С. 32 – 49.

44. Животко А. Преса / А. Животко // Видавництва і преса // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1995. – Т. 3. – С. 981 – 1003.

45. Животко А. Історія української преси / А. Животко ; упоряд. авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 386 с. – (Літературні пам'ятки України).

46. Кривецький І. Початки преси на Україні, 1776 – 1850 / І. Кривецький. – К. : Б. в., 1927. – 24 с.
47. Ігнатієнко В. А. Історія української преси та її вивчення / В. А. Ігнатієнко // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 3. – С. 25 – 26.
48. Ігнатієнко В. А. Українська преса (1816 – 1923) : історико-бібліографічний етюд / В. А. Ігнатієнко. – К. : Б. в., 1926. – 76 с.
49. Дорошенко В. Видавництва / В. Дорошенко, П. Зленко // Видавництва і преса // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К. : НАН України, Ін-т української археографії, 1993. – Т. 3. – С. 973 – 981.
50. Антонович Д. Автори, друкарі та меценати / Д. Антонович // Д. Антонович, О. Лотоцький. Українська книга // Українська культура : лекції за ред. Д. Антоновича / упор. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюба ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К. : Либідь, 1993. – 592 с. (“Пам’ятки історичної думки України”). – С. 111 – 127.
51. Праці Українського наукового інституту. – Т. XXI : Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1934. – Ч. III. – 481 с. – (Серія мемуарів, книга 4).
52. Лотоцький О. Українське друковане слово / О. Лотоцький // Д. Антонович, О. Лотоцький. Українська книга // Українська культура : лекції за ред. Д. Антоновича / упор. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюба ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К. : Либідь, 1993. – 592 с. (“Пам’ятки історичної думки України”). – С. 98 – 111.
53. Дей О. І. Книга і друкарство на Україні з 60-х років XIX ст. до Великого Жовтня / О. І. Дей // Книга і друкарство на Україні / за ред. П. М. Попова. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 128 – 205.
54. Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика. Проблема виникнення і становлення / О. І. Дей / АН УРСР. Ін-т сусп. наук. – К., 1959. – 492 с.
55. Федченко П. М. Преса та її попередники: Історія зародження й основні закономірності розвитку / П. М. Федченко. – К. : Наук. думка, 1969. – 348 с.

56. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.

57. Тимошик М. Українська друкарня Михайла Драгоманова в Женеві: Передумови створення, вплив на суспільну думку, подальша доля / М. Тимошик // Матеріали Перших міжнародних драгоманівських читань 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. / укл. Г. І. Волинка, В. П. Сергієнко, Л. Л. Макаренко. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2003. – Вип. 1. – С. 235 – 239.

58. Тимошик М. Її величність – книга. Історія видавничої справи Київського університету. 1834 – 1999 : монографія / М. Тимошик ; передм. В. В. Скопенка. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 308 с.

59. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1925 рр.) : монографія / Т. Ківшар. – К. : Логос, 1996. – 334 с.

60. Низовий М. Українська статистика друку: основні етапи становлення та розвитку / М. Низовий. – К. : Кн. палата України, 2002. – 96 с.

61. Петров С. Книжкова справа в Києві. 1861 – 1917 / С. Петров. – К. : ТОВ “УВПК “ЕксОб””, 2002. – 344 с.

62. Хоню В. В. Організаційно-методичні засади роботи українських видавців кінця XIX – початку XX ст. (На прикладі київського видавництва “ВІК”) / В. В. Хоню ; НТУУ “КПІ”. ВПФ. Кафедра видавничої справи та редагування ; Центр вільної преси. – К., 2000. – 48 с.

63. Зелінська Н. В. Наукове книговидання в Україні: історія та сучасний стан : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. В. Зелінська. – Львів : Світ, 2002. – 268 с.

64. Романюк М. М. Українське пресознавство на порозі ХХІ століття / М. М. Романюк ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. – Львів, 2000. – 110 с.

65. Романюк М. Здобутки і прорахунки дослідників української преси : погляд у ХХІ ст. / М. Романюк // Вісник Львівського університету. Серія “Журналістика” : зб. наук. пр. – Вип. 21. – Львів, 2001. – С. 77 – 86.

66. Нечиталюк М. Проблеми вивчення історії української журналістики (деякі підсумки на перспективу) / М. Нечиталюк // Вісник Львівського університету. Серія “Журналістика” : зб. наук. пр. – Вип. 21. – Львів, 2001. – С. 363 – 370.

67. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812 – 1917 / І. Л. Михайлин. – Харків : Колорит, 2007. – 366 с.

68. Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX – перша чверть XX ст.) / І. В. Крупський. – Львів : Світ, 1995. – 184 с.

69. Крупський І. Українська щоденна газета Наддніпрянщини “Рада” (1906 – 1914 рр.): Типологічна характеристика видання, проблематика газетно-публіцистичних виступів / І. Крупський // Вісник Львівського університету. Серія журналістики : зб. наук. пр. – Вип. 25. – Львів, 2004. – С. 231 – 239.

70. Крупський І. В. Львів: місто газет і журналів / І. В. Крупський. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2006. – 188 с.

71. Сидоренко Н. М. Гасло національної свідомості в українській пресі початку XX ст. / Н. М. Сидоренко // Вісник Київського університету. Серія Журналістика. – Вип. [1]. – К., 1993. – С. 20 – 30.

72. Сидоренко Н. Голос громадянства / Н. Сидоренко // Потужна сила рідного слова: До 100-ліття виходу в світ перших україномовних видань Східної України / упоряд. Н. Сидоренко. – Полтава : “РІК”, 2005. – С. 9 – 15.

73. Сидоренко Н. М. Показчик змісту журналу “Нова громада” (Київ, 1906) / Н. М. Сидоренко ; Дослідницький центр історії української преси. – К., 2006. – 30 с.

74. Сидоренко Н. М. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття / Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко (уклад.) ; Дослідницький центр української преси. – К., 2001. – 448 с.

75. Тимошик М. Часопис “Хлібороб” у контексті історії цензурних заборон українського друкованого слова / М. Тимошик // Потужна сила рідного слова: До 100-ліття виходу в світ перших україномовних видань Східної України / упоряд. Н. М. Сидоренко. – Полтава : “РІК”, 2005. – С. 334 – 350.

76. Тимошик М. С. “Украинская жизнь” на захисті української ідеї / М. С. Тимошик // Вісник Київського університету. Серія “Журналістика”. – Вип. [1]. – К., 1993. – С. 12 – 19.

77. Заводовський А. А. Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. А. Заводовський ; НАН України, Інститут історії України. – К., 2006. – 20 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lib.ua-ru.net/inode/17756.html>. – Назва з екрану.

78. Погрібний А. Борис Грінченко в організації і творенні української преси / А. Погрібний // Потужна сила рідного слова: До 100-ліття виходу в світ перших україномовних видань Східної України / упоряд. Н. М. Сидоренко. – Полтава : “РІК”, 2005. – С. 408 – 419.

79. Семенко С. Журнал “Рідний край” (1905 – 1916) – перший легальний друкований орган національної періодики Наддніпрянської України початку ХХ століття / С. Семенко // Потужна сила рідного слова: До 100-ліття виходу в світ перших україномовних видань Східної України / упоряд. Н. М. Сидоренко. – Полтава : “РІК”, 2005. – С. 358 – 379.

80. Гутковський В. Українські політичні партії та їхня преса: виникнення, концепція національного державотворення (1900 – 1917) / В. Гутковський // Вісник Львівського університету. Серія “Журналістика” : зб. наук. пр. – Вип. 21. – Львів, 2001. – С. 442 – 445.

81. Кобинець А. В. Газета “Громадська думка” / “Рада” (1905 – 1914 рр.): утвердження національної ідеї на тлі доби : монографія / А. В. Кобинець. – Запоріжжя : КПУ, 2010. – 204 с.

82. Черняков Б. І. Джерела до історії української преси учнівської та студентської молоді (XIX – початок ХХ ст.) / Б. І. Черняков. – Львів : НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики, 2005. – 116 с.

83. Палієнко М. Г. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України (1882 – 1906) : систематичний показник змісту журналу / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 608 с. ; Палієнко М. Г. “Киевская старина” у громадському та

науковому житті України (1882–1906) : хронологічний показник змісту журналу / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 480 с.

84. Бойко А. А. Преса православної церкви в Україні 1900 – 1917 рр. Культура. Суспільство. Мораль / А. А. Бойко. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2002. – 308 с.

85. Мілясевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX ст. : Іст.-бібліограф. дослідж. / І. В. Мілясевич. – Львів, 2004. – 376 с.

86. Романюк М. М. Українські часописи Коломиї (1865 – 1994 рр.) : Іст.-бібліограф. дослідж. / М. М. Романюк, М. В. Галушко ; передм. В. Качкана. – Львів, 1996. – 238 с.

87. Романюк М. М. Українські часописи Північної Буковини (1870 – 1940 рр.) : Іст.-бібліограф. дослідж. / М. М. Романюк, М. В. Галушко ; наук. консультант Я. Р. Дашкевич. – Львів, 1999. – 428 с.

88. Романюк М. М. Українські часописи Львова (1848 – 1939 рр.) : Іст.-бібліограф. дослідж. : У 3 т. / М. М. Романюк, М. В. Галушко ; передм. В. Качкана. – Львів : Світ, 2001. – Т. 1: 1848 – 1900 рр. – 744 с. ; Т. 2.: 1901 – 1919. – 692 с. ; 2003. – Т. 3, кн. 1: 1920 – 1928 рр. – 912 с.; Т. 3, кн. 2: 1929 – 1939 рр. – 928 с.

89. Снісарчук Л. Розвиток громадсько-політичної періодики у 80-ті роки XIX ст. в Галичині / Л. Снісарчук // Магістеріум : збірник / Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”. – К. : ВД “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Вип. 22.: Журналістика. – С. 61 – 62.

90. Снісарчук Л. Газета “Руслан” (Львів, 1897 – 1914 рр.) : змістово-тематична модель видання // Вісник Львівського університету. Серія “Журналістика” : зб. наук. пр. – Вип. 31. – Львів, 2007. – С. 241 – 250.

91. Губа І. П. Українське відродження: спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917 – 1920 рр. / І. П. Губа. – Черкаси : ЧДТУ, 2002. – 264 с.

92. Рудий Г. Я. Газетна періодика – джерело вивчення української культури. 1917 – 1920 рр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – 441 с.

93. Павлюк І. З. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917 – 1939, 1941 – 1944 рр. / І. З. Павлюк ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. – Львів : Каменяр, 2001. – 285 с. – (Періодичні видання регіонів України).

94. Павлюк І. Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917 – 1939, 1941 – 1944 р. / І. Павлюк, М. Мартинюк. – Луцьк : ПДВ “Твердиня”, 2005. – 428 с.

95. Богуславський О. В. Преса міжвоєнної української еміграції в Європі 1919 – 1939 рр.: національно-патріотична дискусія [Текст] : автореф. дис... д-ра наук із соціальних комунікацій : 27.00.04 / Олег Вікторович Богуславський ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 38 с.

96. Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження : у 3 ч. / Н. М. Сидоренко ; Дослідницький центр історії української преси. – К., 2000. – Ч. 1 : Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – 204 с. ; Ч. 2 : Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919 – 1924). – 262 с. ; Ч. 3 : Національні часописи у “таборовому просторі” Європи після завершення Другої світової війни (Італія, Великобританія, Німеччина, Австрія, 1945 – 1950). – 160 с.

97. Сидоренко Н. М. “Задротяне життя” українських часописів на чужині (1919 – 1924) / Н. М. Сидоренко ; Дослідницький центр історії української преси. – К., 2000. – 88 с.

98. Сидоренко Н. М. Журналістська “планета Ді-Пі”: Українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців у Європі після II Світової війни (1945 – 1950) / Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко ; Центр інновацій та розвитку ; Дослідницький центр історії української преси. – К., 2000. – 176 с.

99. Черняков Б. І. Окупаційна і легальна періодична преса в Україні 1941 – 1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія / Б. І. Черняков. – К. : АН ВШ України, 2005. – 79 с.

100. Тріщук О. В. Науково-інформаційний дискурс як соціокомунікативне явище : монографія / О. В. Тріщук. – К. : НТУУ “КПІ”, 2009. – 392 с.

101. Тріщук О. В. Феномен науково-інформаційного дискурсу у сфері соціальних комунікацій : дис... д-ра наук із соціальних комунікацій : 27.00.01 / Тріщук Ольга Володимирівна ; Національний технічний університет України “Київський політехнічний інститут”. – К., 2009. – 470 с.

102. Бацевич Ф. С. Рефреймінговий дискурс: шляхи руйнування картини світу / Ф. С. Бацевич // Актуальні проблеми металінгвістики. – Київ – Черкаси : Брама, 1999. – С. 8 – 11.

103. Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики: аспекти дискурсивного підходу / Ф. С. Бацевич // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Проблеми української термінології. – № 453. – 2002. – С. 30 – 34.

104. Бацевич Ф. С. Тоталітарний політичний дискурс: когнітивно-риторичні та комунікативно-мовні ознаки / Ф. С. Бацевич // Вісник Черкаського університету. Сер. “Філологічні науки”. – Вип. 24. – Черкаси, 2001. – С. 110 – 113.

105. Бацевич Ф. Мовленнєвий жанр і реєстр дискурсу / Ф. Бацевич // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Випуск 38. – Ч. II. – Львів, 2004. – С. 86 – 96.

106. Зарецький О. Публіцистичний дискурс в Україні (УРСР) 1960 – 80-х років: проблеми аналізу на макро- та мікрорівнях / О. Зарецький // Слово і час. – 2001. – № 6. – С. 64 – 72.

107. Ісіченко І. Молитовний дискурс у літературі Київської Русі / І. Ісіченко // Слово і час. – 2005. – № 2. – С. 12 – 22.

108. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище : методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики) : монографія / К. С. Серажим. – К. : Видавець Паливода А. В., 2010. – 351 с.

109. Зубрицька М. Homo legens : читання як соціокультурний феномен : [монографія] / М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2004. – 352 с.

110. Ганжуров Ю. Парламентський дискурс у публічних комунікаціях / Ю. С. Ганжуров // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6 (15). – С.103 – 113.

111. Ганжуров Ю. С. Парламент України в політичній комунікації / Ю. С. Ганжуров. – К. : Україна, 2007. – 352 с.

112. Онуфрієв С. Т. Політичний дискурс ЗМІ України у світовому інформаційному просторі : дис... канд. філол. наук : 10.01.08 / Онуфрієв Соломія Тарасівна ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 193 с.

113. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки : [монографія] / В. Кулик. – К. : Критика, 2010. – 655 с.

114. Онуфрієнко О. П. Дискурс національної ідентичності у творчому надбанні Лесі Українки : дис... канд. філол. наук : 10.01.01 / Онуфрієнко Олена Петрівна ; Дніпропетровський державний ун-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 166 с.

115. Семигіна Т. В. Використання дискурс-аналізу в дослідженнях із соціальної роботи / Т. В. Семигіна // Наукові записки НаУКМА. – 2001. – Том. 19. – С. 322 – 325.

116. Федорова О. Сучасний український мас-медійний дискурс як предмет дослідження гендерної та когнітивної лінгвістики / О. Федорова // Рідна школа. – 2007. – № 6. – С. 67 – 68.

117. Дашкевич Я. Основні проблеми сучасного дослідження історії єврейсько-українських відносин / Я. Дашкевич // Філософ. і соціол. думка. – 1994. – № 1 – 2. – С. 28 – 31.

118. Дашкевич Я. Еврейско-украинские взаимоотношения в Восточной Галиции (конец XIX – начало XX в.) / Я. Дашкевич // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога : сб. ст. / отв. ред. И. Крупник. – М., 1992. – С. 265 – 276.

119. Костомаров Н. Жидотрепание в начале XVIII века / Н. Костомаров // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – № 1 (Январь). – С. 1 – 26.

120. Костомаров Н. Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. / Н. Костомаров // Киевская старина. – 1883. – Т. 3. – № 8 (Август). – С. 297 – 321.

121. Ефименко А. Бедствия евреев в Южной Руси XVII века (по поводу книги Гретца “История евреев от эпохи Голландского Иерусалима до падения Франкистов”) / А. Ефименко // Киевская старина. – 1890. – Т. 29. – № 6 (Июнь). – С. 397 – 408.

122. Ефименко А. Я. Бедствия евреев в Южной Руси в XVII в. / А. Я. Ефименко. – К., 1890. – 12 с.

123. Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки / А. Ефименко. – СПб., 1905. – Т. 2. – 365 с.

124. Боровой С. Я. Введение. Класовая борьба на Украине XVII века в свете современных еврейских хроник / С. Я. Боровой // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха “Хмельниччины”) / исслед., перевод и комментарии С. Я. Борового. – М. – Иерусалим : Гешарим, 1997. – С. 11 – 80.

125. Антонович В. Б. Исследования о гайдамачестве / В. Б. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори ; упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський ; вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 372 – 456. – (Серія “Пам’ятки історичної думки України”).

126. Антонович В. Б. Уманський сотник Іван Гонта (1768 г.) / В. Б. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський ; вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 197 – 218. – (Серія “Пам’ятки історичної думки України”).

127. Галант И. В. К истории Уманской резни 1768 г. (Читано в историко-филологическом обществе при Нежинском институте) / И. В. Галант // Киевская старина. – 1895. – Т. 51. – № 11 (Ноябрь). – С. 209 – 229.

128. Галант И. К истории уманской резни 1768 года: Материалы и исследования по истории Евреев в Польше и Юго-Западной России / И. Галант. – Вып. 1. – К., 1908.

129. Галант И. Молитва в память уманской резни и письмо, касающееся того же события / И. Галант // Киевская старина. – 1895. – Т. 48. – № 3 (Март). – С. 91 – 97.

130. Галант И. Ареновали-ли евреи православные церкви на Украине? / И. Галант // Еврейская старина. – 1909. – Т. 1. – С. 81 – 87.

131. Харченко В. Міф про Симона Петлюру на тлі українсько-єврейських стосунків доби революції / В. Харченко // Симон Петлюра та українська національна революція : Зб. праць Другого конкурсу петлюрознавців України. – К. : Рада, 1995. – С. 218 – 256.

132. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер ; перекл. з нім. Х. Назаркевич ; наук. ред. М. Крикун. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.

133. Спиридович А. Записки жандарма / А. Спиридович ; предисл. Н. И. Сенченко. – К. : Серж, 2002. – 196 с. – (Серия “Реванш истории: ложные ценности великих революций”).

134. Цинберг С. Гаскала / С. Цинберг // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – СПб. – Т. 6. – Стб. 191 – 199.

135. Эттингер Ш. Предисловие / Ш. Эттингер // Дубнов С. М., Динур Б. И. Две концепции еврейского национального возрождения. – Иерусалим : Библиотека – Алия, 1990. – 379 с. – (Репр. с изд. 1907. СПб). – С. 7 – 23.

136. Материалы расследования деятельности участников революционно-освободительного движения и др. [1906]. – ІР НБУВ. Ф. І, 33. ед. хр. 649, лл. 1 – 5.

137. Наконечний Є. П. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Є. П. Наконечний ; передмова Я. Дашкевича. – 3-тє вид., доп. і випр. – Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, 2001. – 400 с.

138. Величко С. В. Літопис / пер. з книжної укр. мови, вст. ст. В. О. Шевчука. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.

139. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. – К. : Т-во “Знання” України, 1992. – 185 с.

140. Літопис Самовидця : [Історіограф. пам'ятка другої половини XVIII ст.] / вид. підготував канд. філол. наук Я. І. Дзира ; ред. колегія: акад. АН УРСР А. Д. Скиба (відп. ред.) [та інші]. – К. : Наук. думка, 1971. – 207 с.

141. Милость Божія, Украину отъ неудобъ носимыхъ обидъ лядскихъ чрезъ Богдана Зиновія Хмельницкаго преславнаго войскъ запорозкихъ гетмана, свободившая и дарованными ему надъ ляхами победами возвеличившая, на незабвенную толикихъ его щедортъ память репрезентованная въ школахъ кievскихъ 1728 лета / О. Бодянский. – М. : В университетской типографии, 1858. – 26 с.

142. Кониский Г. История Русов или Малой России : репр. воспр. изд. 1846 г. / Г. Кониский. – К. : Дзвін, 1991. – 310 с.
143. Гребенка Е. Чайковский : роман; повести / предисл. С. Д. Зубкова. – К. : Дніпро, 1988. – 205 с.
144. Гоголь М. Тарас Бульба : повість / пер. з рос. В. Шкляра. – Львів : Кальварія, 2005. – 104 с.
145. Шевченко Т. Гайдамаки / Т. Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 1. – С. 61 – 112.
146. Стороженко О. Чортова корчма / О. Стороженко // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання. – К. : Дніпро, 2001. – С. 109 – 114.
147. Стороженко О. Кіндрат Бубненко-Швидкий / О. Стороженко // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання. – К. : Дніпро, 2001. – С. 114 – 135.
148. Свидницький А. Шинкар / А. Свидницький // Свидницький А. Романи. Оповідання. Нариси. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 265 – 274.
149. Свидницький А. Арендарь / А. Свидницький // Свидницький А. Романи. Оповідання. Нариси. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 346 – 367.
150. Свидницький А. Железный сундук (Подольская быль) / А. Свидницький // Свидницький А. Романи. Оповідання. Нариси. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 289 – 308.
151. Свидницький А. Попался впросак / А. Свидницький // Свидницький А. Романи. Оповідання. Нариси. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 252 – 265.
152. Свидницький А. За год до холеры / А. Свидницький // Свидницький А. Романи. Оповідання. Нариси. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 308 – 326.
153. Свидницький А. Конокрады / А. Свидницький // Свидницький А. Романи. Оповідання. Нариси. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 244 – 252.
154. Свидницький А. Пачковозы (Подольская быль) / А. Свидницький // Свидницький А. Романи. Оповідання. Нариси. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 236 – 244.

155. Мирний Панас. Повія / Панас Мирний // Мирний Панас. Твори : в 2 т. – К. : Наук. думка, 1989. – Т. 2. – С. 418 – 438.

156. Самчук У. О. Волинь : роман у трьох частинах. Том перший / У. О. Самчук. – К. : Дніпро, 1993. – 574 с.

157. Самчук У. О. Волинь : роман у трьох частинах. Том другий / У. О. Самчук ; післямова С. Пінчука. – К. : Дніпро, 1993. – 334 с.

158. Самчук У. Кулак / У. Самчук // Самчук У. Кулак. Месники. Віднайдений рай : роман, оповідання, новели. – Дрогобич : Видавнича фірма “Відродження”, 2009. – С. 30 – 318. – (Серія “Вісниківська бібліотека”).

159. Франко І. Жидівська держава / І. Франко // Франко І. Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах / упоряд. : З. Т. Франко, М. Г. Василенко. – Львів : Каменяр, 2001. – С. 331 – 334.

160. Франко І. Семітизм та антисемітизм в Галичині / І. Франко // Франко І. Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах / упоряд. : З. Т. Франко, М. Г. Василенко. – Львів : Каменяр, 2001. – С. 313 – 330.

161. Франко І. Мої знайомі жиди / І. Франко // Франко І. Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах. / упоряд. : З. Т. Франко, М. Г. Василенко. – Львів : Каменяр, 2001. – С. 335 – 347.

162. Франко І. Нові досліді над найдавнішою історією жидів / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 47. – С. 169 – 190.

163. Франко І. Що значить солідарність? Galizische zwecke. Із статистики більшої посілости в Галичині / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 454 – 460.

164. Франко І. Eine Teufliche und verworfene Aufreeizung. (Диявольське і гідне осуду підбурювання) / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 478 – 482.

165. Франко І. Проект 200 000 позички Бродам / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 283 – 285.

166. Франко І. Пропінація міста Бродів / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 314 – 317.

167. Франко І. Письма из Галиции / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 44. – Кн. 1. – С. – 122 – 129.
168. Франко І. Пан Щепановський про пропінацію / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 79 – 94.
169. Франко І. І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50 ти томах. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 339 – 349.
170. Франко І. Перехресні стежки / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 20. – С. 173 – 459.
171. Франко І. Voа constrictor / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 22. – С. 109 – 207.
172. Франко І. Борислав сміється / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 15. – С. 256 – 480.
173. Франко І. Гершко Гольдмахер / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 18. – С. 201 – 207.
174. Франко І. Гава. Образок з життя підкарпатського народу / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 18. – С. 7 – 32.
175. Франко І. Петрії й Довбощуки / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 22. – С. 327 – 490.
176. Франко І. Яць Залепуга (Образок з бориславського життя) / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 16. – С. 335 – 354.
177. Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова / М. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Зібрані заходом Академічної комісії української історіографії / за ред. М. Грушевського. – К. : ДВУ, 1928. – С. I – XXI.
178. Андрійчук М. Т. Євреї та єврейство на сторінках українських періодичних видань Російської імперії 60-х рр. XIX ст. (на матеріалах часописів “Основа” та “Черниговській листок”) / М. Т. Андрійчук // Східний світ. – 2003. – № 3. – С. 5 – 15.
179. Антонович В. Б. Изследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432 – 1798 / В. Б. Антонович. – К., 1870. – 96 с.

180. Антонович В. Б. Киев в княжеское время / В. Б. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський ; вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 592 – 605.

181. Антонович В. Б. О промышленности Юго-Западного края в XVIII столетии / В. Б. Антонович. – К., 1873.

182. Скальковский А. Еврейский плен в Запорожьи 1770 – 1772 гг. / А. Скальковский // Киевская старина. – 1884. – январь. – С. 159 – 165.

183. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733 – 1768 / А. Скальковский. – Одеса, 1845. – 234 с.

184. Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины / А. Скальковский. – К., 1885. – 42 с.

185. Костомаров Н. Иудеям / Н. Костомаров // Основа. – 1862. – січень (январь). – С. 38 – 58.

186. Мордовцев Д. Гайдамачина : ист. моногр. / Д. Мордовцев. – СПб. 1870. – 484 с.

187. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряжённой Императорским русским географическим обществом : материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским : [В 7 т., 9 кн.] / Юго-Западный отдел. – СПб, 1872. : Т. 7. – Евреи. – Поляки. – Племена малорусского происхождения. – Малоруссы (статистика, сельский быт, язык) / П. П. Чубинский. – 609 с.

188. Кулиш П. Другой человек / П. Кулиш // Основа. – 1861. – февраль. – С. 59 – 104.

189. Кулиш П. Передовые жида / П. Кулиш // Основа. – 1861. – сентябрь. – С. 135 – 138.

190. Записки о Южной Руси : Издал П. Кулиш. : Репр. 1856 и 1857 гг. / П. Кулиш. – К. : Днипро, 1994. – 719 с.

191. Драгоманов М. П. Еврейский вопрос в славянском кружке в Лондоне / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. – Париж, 1906. – Т. 2. – С. 541 – 542.

192. Драгоманов М. П. Еврейский вопрос на Украине / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. – Париж, 1906. – Т. 2. – С. 525 – 540.

193. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Политические сочинения / под ред. проф. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – М., 1908. – Т. 1. Центр и окраины. – С. 21 – 267.

194. Житецкий Ир. Евреи в Южной России (Историческая справка) / Ир. Житецкий // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – № 1 (Январь). – С. 57 – 80.

195. Житецкий Ир. Евреи в Южной России (Историческая справка) / Ир. Житецкий // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 7/8 (Июль – Август). – С. 1 – 45.

196. Житецкий Ир. Смена народностей в южной Руси (Историко-этнографические заметки) / Ир. Житецкий // Киевская старина. – 1883. – Т. 6. – № 5 (Май). – С. 1 – 29.

197. Житецкий Ир. Смена народностей в южной Руси (Историко-этнографические заметки) / Ир. Житецкий // Киевская старина. – 1883. – Т. VI (июнь). – С. 399 – 492.

198. Житецкий Ир. Смена народностей в южной Руси (Историко-этнографические заметки) / Ир. Житецкий // Киевская старина. – 1883. – Т. 6. – № 7 (Июль). – С. 399 – 452.

199. Житецкий Ир. Смена народностей в южной Руси (Историко-этнографические заметки) / Ир. Житецкий // Киевская старина. – 1884. – Т. 8 (Август). – С. 561 – 579.

200. Житецкий Ир. Смена народностей в южной Руси (Историко-этнографические заметки) / Ир. Житецкий // Киевская старина. – 1884. – Т. 10. – № 9 (Сентябрь). – С. 1 – 26.

201. Бершадский С. А. Авраам Езифович Ребичкович, подскарбий земский, член Рады Великого княжества Литовского (Отрывок из истории внутренних отношений Литвы в начале XVI в.) / С. А. Бершадский // Киевская старина. – 1888. – Т. 22. – № 9 (Сентябрь). – С. 467 – 499.

202. Там же. – 1888. – Т. 23. – № 10 (Октябрь). – С. 69 – 120.

203. Там же. – 1888. – Т. 23. – № 11 (Ноябрь). – С. 235 – 265.

204. Там же. – 1888. – Т. 23. – № 12 (Декабрь). – С. 417 – 458.

205. Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. – Т. 1. : Документы и регистры к истории литовских евреев (1388 – 1550) / Собр. и изд. С. А. Бершадский. – СПб, 1882. – 362 с.

206. Там же. – Т. 2 : Документы и регистры к истории литовских евреев. 1550–1569. / С. А. Бершадский. – СПб, 1882. – 320 с.

207. Там же. – Т. 3. : Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. 1388–1569 г. / С. А. Бершадский. – СПб, 1883. – 410 с.

208. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.

209. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / НАН України. Ін-т укр. археографії та ін. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 1 : До початку XI віка / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – 648 с.

210. Там само. – Т. V. : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1994. – 704 с.

211. Там само. – Т. VIII. : Роки 1626 – 1650 / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1995. – 856 с.

212. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / М. Грушевський. – (Літературні пам'ятки України). – Т. 2. – К. : Либідь, 1993. – 264 с.

213. Грушевський М. Кінець Гетто! / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. – Т. 1 : Серія “Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)”. – Львів : Світ, 2002. – 590 с.

214. Єфремов С. Єврейська справа на Україні. / С. Єфремов. – К. : Вік, 1909. – 96 с.

215. Єфремов С. Єретична книга. Вл. Жаботинский. Фельетоны. Стор. 286. СПб, 1913. / С. Єфремов // Рада. – 1913. – 31 мая (13 червня).

216. Єфремов С. С. Драгоманов і єврейська справа / С. С. Єфремов // Рада. – 1908. – 6 ноября (18 грудня).

217. Там само. – 1908. – 7 ноября (19 грудня).

218. Там само. – 1908. – 8 ноября (20 грудня).
219. Там само. – 1908. – 12 ноября (24 грудня).
220. Дорошенко Д. Євреї на Україні / Д. Дорошенко // Рада. – 1908. – 24 сентября (7 листопада).
221. Палецький Г. Лекції В. Жаботинського про національне питання / Г. Палецький // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 7 (1 квітня). – С. 103 – 107.
222. М. Г. Антисемітизм чи розумний національний егоїзм? / М. Гехтер // Рада. – 1908. – 5 августа (18 серпня).
223. Д-цов Дм. Ще кілька слів нашим демократам / Дм. Д-цов // Слово. – 1909. – № 5 (1 лютого). – С. 9 – 10.
224. Пчілка О. “Поучительная история” (дещо про польсько-жидівські відносини) / О. Пчілка // Рідний край. – 1909. – № 35. – С. 7 – 10.
225. Пчілка О. “Чи не доволі вже лякання?” / О. Пчілка // Рідний край. – 1911. – № 4. – С. 4 – 7.
226. Пчілка О. Викинутий український часопис і викинуті українці / О. Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 18. – С. 1 – 3.
227. Слівце-запитання до часописі “Пшегльонд Крайовий” / О. Пчілка // Рідний край. – 1909. – № 19. – С. 11.
228. Пчілка О. З нашого життя й письменства / О. Пчілка // Рідний край. – 1914. – № 3. – С. 11 – 22.
229. Пчілка О. Історія – брехня! / О. Пчілка // Рідний край. – 1909. – № 30. – С. 4 – 10.
230. Пчілка О. Наша справа з жидами / О. Пчілка // Рідний край. – 1908. – № 44. – С. 2 – 4.
231. О. П. Найсуворіша цензура / О. Пчілка // Рідний край. – 1909. – № 7. – С. 10 – 11.
232. О. П. Супротивна хвиля / О. Пчілка // Рідний край. – 1911. – № 32. – С. 29 – 31.
233. Павленко С. Чи бути Чорноморській Німеччині? / С. Павленко. – Золотоноша, 1913. – 102 с.
234. Шелухин С. Немецкая колонизация на Юге России / С. Шелухин. – Одесса, 1915. – 83 с.
235. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. Булашев. – К. : Фірма “Довіра”, 1992. – 414 с.

236. Іваницький В. Єврейська мова у Г. С. Сковороди / В. Іваницький // Зб. пр. жидівської іст.-археогр. коміс. ВУАН. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 98 – 107.

237. Галант І. Виселення жидів із 50-верстового узграниця на Волині й Поділлі в першій половині XIX в. / І. Галант // Зб. пр. жидівської іст.-археогр. коміс. ВУАН. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 123 – 148.

238. Галант І. Виселення жидів із Києва року 1835-го / І. Галант // Зб. пр. жидівської іст.-археогр. коміс. ВУАН. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 149 – 153.

239. Рибинський В. До історії жидів на Лівобережній Україні в полов. XVIII ст. (З додатком недрукованих документів) / В. Рибинський // Зб. пр. жидівської іст.-археогр. коміс. ВУАН. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 1 – 97.

240. Кудрявцев П. Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка / П. Кудрявцев // Зб. пр. єврейської іст.-археогр. коміс. – К., 1929. – Т. 2. – С. 1 – 81.

241. Документы, собранные Еврейской историко-археографической комиссией Всеукраинской Академии наук / сост. и авт. комм. Хитерер В. – К. : Институт Иудаики. – Иерусалим : Гешарим, 1999. – 300 с.

242. Израельсон Я. Значення єврейського відділу в складі Національної бібліотеки / Я. Израельсон // Книжний вістник. – 1919. – Кн. 2. – С. 58 – 66.

243. Єврейська бібліотека і бібліотекознавство // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 4. – С. 103.

244. С. Б. Єврейська академічна бібліотека ім. Менделе Мойхер-Сфорима (С. Абрамовича) / С. Б. // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 4. – С. 96 – 99.

245. С. Б. Kirjath Sepher (Містечко книги) : бібліогр. 3-місячник євр. нац. та університет. б-ки в Єрусалимі / С. Б. // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1 – 2. – С. 157 ; 1927. – № 2. – С. 102 – 103.

246. Вейцблїт І. І. Рух єврейської людности на Україні періоду 1897 – 1926 рр. / І. І. Вейцблїт. – Харків : Пролетар, 1930. – 176 с.

247. Кипер Л. Еврейское местечко Украины / Л. Кипер. – Харьков : Пролетарий, 1930. – 107 с.

248. Г. І. Пінкос єврейської похоронної громади в місті Барі / І. Г. // зб. пр. євр. іст.-археогр. коміс. ВУАН. – К., 1929. – Т. 2. – С. 398 – 399.

249. Багалій Д. Заселення Південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перший початок її культурного розвитку / Д. Багалій. – Харків : Союз, 1920. – 112 с.

250. Василенкова-Полонська Н. Південна Україна р. 1787 (з студії з історії колонізації) / Н. Василенкова-Полонська. – К. : ВУАН, 1930. – С. 301 – 366. – (Відбитка з XXIV кн. Записок істор.-філол. відділу).

251. Винниченко В. Єврейське питання на Україні / В. Винниченко // Нова Україна. – 1923. – Липень – серпень. – С. 20 – 31.

252. Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин ; пер. з фр. О. Леонтович та М. Мулової-Войтецької ; за ред. Н. Пазуняк. – К. : Видавництво ім. О. Теліги, 2001. – 104 с.

253. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / Ю. Вільчинський, С. Масенко (ред.) ; Український Вільний ун-т (м. Мюнхен, Німеччина), Друзі товариства ім. Григорія Ващенка. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.

254. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / І. І. Огієнко ; упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та прим. М. С. Тимошик. – К. : Либідь, 1994. – 448 с. (“Пам’ятки історичної думки України”).

255. Боровий С. Нариси з історії єврейської книги на Україні. I. Єврейська книга на Україні в добу хасидизму / С. Боровий // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1 – 2. – С. 47 – 58.

256. Боровий С. Нариси з історії єврейської книги на Україні. II. Розгром / С. Боровий // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 1. – С. 36 – 48.

257. Боровий С. Нездійсненні проекти утворити в Києві єврейську друкарню (1836 – 1846 рр.) / С. Боровий // Бібліологічні вісті. – 1929. – № 4. – С. 30 – 32.

258. Орлянский С. Ф. Украинско-еврейские отношения конца XIX – начала XX вв.: К историографии вопроса / С. Ф. Орлянский // Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність : тези до наук. конф. 27–28 жовтня 1994 р. – Запоріжжя :

Запорізький державний університет, Запорізької області Єврейська рада, 1995. – С. 17 – 20.

259. Грицак Я. Українсько-єврейські стосунки в постсоветській українській історіографії / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом : історичні есеї. – К. : Критика, 2004. – С. 169 – 178.

260. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. : зб. док. / упоряд. та авт. передмови І. Бутич. – К. : Наук. думка, 1970. – 670 с.

261. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII: Волинь і Наддніпрянщина. Актові джерела / упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К. : Наук. думка, 1990.

262. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / В. И. Наулко. – К. : Наук. думка, 1975. – 276 с.

263. Яременко В. Плекаймо справжню дружбу / В. Яременко // Шестопал М. Євреї на Україні (Іст. довідка) / упоряд. і передм. В. Яременка. – К. : Оріяни, 1998. – С. 3 – 6.

264. Шестопал М. Євреї на Україні (Іст. довідка) / М. Шестопал ; упоряд. і передм. В. В. Яременка. – К. : Оріяни, 1998. – 102 с.

265. Шестопал М. Євреї на Україні : (Іст. довідка) / М. Шестопал ; упоряд. і передм. В. В. Яременка. – К. : Оріяни, 2003. – 220 с.

266. Погребинська І. М. Шляхами співпраці: українсько-єврейські стосунки в мемуарах єврейських політичних діячів / І. М. Погребинська // Східний світ. – 2003. – № 3. – С. 47– 78.

267. Скуратовський В. До єврейсько-українських літературних зв'язків / В. Скуратовський // Хроніка 2000. – 1998. – № 21 – 22. – С. 44 – 55.

268. Стоволос-Ворончук О. Християни та євреї у світлі українського гумору / О. Стоволос-Ворончук // Народознавчі зошити. – 2003. – № 1 – 2. – С. 66 – 50.

269. Курочкін О. Образ єврея в драматично-ігровому фольклорі українців (до проблеми етнічної ідентифікації) / О. Курочкін // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 6. – С. 31 – 41.

270. П'ятаченко С. Москаль, жид, циган в українському фольклорі : стереотипні сприйняття / С. П'ятаченко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.litforum.org/index.php?a=182&print>. – Назва з екрану.

271. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні / В. Наулко. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.

272. Кармазіна М. Ресурсний потенціал єврейської общини (1850 – 1870) / М. Кармазіна, С. Кальян // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С. 153 – 167.

273. Шульман Л. Стандартна хиба суспільно-політичної орієнтації євреїства / Л. Шульман // Сучасність. – 2003. – № 9. – С. 66 – 93.

274. Єсельчик С. Трагічна сторінка Української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917 – 1920) / С. Єсельчик // Симон Петлюра та українська національна революція : зб. праць Другого конкурсу петлюрознавців в Україні / упоряд. та передм. В. Михальчука. – К. : Рада, 1995. – С. 165 – 217.

275. Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми. Мовою невідомих документів і матеріалів / В. Сергійчук. – К. : Козаки, 1996. – 122 с.

276. Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – К. : Видавець Микола Ляшенко, 1999. – 123 с. – (Серія “Бібліотека українця”).

277. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 2-ге вид., перероб. та розшир. – К. : Критика, 2005. – 584 с.

278. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.

279. Гон М. Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині 1918 – 1939 років / М. Гон // Україна модерна / за ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка та ін. – Ч. 7. – Київ – Львів : Критика, 2002. – С. 103 – 118.

280. Гон М. Українці та євреї Західної України другої половини 1930 х років: латентна війна / М. Гон // Сучасність. – 2003. – № 9. – С. 94 – 103.

281. Циганкова Е. Вивчення мови та культури ідиш в Українській академії наук (1926 – 1949 рр.) / Е. Циганкова // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 68 – 81.

282. Забужко О. Єврейство як носій національної ідеї в рецепції української літератури початку ХХ століття / О. Забужко // Філософ. та соціол. думка. – 1994. – № 5 – 6. – С. 32 – 40.

283. Попович М. Єврейський геноцид в Україні: Історія та сучасність / М. Попович // Філософ. та соціол. думка. – 1994. – № 5 – 6. – С. 160 – 164.

284. Зварич Р. Сіонізм і український націоналізм: Історичні, політичні та філософські паралелі / Р. Зварич // Філософ. та соціол. думка. – 1994. – № 5 – 6. – С. 130 – 141.

285. Орлянський В. С. Євреї України у 20 – 30-ті роки ХХ століття: соціально-політичний аспект / В. С. Орлянський. – Запоріжжя, 2000. – 240 с.

286. Томазов В. Вони служили Україні (З історії козацьких родів єврейського походження) / В. Томазов // Хроніка 2000. – 1998. – № 21 – 22. – С. 62 – 71.

287. Мицик Ю. Євреї-козаки / Ю. Мицик // Хроніка 2000. – 1998. – № 21 – 22. – С. 72 – 76.

288. Кабанець Є. Єврейські ремінісценції в спадщині давнього Києва / Є. Кабанець // Хроніка 2000. – 1998. – № 21 – 22. – С. 29 – 43.

289. Українці та євреї : зб. ст., док. та есеїв / упоряд. та авт. переднього слова О. Панченко. – Гадяч : Видавництво “Гадяч”, 2006. – 392 с.

290. Подольський А. Ю. Історія єврейської освіти в Україні: досвід і перспективи / А. Ю. Подольський // Полікультурна освіта в Україні : зб. ст. за матеріалами конф. “Полікультурна освіта в Україні: навчальні плани та підручники” (Київ, 14 – 18 грудня 1998 р.). – К., 1999. – С. 25 – 30.

291. Тимошенко Л. В. До історії єврейської громади міста Радомисля / Л. В. Тимошенко // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : наук. зб. Серії “Праці Житомирського науково-красназничого товариства дослідників Волині”. – Т. 18. / відп. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир : Волинь, 1999. – С. 63 – 66.

292. Туров І. В. Ставлення хасидів до неєвреїв / І. В. Туров // Східний світ. – 2003. – № 3. – С. 33 – 46.

293. Паперний Ю. Рост еврейского населения Черниговской губернии в конце XVIII – первой пол. XX века / Ю. Паперный // Еврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи : зб. наук. пр. за матеріалами конф. 2 – 5 вересня 1997. – К., 1998. – С. 153 – 155.

294. Мозуленко Д. Актуальні проблеми становища єврейського населення Південного Сходу України / Д. Мозуленко // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 4. – Запорожье : Диво, 2000. – С. 110 – 113.

295. Мозуленко Д. Еврейская политика Екатерины II: этапы и направления / Д. Мозуленко // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 3. – Запорожье : Диво, 1999. – С. 15 – 17.

296. Молоди́ков В. В. Євреї Радомишля – від розквіту до занепаду / В. В. Молоди́ков // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : наук. зб. серії “Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині”. – Т. 18. / відп. ред. М. Ю. Кости́ця. – Житомир : Волинь, 1999. – С. 66 – 68.

297. Любченко В. “Киевлянин” та його співробітники у справі Бейліса / В. Любченко // Еврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи : зб. наук. пр. за матеріалами конф. 2 – 5 вересня 1997. – К., 1998. – С. 107 – 113.

298. Кривоший О. П. Євреї і розвиток шинкарської справи на Україні (XVI – перша половина XVIII ст.) / О. П. Кривоший // 1-е Запорожские чтения “Еврейское население Юга Украины”. 29 – 30 мая 1997 г. Доклады и сообщения. Запорожские еврейские чтения. – Вып. 1. – Запорожье, 1997. – С. 60 – 63.

299. Козырев О. Антиеврейские народнические прокламации в Украине (70-е – пер. пол. 80-х гг. XIX ст.) / О. Козырев // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 3. – Запорожье : Диво, 1999. – С. 24 – 30.

300. Козырев О. Участие евреев г. Кременчуга в народническом движении (начало 80-х гг. XIX ст.) / О. Козырев // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 4. – Запорожье : Диво, 2000. – С. 84 – 87.

301. Козирев О. С. Антиєврейські народницькі прокламації початку 80-х рр. XIX ст. в Україні / О. С. Козирев // 1-е Запорожские чтения “Еврейское население Юга Украины”.

29 – 30 мая 1997 г. Доклады и сообщения. – Вып. 1. – Запорожье, 1997. – С. 60 – 63.

302. Кизименко П. Євреї в Єлисаветграді кінця ХІХ – початку ХХ ст. : тези / П. Кизименко // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи : зб. наук. пр за матеріалами конф. 2 – 5 вересня 1997. – К., 1998. – С. 77 – 79.

303. Журавель П. А. К вопросу о гуцульских корнях хасидских рассказов (Бешт и Довбуш) / П. А. Журавель // Східний світ. – 2003. – № 3. – С. 79 – 83.

304. Гусев В. Бундівські організації України в 1905 р. / В. Гусев // Запорожские еврейские чтения. Вып. 4. – Запорожье : Диво, 2000. – С. 98–101.

305. Гончаров В. Єврейська початкова освіта в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ століть (на матеріалі Маріупольського повіту Катеринославської губернії) / В. Гончаров, С. Нестерцова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. ХІІ. – Запоріжжя, 2000. – С. 20 – 28.

306. Гайдай Л. Єврейська громада у Луцьку (ХV – кінець ХІХ ст.) / Л. Гайдай, Ю. Міндер // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : наук. зб. серії “Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині”. – Т. 18. / відп. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир : Волинь, 1999. – С. 71 – 74.

307. Винокур І. С. Євреї Правобережної України в давнину і в середньовіччі / І. С. Винокур // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : наук. зб. серії “Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині”. – Т. 18. / відп. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир : Волинь, 1999. – С. 55 – 57.

308. Беренштейн Л. Варіативність підходів щодо оцінки смуги осілості у життєдіяльності євреїв в Україні / Л. Беренштейн // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 3. – Запорожье : Диво, 1999. – С. 12 – 15.

309. Беренштейн О. До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20 – 30-ті роки ХХ ст. (теоретико-історичний аспект) / О. Беренштейн // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 3. – Запорожье : Диво, 1999. – С. 66 – 69.

310. Ашер А. Погроми 1905 року: самочинність чи заплановане насильство? / А. Ашер // Філософ. і соціол. думка. – 1994. – № 1 – 2. – С. 138 – 147.

311. Дубінець С. Про вклад євреїв у торгівлю Південно-Східної України (кінець XIX – початок XX ст.) / С. Дубінець // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XII. – Запоріжжя, 2000. – С. 14 – 20.

312. Завальнюк К. В. Купці-євреї в системі українсько-білоруських торговельних зв'язків (XIX ст.) / К. В. Завальнюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : наук. зб. серії “Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині”. – Т. 18. / відп. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир : Волинь, 1999. – С. 74 – 76.

313. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали : довідник у 2 ч. / упоряд. І. О. Кресіна та ін. ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К. : Вища шк., 1997. – Ч. 1. – 583 с.

314. Там само. – Ч. 2. – 704 с.

315. Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів. Про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них / М. Феллер. – Дрогобич : Відродження, 1998. – 376 с.

316. Феллер М. Про наших великих духом. Есеї з україно-юдаїки / М. Феллер. – Львів : Сполом, 2001. – 128 с.

317. Куліш П. Жидотрепаніє... / П. Куліш, М. Костомаров, І. Франко. – К. : МАУП, 2005. – 424 с.

318. Пчілка О. Викинуті українці: До жидівсько-української справи / О. Пчілка ; ред.-упоряд., передм., прим. В. Архипов. – К. : МАУП, 2006. – 352 с.

319. Яременко В. Євреї в Україні сьогодні: реальність без міфів / В. Яременко. – К. : МАУП, 2003. – 144 с. – (Б-ка журн. “Персонал”).

320. Левін К. Мандрівка крізь ілюзії / К. Левін ; пер. з англ. – Л. : Свічадо, 2007. – 478 с.

321. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв'язання

єврейського питання” / Ж. Ковба. – К. : Сфера, 1998. – 268 с. – (Серія “Бібліотека Інституту юдаїки”).

322. Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання” / Ж. М. Ковба. – К. : Дух і Літера, 2009. – 240 с.

323. Ковба Ж. М. Останній рабин Львова Єзекіїль Левін / Ж. М. Ковба. – Львів – Київ : Дух і Літера, 2009. – 184 с.

324. Наконечний Є. П. “Шоа” у Львові / Є. П. Наконечний. – 2-ге. вид. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2006. – 284 с.

325. В’ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В. В’ятрович. – Львів : Видавництво “Мс”, 2006. – 144 с.

326. Нахманович В. Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. / В. Р. Нахманович // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 76 – 97.

327. Левітас Ф. Справа Бейліса і українська громадська думка (за матеріалами української періодичної преси 1912 – 1913 рр.) / Ф. Левітас, М. Рибаків, І. Притула. – К., 1993. – 25 с. (Бібліотечка журналу “Відродження. Мови, літератури, історія народів України в національних школах”).

328. Феллер М. Єврейське друкарство в Україні / М. Феллер // Друкарство. – 1996. – травень – червень. – С. 8 – 9.

329. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.

330. Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К. : Критика, 2004. – С. 162 – 168.

331. Грицак Я. Нами знову маніпулюють? До питання про ставлення Франка до євреїв / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом : Історичні есеї. – К. : Критика, 2004. – С. 157 – 161.

332. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856 – 1886) / Я. Грицак. – К. : Критика, 2006. – 631 с.

333. Гончаров В. В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861 – 1917 рр.: дис... канд. іст. наук. 07.00.01 /

Гончаров Володимир Володимирович ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 233 арк. : рис., К. – арк. 162 – 219.

334. Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук. 07.00.01 / Морозова Анна Валеріївна ; Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2005. – 316 арк. : табл. – арк. 177 – 260.

335. Щукін В. В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX – на початку XX століття : автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01 / Щукін Володимир Володимирович ; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 18 с.

336. Яшин В. О. Становище єврейського населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття: автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01 / Яшин Вадим Олександрович ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.

337. Нариси з історії та культури євреїв України / упоряд. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. – К. – 2-ге вид. : Дух і літера, 2008. – 440 с.

338. Безаров О. Єврейське питання в Російській імперії у 1881 – 1894 роках: еволюція державної політики / О. Безаров. – Чернівці : Наші книги, 2010. – 320 с.

339. Єврейська громадсько-політична думка XX – початку XXI сторіччя в Україні : монографія. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 362 с.

340. Хруслінська І. Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини / І. Хруслінська, П. Тима. – К. : Дух і Літера, 2011. – 328 с.

341. Макаров Ю. Тіні з'являються опівночі / Ю. Макаров // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – 6 – 12 квітня. – С. 12 – 13.

342. Скуратівський В. Обрані зручною мішенню / В. Скуратівський, О. Сокирко // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – 6 – 12 квітня. – С. 14 – 19.

343. Гирич І. Ставка на сильнішого / І. Гирич // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – 6 – 12 квітня. – С. 20 – 23.

344. Лосєв І. Умиваючи руки / І. Лосєв // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – 6 – 12 квітня. – С. 24 – 26.

345. Лосєв І. Символ порозуміння / І. Лосєв // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – 6 – 12 квітня. – С. 28 – 30.

346. Лосєв І. Таврування ненавистю / І. Лосєв // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – 6 – 12 квітня. – С. 42 – 43.

347. Пагіря О. Паризька провокація / О. Пагіря // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – 6 – 12 квітня. – С. 32 – 33.

348. Пагіря О. Закинута карта / О. Пагіря // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – 6 – 12 квітня. – С. 34 – 37.

349. Горин О. Штучна ксенофобія / О. Горин // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – 6 – 12 квітня. – С. 38 – 40.

350. Редліх Ш. Невизнаний Шептицький / Ш. Редліх // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – 6 – 12 квітня. – С. 41.

351. Грачова С. Вони жили серед нас? / Я. Грицак // Критика. – 2005. – № 4. – С. 22 – 26.

352. Грицак Я. Що нам робити з нашою ксенофобією? / Я. Грицак // Критика. – 2005. – № 4. – С. 27 – 28.

353. Гудзяк Б. У нашу хату знову увірветься вертепний жид / Б. Гудзяк, Ю. Щурко, М. Мартинович // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/19/65501/>. – Назва з екрану.

354. Жид чи Азаров? : [інтерв'ю з О. Курочкіним] / спілкувалась Л. Ясинчук // Експрес. – 28 грудня 2011 – 29 грудня 2012. – С. 16.

355. Вертеп без Мойші: за і проти : [інтерв'ю з М. Мариновичем, В. Скуратівським, Б. Бенюком] / спілкувалась Л. Ясинчук // Експрес. – 2011. – 22 – 29 грудня. – С. 12.

356. Лисяк-Рудницький І. Українські відповіді на єврейське питання / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 1. – К. : Основи, 1994. – С. 115 – 134.

357. Лисяк-Рудницький І. Зауваження до статті професора Цві Гітельмана “Соціально-політична роль євреїв в Україні” / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 1. – К. : Основи, 1994. – С. 135 – 143.

358. Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. К. : Основи, 1994. – С. 375 – 388.

359. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний / пер. з англ. Ю. Шевчука. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1991. – 510 с.

360. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. століття. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

361. Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В. Верига. – Львів : Світ, 1996. – 447 с.

362. Грабович Г. До історії української літератури (Дослідження, есеї, полеміка) / Г. Грабович. – К. : Критика, 2003. – 631 с.

363. Мірчук П. Зустрічі й розмови в Ізраїлі (Чи українці традиційні антисеміти) / П. Мірчук ; упоряд. і автор передмови Б. Вовк. – Львів, 2001. – 168 с.

364. Клейнер І. Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання. Вселюдськість у шатах націоналізму / І. Клейнер. – Київ – Торонто – Едмонтон, 1995. – 264 с.

365. Подольський А. Володимир Жаботинський та українські національні змагання першої чверті ХХ століття : дискусія щодо цінностей міжетнічних взаємин / А. Подольський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – № 5 (49). – С. 185 – 192.

366. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф. – К. : Критика, 2011. – 455 с.

367. Снайдер Т. Криваві землі : Європа поміж Гітлером та Сталіним : монографія / Тимоті Снайдер. – К. : Грані-Т, 2011. – 448 с.

368. Андрійчук М. Єврейське містечко Волині: історична пам'ять та сучасність / М. Андрійчук // “Штетл” як феномен єврейської історії : зб. наук. пр. За матеріалами конференції 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К., 1999. – С. 16 – 23.

369. Андрійчук М. Т. До питання про організацію вивчення національних меншин Правобережжя України на початку ХХ століття (дореволюційний період) / М. Т. Андрійчук //

Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : наук. зб. серії “Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині”. – Т. 18. / відп. ред. М. Ю. Костиця. – Житомир : Волинь, 1999. – С. 9 – 10.

370. Андрійчук М. Український фольклор про єврейство / М. Андрійчук // Українознавство. – 2012. – № 1 (42). – С. 139 – 147.

371. Андрійчук М. Історія єврейської книжності в творчій спадщині Івана Франка / М. Андрійчук // Сходознавство. – К. : НАН України, Ін-т Сходознавства ім. А. Кримського, Бібліотечка журналу “Східний світ”, 2002. – С. 3 – 13.

372. Андрійчук М. Історія єврейської книги на сторінках книгознавчої періодики Наддніпрянської України доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) та міжвоєнного періоду / М. Андрійчук // Доповіді 3-ї наук.-тех. конференції студентів і аспірантів “Друкарство молоде”. – К. : НТУУ “КПІ”; ВПІ, 2003. – С. 151 – 153.

373. Андрійчук М. Т. З історії єврейського книговидання та книги в українських землях (кінець XVII – початок XX ст.) / М. Т. Андрійчук // Технологія і техніка друкарства: зб. наук. праць. – Вип. 3 – 4. – К. : НТУУ “КПІ”; ВПІ, 2007. – С. 173 – 189.

374. Андрійчук М. Іван Франко про єврейство та українсько-єврейські взаємини / М. Андрійчук // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2006. – Вип. X. – С. 393 – 405.

375. Андрійчук М. Т. Українська книгознавча періодика міжвоєнного періоду про книжкову справу та пресу єврейської меншини / М. Т. Андрійчук // Технологія і техніка друкарства. Зб. наук. пр. – Вип. 3 – 4. – К. : НТУУ “КПІ”; ВПІ, 2007. – С. 156 – 174.

376. Андрійчук М. Українсько-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни / М. Андрійчук // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наук. конференції. 23 – 24 червня 2005 р. – К. : Сфера, 2005. – С. 67 – 72.

377. Андрійчук М. Спогади як юридичний документ. Левін К. Мандрівка крізь ілюзії / пер. з англ. – Львів : Свічадо, 2007. – 478 с. / М. Андрійчук // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2008. – № 1. – С. 141 – 145.

378. Архипов В. Непримиренна / В. Архипов // Пчілка, Олена. Викинуті українці: До жидівсько-української справи / ред.-упоряд., передм., прим. В. Архипов. – К. : МАУП, 2006. – С. 6 – 36. – (Б-ка українознавства; Вип. 5).

379. Андрійчук М. До питання бібліографічного репертуару української книги (1798 – 1916) / М. Андрійчук // Доповіді 4-ї наук.-тех. конференції студентів і аспірантів “Друкарство молоде”. – К. : НТУУ “КПІ”; ВПФ; ВАТ “Український науково-дослідний інститут спеціальних видів друку”, 2004. – С. 240 – 246.

380. Україна кризь віки : У 15 т. – Т. 9 : Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с.

381. Кулиш П. Климентий // Обзор украинской словесности / П. Кулиш // Основа. – 1861. – январь. – С. 167 – 175.

382. Кониский А. Дорожная заметка / Из Полтавы в Кременчук / А. Кониский // Основа. – 1862. – лютий. – С. 55 – 57.

383. Барвинок А. С Волини / А. Барвинок // Основа. – 1861. – январь. – С. 282 – 292.

384. Недарозумение по поводу слова “Жид” / В. Білозерський // Основа. – 1861. – июнь. – С. 134 – 142.

385. Нелеста Ф. После поездки на Волинь / Ф. Нелеста // Основа. – 1862. – жовтень. – С. 38 – 59.

386. Об отношениях галицких русинов к соседям / В. Білозерський // Основа. – 1862. – травень (май). – С. 62 – 74.

387. Олелькович М. Де-що про жидів / М. Олелькович // Основа. – 1862. – січень. – С. 71 – 75.

388. Олелькович М. Жидівська дяка / М. Олелькович // Основа. – 1861. – сентябрь. – С. 73 – 78.

389. Горшихіна О. Ю. Російсько-єврейські періодичні видання другої половини ХІХ ст. як фундамент створення єврейської історичної наукової школи / О. Ю. Горшихіна // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 5. – К., 2000. – С. 74 – 81.

390. И-З-НЪ Р. Ёщё несколько словъ о евреях Черниг. губернии (Письмо в редакцию “Листка”) / Р. И-З-НЪ // Черниговский листок. – 1861. – 30 августа (№ 8). – С. 58.

391. Черниговский листок / Л. Глибов. – 1862. – 9 сентября (№ 23). – С. 183.

392. Тарнавский А. Реб Лейб-Сурес (Из еврейских легенд) / А. Тарнавский // Киевская старина. – 1883. – Т. 6. – № 7 (Июль). – С. 473 – 491.

393. Затуловский В. Избиение евреев в Малороссии в 1631–1632 гг. (Из раввинских книг XVII в.) / В. Затуловский // Киевская старина. – 1883. – Т. 91. – № 10 (Октябрь). – С. 8 – 9.

394. Затуловский М. Раввинские книги времён Хмельницкого / М. Затуловский // Киевская старина. – 1896. – Т. 53. – № 6 (Июнь). – С. 98 – 100.

395. Затуловский М. Раввинские книги времён Хмельницкого / М. Затуловский // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 7/8 (Июль/Август). – С. 18 – 19.

396. Каманин И. Бершадский С. А. Шауль-Юдич Валь из Бреста-Литовского, приемник Стефана Батория. Историческая легенда. – СПб, 1889. / И. Каманин // Киевская старина. – 1890. – Т. 29. – № 6 (Июнь). – С. 565 – 569.

397. Берхин И. Еврейский документ о посольствах Св. Владимира для испытания вер / И. Берхинь // Киевская старина. – 1884. – Т. 10. – декабрь. – С. 568 – 585.

398. Мердер А. Заботы администрации о предотвращении перекупок продуктов / А. Мердер // Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – № 10 (Октябрь). – С. 9.

399. Мердер А. Из эпохи гонения на усы и бороды / А. Мердер // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 5 (Май). – С. 82.

400. Мердер А. К правам евреев на владение крепостными и на государственную службу / А. Мердер // Киевская старина. – 1901. – Т. 75. – № 10 (Октябрь). – С. 14.

401. Мердер А. К правам евреев на владение крепостными и на государственную службу / А. Мердер // Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – № 10 (Октябрь). – С. 7.

402. Мердер А. Проект учреждения под г. Киевом “пригородка” для богомольцев и евреев / А. Мердер // Киевская старина. – 1900. – Т. 71. – № 6 (Октябрь). – С. 23 – 24.

403. Мердер А. Ходатайство киевских граждан о выселении из Киева евреев, 1830 г. / А. Мердер // Киевская старина. – 1901. – Т. 75. – № 10 (Октябрь). – С. 12 – 13.

404. Мердер А. Християнин в роли Гамана на єврейских “святках” пурим именуемых / А. Мердер // Киевская старина. – 1903. – Т. 81. – № 6 (Июнь). – С. 7.

405. Голубовский П. К статье г. Берхина “О посольствах Владимира св. испытания вер” / П. Голубовский // Киевская старина. – 1885. – Т. 11. – № 3 (Март). – С. 569 – 573.

406. В. Г-ко. Демидов Сан-Донато. Еврейский вопрос в России. – СПб, 1883. / В. Г-ко // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – № 1 (Январь). – С. 155 – 158.

407. Вайнилович С. Не існуюче питання / С. Вайнилович // Праця. – 1905. – Ч. 11. Январь. – С. 4 – 5.

408. О. В. Ще про не існуюче питання / О.В. // Праця. – 1905. – Ч. 12. (февраль). – С. 4 – 5.

409. Skriptor. Полювання “Искры” за горобцями / Skriptor // Праця. – 1905. – Ч. 12. (февраль). – С. 3 – 4.

410. Юркевич Л. Кооперація на Україні / Л. Юркевич // Слово. – 1909. – № 9. (1 марта). – С. 6 – 8.

411. Там само. – 1909. – № 10. (8 марта). – С. 7 – 9.

412. Novus. Єврейська справа і українські течії / Novus // Слово. – 1909. – № 5 (1 февраля). – С. 2 – 5.

413. Там само. – 1909. – № 6 (8 февраля). – С. 2 – 5.

414. Там само. – 1909. – № 7 (15 февраля). – С. 4 – 7.

415. Єврейська республіка / З. Шевченко // Маяк. – 1912. – № 1 (20 грудня). – С. 18.

416. Дніпровенко Р. Школи і євреї / Р. Дніпровенко // Громадська думка. – 1906. – 6 серпня.

417. М. Х. Гр. Вітте і єврейське питання / М. Х. // Громадська думка. – 1906. – 28 лютого.

418. М. Х. З'їзд євреїв / М. Х. // Громадська думка. – 1906. – 23 лютого.

419. Єфремов С. З нашого життя / С. Єфремов // Рада. – 1913. – 20 октября (2 листопада).

420. Д. Д. Історичне неучтво чи національна безтактність? / Д. Д. // Рада. – 1908. – 13 мая (26 травня).

421. Сьогобічний Гр. До єврейського питання / Гр. Сьогобічний // Рада. – 1908. – 4 іюня (17 липня).

422. Росьовий Ст. До українсько-єврейських відносин / Ст. Росьовий // Рада. – 1908. – 21 сентября (4 листопада).
423. М. Г. Антисемітизм чи розумний національний егоїзм? / М. Г. // Рада. – 1908. – 5 августа (18 серпня).
424. Жаботинський В. Фальсифікація школи / В. Жаботинський // Рада. – 1910. – 1 декабря (14 грудня).
425. Жаботинський В. Про мови та инш. / В. Жаботинський // Рада. – 1911. – 5 февраля (18 лютого).
426. Лист Миколи Міхновського – адвоката присяжного / М. Міхновський // Рада. – 1908. – 18 октября (31 листопада).
427. Яринович А. Польсько-єврейський конфлікт // Рада. – 1913. – 11 сентября (24 вересня).
428. Юрій Б. З подій польсько-єврейського конфлікту / Юрій Б. // Рада. – 1914. – 4 января (17 січня).
429. Єврейське питання й українська преса // Рада. – 1908. – 12 декабря (25 грудня).
430. Українство і єврейська справа // Рада. – 1908. – 12 сентября (25 вересня).
431. Немо Ф. “Чим нам корисні жиди?” / Ф. Немо // Рідний край. – 1908. – № 40. – С. 5–6.
432. Там само. – 1908. – № 41. – С. 7 – 9.
433. Там само. – 1908. – № 42. – С. 6 – 9.
434. Там само. – 1908. – № 43. – С. 7 – 8.
435. Немо Ф. Одповідь / Ф. Немо // Рідний край. – 1909. – № 4. – С. 3 – 7.
436. Успіх жидівства в Києві / О. Пчілка // Рідний край. – 1909. – № 30. – С. 3 – 4.
437. А. А. Не-українські літературні товариства в Києві / А. А. // Рідний край. – 1909. – № 42. – С. 3 – 6.
438. Жиди – наші вчителі / О. Пчілка // Рідний край. – 1909. – № 46. – С. 5 – 6.
439. Чебрець Мик. До жидівсько-української справи (Лист із Чернігівщини) / Мик. Чебрець // Рідний край. – 1911. – № 4. – С. 7 – 10.
440. Кочубеївна. Галичина переходить в жидівські руки / Кочубеївна // Рідний край. – 1912. – № 11. – С. 1 – 3.

441. Темна справа / О. Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 6. – С. 22 – 23.
442. Жидівський погром на інший лад / О. Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 9. – С. 24.
443. Що говорять цифри / О. Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 12. – С. 1 – 3.
444. Жидівські городські маєтності на Вкраїні / О. Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 15. – С. 2 – 3.
445. Галицькі жиди й українські публіцисти / О. Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 10. – С. 1 – 6.
446. Нещасна країна / О. Пчілка // Рідний край. – 1913. – № 3. – С. 1 – 3.
447. Капустянський О. Право особи на національне самовияснення / О. Капустянський // Українська Хата. – 1910. – № 7. – С. 466 – 475.
448. Товкачевський А. Будинок на піску або “Собирание Руси” Петром Струве / А. Товкачевський // Українська Хата. – 1912. – № 2. – С. 111–127.
449. Товкачевський А. Чорносотенний націоналізм / А. Товкачевський // Українська Хата. – 1911. – № 1. – С. 53 – 60.
450. К. Класова боротьба і національна солідарність / К. // Українська Хата. – 1909. – № 7 – 8. – С. 376 – 390.
451. К. Б. З російсько-українського життя / К. Б. // Українська Хата. – 1910. – № 1. – С. 58 – 64.
452. К. Общеруська інтелігенція на Україні / К. // Українська Хата. – 1909. – № 10. – С. 540 – 552.
453. Грушевський М. Кінець гетто! / М. Грушевський // Грушевський М. Освобождение России и Украинский вопрос. – СПб : Типография т-ва “Общественная польза”, 1907. – С. 146 – 149.
454. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907) : документально-художнє видання / Є. Чикаленко ; передмова В. Шевчук. – К. : Темпора, 2003. – 416 с.
455. М. Гехтер: Спогади. Листи до М. Грушевського / упоряд., вступ та прим. І. Ткаченка. – К. : НАН України, І-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005. – 64 с.

456. Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907 – 1919 рр. / упоряд., вступ та коментарі І. Старовойтенко. – К. : НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005. – 251 с.

457. Старовойтенко І. Леонід Жебуньов та його доба за листами до Євгена Чикаленка / І. Старовойтенко // Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907 – 1919 рр. / упоряд., вступ та коментарі І. Старовойтенко. – К. : НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005. – С. 3 – 32.

458. Шехтман И. Украинцы и евреи / И. Шехтман // Еврейский Мир. – 1911. – № 12. – Стб. 8 – 12.

459. Вайнштейн Л. Национальное движение в галицийском еврействе / Л. Вайнштейн // Новый Восход. – 1910. – № 40. – Стб. 24 – 27.

460. Вайнштейн Л. IV-ый съезд Еврейской Соц.-Дем. партии в Галиции / Л. Вайнштейн // Новый Восход. – 1910. – № 33. – Стб. 30 – 33.

461. Вайнштейн Л. Польско-еврейский вопрос в Галиции / Л. Вайнштейн // Новый Восход. – 1910. – № 35. – Стб. 30 – 33.

462. Войцехівська Марія. Проба статистичного аналізу українського національного руху по передплатницькому контингенту “Ради” / М. Войцехівська // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 9, арк. 1 – 10.

463. Список передплатників газети “Рада” по губернях та областях (кількісний) і частково первонаочальний // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 10, арк. 1 – 2.

464. Дорошенко Д[митро] – Редактору газ. “Рада”. Записка (Київ) / Д. Дорошенко // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 66, арк. 1.

465. Дорош[енко] В[олодимир]. – Чикаленку Євгену Харламповичу. Лист (1906 – 1913 рр.). З (...) до (Києва) / В. Дорошенко // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 354, арк. 1.

466. Аркас [Микола] Миколайович – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи 2 лютого 1905 р. – 21 листопада 1908 р. З Миколаєва до Києва / М. Аркас // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 264 – 274, од. зб. 11, арк. 1 – 24.

467. Жебуньов Л[еонід Миколайович] – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи 28 червня (1912) р. – 4 січня 1919 р. З Полтави до Києва / Л. Жебуньов // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 435 – 455., од. зб. 21, арк. 1 – 34.

468. Вовк [Волков Х[ведір]] – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи 12 серпня 1909 р. – 10 червня 1912 р. З С. Петербурга до Києва / Хв. Вовк // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 301–304., од. зб. 4, арк. 1 – 4.

469. Шаповал М. – Редакції газ. “Рада”. Лист 26 вересня 1910 р. Київ. Додаток : Лист Шаповала до Чикаленка. 26 вересня 1910 р. / М. Шаповал // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 246. арк. 1 – 4.

470. Бердяев Сергей Александрович – Чикаленко Євгению Харламповичу. Письмо 6 июля 1906 г. Из Киева в имение Перешоры, Херсонской губ. / С. Бердяев // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 287., од. хр. 1. лл. 1 – 4.

471. Грінченко Борис Дмитрович – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи 22 березня 1897 р., 25 липня 1901 р. З Чернігова до Кононівки, Києво-Полтавська ж. д. / Б. Д. Грінченко // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 332 – 333., од. зб. 2, арк. 1 – 4.

472. Грінченко М[ар’я [Миколаївна]] – [Чикаленку] Євгену Харламповичу. Лист 18 вересня 1910 р. з Києва / М. Грінченко // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 334., од. зб. 1, арк. 1 – 2.

473. Доманицький В[асиль Миколайович] – [Чикаленку] Євгену Харламповичу. Листи 1 (14) квітня 1908 р. – 31 березня 1909 р. з Закопан до [Києва] / В. Доманицький // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 349 – 353., од. зб. 5, арк. 1 – 12.

474. Грушевський М[ихайло] [Сергійович] – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи : червень 1908 – 5 квітня 1918 р. – З Львова до Києва / М. Грушевський // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 335 – 348., од. зб. 14, арк. 1 – 21.

475. Ніковський Андрій [Васильович] – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи : 6 вересня 1908 р. – 22 жовтня 1917 р. З Одеси, Києва до Києва, ст. Мардарівки, с. Перешори Херсонської губ., Кисловодська / А. Ніковський // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 490 – 606., од. зб. 118, арк. 1 – 159.

476. Павловський М. – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листівка 24 – 25 червня 1913 р. З Києва до Кисловодська / М. Павловський, С. Єфремов та ін. // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 615., од. зб. 1, арк. 1.

477. Єфремов Сергій [Олександрович] – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи 29 серпня 1906 р. – 9 вересня 1906 р. З Києва, Петербурга, Вінниці до с. Перешори, Одеси, Кисловодська, Петербурга / С. Єфремов // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 373 – 434., од. зб. 62, арк. 1 – 30.

478. Ерастов Ст[ефан Іванович] – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи 28 грудня 1910 р. – 1 грудня 1911 р. З [Новоросійська] до Києва / С. Ерастов // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 370 – 371., арк. 1 – 6.

479. Леонтович В. – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи (травень – жовтень 1917 р.) З Києва, [Ромодана] до Мардарівки Херсонської губ. / В. Леонтович // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 470 – 472., арк. 1 – 6.

480. Русов О. – [Чикаленку] Євгену Харламповичу. Листи 20 квітня 1908 р. [Київ] / О. Русов // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 642., арк. 1 – 2.

481. Шелухін Сергій П[авлович] – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи 14 квітня 1908 р. – 20 травня 1911 р. З Одеси до Києва / С. П. Шелухін // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 880 – 885., од. зб. 6, арк. 1 – 15.; Додаток : лист Шелухіна С. П. До Леоніда Миколайовича / С. П. Шелухін. – Там само. – арк. 1.

482. Шелухін Сергій Павлович та ін. співр. “Ради” – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листівка (10 жовтня 1911 р.). З с. Дальник Одеської губ. до Києва / С. П. Шелухін та ін. співр. “Ради” // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 886., од. зб. 1., арк. 1.

483. Яворницький Д[митро Іванович] – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи : 9 січня 1909 р. – 18 жовтня 1910 р. З [Катеринослава] до Києва / Д. Яворницький // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 885 – 905., од. зб. 11.

484. Комаров М[ихайло Федорович] – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи, 11 березня 1897 р. – 10 листопада 1910 р. З [Олександрії] до Одеси, Кононівки / М. Комаров // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 461 – 464., арк. 1 – 9.

485. Зайцев Павло до Чикаленка Євгена Харламповича. Лист б. д. [початок ХХ ст.] Автограф / П. Зайцев // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 457., арк. 1 – 2.

486. Богуславський Микола Олексійович – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи 11 квітня 1910 р. – 10 листопада 1912 р. З Катеринодара до Києва / М. О. Богуславський // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 290 – 291., од. зб. 2., арк. 1 – 2.

487. Шаркевич В. А. – редакції газети “Рада”. Лист з відмовленням статі читачем газ. “Рада”. 25 листопада 1907 р. З Одеси до [Києва] / В. А. Шаркевич // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 245., од. зб. 1. – арк. 1 – 2.

488. Поліщук Клим [Лаврінович] 1. “Ще дещо про Почаївських патріотушков” [стаття]. 2. Лист до редакції газети “Рада” з Краснополя, Волинської губ. до Києва / К. Поліщук // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 165, од. зб. 1., арк. 1 – 2.

489. Поліщук Клим редакції газети “Рада”. 1. “Самосуд” – кореспонденція. 2. Маленький фельетон. 3. Лист від 20 грудня 1908 р. Автограф / К. Поліщук // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 167, арк. 1 – 4.

490. Поліщук Клим Лавр[інович] – Редактору газети “Рада”. Лист з Янушполя до [Києва] / К. Поліщук // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 168, арк. 1.

491. Пясківський П. 1. “Три дні облоги у власнім помешканні” – Спомини одеського горожанина. 18 – 21 жовтня 1905 р. Автограф / П. Пясківський // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 641., арк. 1 – 15.; Там само. арк. 1 – 2. Чикаленку Євгену Харламповичу Лист – приписка. [рукопис]. б. д.

492. Шумицький А. “Євреї” чи “Жиди”? (Обов’язок ввічливості). – допис. б. д. [1910 рр.] Рукоп. / А. Шумицький // Архів газети “Рада”. – ІР НБУВ, Ф. 44. № 254., арк. 1 – 4.

493. Калинович Іван Титович [Бібліотека і книга] [Публічна лекція] Автограф. [1921] / І. Т. Калинович. – ВР ЛНБ, Ф. 16. од. зб. 120.

494. Канц. киев. под. и вол. ген-губ. – ЦДІА України у м. Києві, Ф. 442. оп. 808. д. 99, арк. 1 – 5.

495. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. документів

і матеріалів / Упоряд. М. І. Панчук, І. Л. Гошуляк, С. С. Діброва та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – 560 с.

496. Каталог дореволюційних газет, що видавалися в Україні. 1822 – 1916. – Фонди ЦНБ Ан УРСР. – Едмонтон : Канадський ін-т українських студій, Албертський ун-т, 1988. – 184 с.

497. Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева : путеводитель / науч. ред.-сост.: Е. И. Меламед, М. С. Куповецкий ; Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. – К. : Дух і Літера, 2006. – 752 с.

498. Євреї в Україні : науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917 – 1941. – К. : Книжкова палата України, 1999. – Ч. 1.

499. Журналы и газеты Украины. История и положение её печати (национальной) в дореволюционной России / А. В. Мезьер // Мезьер А. В. Словарный указатель по книговедению. – М. – Л. : Соцэкгиз, 1931. – Ч. 1. – С. 864 – 867.

500. Грушевский М. Украинский вопрос / М. Грушевский // Грушевский М. Освобождение России и Украинский вопрос. – СПб : Типография т-ва “Общественная Польза”, 1907. – С. 12 – 41.

501. Єсельчик С. Українофіли : світ українських патріотів другої половини XIX століття / С. Єсельчик. – К. : КІС, 2010. – 272 с.

502. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. : Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.

503. Дудко В. Журнал “Основа” як проект петербурзької української громади / В. Дудко // Historians [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://historians.in.ua/index.php/statti/456-viktor-dudko-zhurnal-osnova-iak-pr...> – Назва з екрану.

504. Крип'якевич І. Історія України / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Львів : Світ, 1990. – 560 с. – (Серія “Пам'ятки історичної думки України”).

505. Білозерський В. [Програмна стаття] / В. Білозерський // Основа. – 1861. – январь. – С. 1 – 8.

506. Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом = Dragomanow M. La litterature oukrainienne pro-

scrite par le gouvernement russe / М. Драгоманов ; перекл. з фр., текстол. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша. – Львів, 2001. – 94 с.

507. Антонович В. Б. Записка в справі обмежень української мови / В. Б. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський; вст. ст. та ком. В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 154 – 156. – (Пам'ятки історичної думки України).

508. Стебницький П. Петербургская “Просвіта” / П. Стебницький // Стебницький П. Вибрані твори / упор. та вст. ст. І. Старовойтенко. – К. : Темпора, 2009. – С. 162 – 171.

509. Українське питання / пер. з рос., упоряд., передм. та прим. М. С. Тимошика. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 220 с.

510. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – К. : Дніпро, 1993. – 447 с.

511. Сарнацький О. П. Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907 – 1910 рр.) / О. П. Сарнацький // УІЖ. – 2005. – № 6. – С. 66 – 72.

512. Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. / І. Франко // Франко І. Вибрані твори в 3-х т. Т. 3 : Літературознавство, публіцистика. – 2-ге вид., доп. / ред. колегія: В. Скотний та ін. ; упор. О. Баган. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 217 – 275.

513. Р. М. Видавництва / Р. М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. – Львів : НТШ, 1993. – Т. 1. – С. 245 – 246.

514. Наумов С. Хоткевич Гнат Мартинович / С. Наумов // Довідник з історії України : видання в трьох томах. – Т. 3 : (Р–Я) / за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К. : Генеза, 1999. – С. 541 – 543.

515. Петлюра С. Украинский отдел на выставке произведений печати / С. Петлюра // Украинская жизнь. – М. – 1912. – № 9. – С. 76 – 81.

516. Фідельман Б. До підсумків видавничої роботи на Україні за 15 років / Б. Фідельман // Рад. книгар. – 1932. – С. 8 – 11.

517. Кривоший Г. Українська демократично-радикальна партія / Г. Кривоший // Довідник з історії України. – Т. 3. (Р–Я) /

за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К. : Генеза, 1999. – С. 404 – 405.

518. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Н. Щеголев. – К. : Типография т-ва И. Н. Кушнарёв и К, 1912. – 588 с.

519. Шевельов Ю. В. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / вступ. сл. Л. Масенко. – Чернівці : Рута, 1998. – 207 с.

520. Парипа М. П. М. П. Драгоманов і видавнича політика Старої Громади / М. П. Парипа // Михайло Драгоманов і українське національне відродження : тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції молодих вчених, присвяченої 150-річчю з дня народження Михайла Петровича Драгоманова. Київ, 22 – 23 травня 1991 р. – К., 1991. – С. 66 – 68.

521. Шудря М. Від “хлорофілових зерен” Вовка – до “історії Подолинського” / М. Шудря // Література та життя. – 2007. – № 3. – С. 8 – 9.

522. Заславський Д. Михайло Драгоманов: Життя і літературно-дослідницька діяльність / Д. Заславський, І. Романченко. – К. : Дніпро, 1964. – 199 с.

523. Дей А. И. Драгоманов Михаил Петрович / А. И. Дей // Книга. Энциклопедия. – М. : БРЭ, 1999. – С. 201.

524. Громада. Українська часопись. – Женева 1880. – № 1. – Ноябрь – декабрь. – Рік V.

525. Коломоець Ю. І. Видавницька діяльність М. П. Драгоманова в еміграції / Ю. І. Коломоець // Михайло Драгоманов і українське національне відродження : тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції молодих вчених, присвяченої 150-річчю з дня народження Михайла Петровича Драгоманова. Київ, 22 – 23 травня 1991 р. – К., 1991. – С. 69 – 71.

526. Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма “Переднє слово” до “Громади” Михайла Драгоманова / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 1. – К. : Основи, 1994. – С. 349 – 374

527. Андрійчук М. Видавнича діяльність Громад (70 – 80 роки ХІХ ст.) / М. Андрійчук // Вісник Книжкової палати. – 2008. – № 10. – С. 34 – 37.

528. Канчалаба О. З історії Шевченкових “Кобзарів”. 1840 – 1940 (На матеріалах фондів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України) / О. Канчалаба // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2003. – Вип. 11. – С. 405 – 409.

529. Протокол розгляду книги М. Драгоманова “До чого довоювалися?”, виявленої під час обшуку в квартирі дружини титулярного радника М. Косач, складений капітаном корпусу жандармів Вознесенським. – 1884 р., листопада 22 (грудня 4) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841 – 1894 / упор. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова та ін. – Львів : Інститут української археографії та джерелознавства ім. Грушевського, 2001. – С. 164 – 165.

530. Із списку книг і брошур, виявлених на залізничній станції Волочиськ. – 1886 р., липня 3 // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841–1894 / упор. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова та ін. – Львів : Інститут української археографії та джерелознавства ім. Грушевського, 2001. – С. 168.

531. Фінько А. Богдан Кістяківський та соціал-демократія / А. Фінько // Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. – К. : Основні цінності, 2000. – 304 с. (Серія “Спадщина”). – С. 8 – 22.

532. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / С. Хейман ; пер. з англ. – К. : Основні цінності, 2000. – 304 с. – (Сер. “Спадщина”).

533. Федченко П. М. Михайло Драгоманов: Життя і творчість / П. М. Федченко . – К. : Дніпро, 1991. – 362 с.

534. Доклад Центрального Комітету Р.У.П. Міжнародному Соціалістичному Конгресові в Амстердамі // Праця. – 1904. – № 6 – 7. – август – сентябр. – С. 2 – 5.

535. Голобуцький О. Шлях до звияги. Формування політичного світогляду С. Петлюри на тлі політичних подій у Російській Україні поч. XX століття / О. Голобуцький // Симон Петлюра та українська національна революція. – К. : “Рада”, 1995. – С. 13 – 50.

536. Із партійної діяльності // Праця. – 1904. – № 1 (март). – С. 12.

537. Из партійної діяльності // Праця. – 1904. – Ч. 6 – 7. – август – сентябр. – С. 14.

538. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) : [моногр.] / О. П. Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.

539. Павло. Ярмолок в Борисполі / Павло // Основа. – 1862. – липець. – С. 89 – 92.

540. “Основа” и вопрос о национальностях // Сион. – 1861. – 10 сентября. – С. 158 – 161.

541. К русским журналам // Сион. – 1861. – 24 ноября. – С. 325.

542. Современная южнорусская летопись / Н. Костомаров // Основа. – 1862. – січень (январь). – С. 81 – 91.

543. Шиманов А. О путешествии по Украине / А. Шиманов // Основа. – 1862. – січень (январь). – С. 75 – 78.

544. Сергеева И. А., Горшихина О. Ю. Русско-еврейская периодическая печать на Украине во второй половине XIX – начале XX в. (по материалам собрания еврейских рукописей и печати ЦНБ им. В. И. Вернадского НАН Украины) / И. А. Сергеева, Ю. О. Горшихина // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження архівних та бібліотечних фондів. – Вип. 3. – К., 1996. – С. 68 – 83.

545. И. С. С. Л. Цинберг. История еврейской печати в России, в связи с общественными течениями. – Петроград, 1915 / И. С. // Еврейская Старина. – 1915. – Вып. III – IV. – С. 423 – 426.

546. Ландау А. Несколько слов о евреях (Письмо в редакцию “Листка”) / А. Ландау // Черниговский листок. – 1861. – 16 августа (№ 6). – С. 42 – 43.

547. Расход книг между евреями / Л. Глибов // Черниговский листок. – 1861. – 16 августа (№ 6). – С. 47.

548. Заславский Д. М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк / Д. Заславский. – К. : Сорабкоп, 1924. – 170 с.

549. От группы социалистов-евреев / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. – Париж, 1906. – Т. 2. – С. 320 – 328.

550. Ратнер М. Б. Старья мысли по старому вопросу / М. Б. Ратнер // Еврейский мир. – 1909. – № 4 – 6. – С. 96 – 105.
551. Бенъ-Ами. Мои сношения с Драгомановым и работа в “Вольном Слове” / Бенъ-Ами // Еврейская старина. – 1915. – Вып. III – IV (июль – декабрь). – С. 360.
552. Возняк Михайло Степанович. До Франкових характеристик Драгоманова : стаття / М. С. Возняк. – ВР ЛНБ. Ф. 18, од. зб. 69.
553. Драгоманов М. Програма / М. Драгоманов, М. Павлик, С. Подолінський // Громада. Українська часопись. – Женева. – 1880. – № 1. – ноябрь–декабрь. – Рік V. – С. 1 – 4.
554. Палієнко М. Г. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 384 с.
555. Нос С. Изгон иудеев начала XVII века / С. Нос // Киевская старина. – 1883. – январь. – С. 214 – 215.
556. Н. М. Споры луцких евреев с мещанами во второй половине XVII в. / Н. М. // Киевская старина. – 1888. – Т. 20. – № 1/3 (Январь, Февраль и Март). – С. 30 – 35.
557. В. А. Бершадский С. А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388 – 1569 г.). – СПб., 1883 / В. А. // Киевская старина. – 1883. – Т. 7. – № 12. – С. 665 – 671.
558. Евреи-козаки в нач. XVII в. // Киевская старина. – 1890. – Т. 29. – № 5 (Май). – С. 377 – 379.
559. Павловский И. Ф. Нежинских купцов и мещан прошение о воспрещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках в Малороссии 1797 года / И. Ф. Павловский // Киевская старина. – 1902. – Т. 78. – № 7/8 (Июль – Август). – С. 12 – 15.
560. О. Л. Истребление еврейских бесцензурных книг и судебное преследование евреев за их утайку / О. Л. // Киевская старина. – 1900. – Т. 70. – № 7/8 (Июль – Август). – С. 1 – 5.
561. К. М. Путевые очерки Подолия / К. М. // Киевская старина. – 1884. – Т. 9. (Май). – С. 1 – 32.
562. Ястребов В. Примечания Александра Пишчевича на Но-

вороссийский край / А. Пишчевич // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – № 1 (январь). – С. 111 – 134.

563. Барац Г. Повести и сказания древнерусской письменности, имеющие отношение к евреям и еврейству / Г. Барац // Киевская старина. – 1906. – № 3/4 (Март – Апрель). – С. 384 – 398.

564. Барац Г. О библейско-агадическом элементе в повестях и сказаниях начальной русской летописи / Г. Барац // Україна : науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. – 1907. – март. – Т. 1. – С. 362 – 368.

565. Франко І. Рец. Г. Барац. Повести и сказания древнерусской письменности, имеющие отношения к евреям и еврейству. Два рассказа “Киево-Печерского патерика” // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 37.

566. В суді. Смілянський погром. Другий день – 21 лютого // Громадська думка. – 1906. – 23 лютого.

567. Погром у Білостоку / Ф. Матушевський // Громадська думка. – 1906. – 6 червня.

568. М. З. Правда про єврейський погром у Києві / М. З. // Громадська думка. – 1906. – 24 травня.

569. В суді. Справа про Київський погром (Київський окружний суд). Акт обвинувачення // Рада. – 1907. – 9 декабря.

570. В суді. Справа про погром в Ніжині (Ніжинський окружний суд) // Рада. – 1908. – 4 квітня.

571. У Києві. До вислання студентів-євреїв // Рада. – 1907. – 16 декабря.

572. Сьогобічний Г. Чорносотенна брехня / Г. Сьогобічний // Рада. – 1906. – 15 вересня (сентября).

573. Перебендя. Лист з Волині / Перебендя // Рада. – 1906. – 9 листопада.

574. Рада. – 1907. – 16 червня.

575. Рада. – 1907. – 17 червня.

576. Рада. – 1907. – 14 червня.

577. Майорський. Закладины союза / Майорський // Рада. – 1908. – 23 сентября (6 листопада).

578. Статистика національностей та віросповіданців у Галичині // Рада. – 1908. – 8 мая (21 травня).

579. Виборець з Полтавщини. Чи знаменне явище? / Виборець з Полтавщини // Рада. – 1908. – 19 сентября (2 жовтня).

580. Редакційне зауваження // Рада. – 1908. – 19 сентября (2 жовтня).
581. Дудич В. Мова єврейської культури / В. Дудич // Рада. – 1913. – 13 августа (26 серпня).
582. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). У 2-х т. : док.-худ. видання / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – т. 1. – 428 с.
583. Лозинський М. Українці і євреї / М. Лозинський // Рада. – 1910. – 12 августа (25 серпня).
584. W. P. Поляки і євреї / W. P. // Рада. – 1909. – 25 іюля (7 серпня).
585. Вас-ко Ан. Анкета: поляки та євреї / Ан. Вас-ко // Рада. – 1910. – 22 декабря (4 січня).
586. Євреї в Польщі // Рада. – 1911. – 11 марта (24 березіля).
587. Там само // Рада. – 1911. – 12 марта (25 березіля).
588. Романович Н. “Ні елін, ні іудей” / Н. Романович // Рада. – 1912. – 13 (26) липня (іюля).
589. Там само. – 1912. – 15 (28) липня (іюля).
590. Там само. – 1912. – 17 (30) липня (іюля).
591. Там само. – 1912. – 18 (31) липня (іюля).
592. Русова С. На старому Сході / С. Русова // Рада. – 1913. – 4 іюля (16 липня).
593. Л. К-в. Євреї в Турції / Л. К-в // Рада. – 1914. – 15 мая (28 травня).
594. Єфремов С. Експертиза / С. Єфремов // Рада. – 1913. – 24 октября (8 листопада).
595. Справа про вбивство Ющинського. Суд совисти // Рада. – 1913. – 29 октября (11 листопада).
596. Ю. Б. Справа Бейліса і польсько-єврейський конфлікт (Лист з Варшави) / Ю. Б. // Рада. – 1913. – 12 октября (25 жовтня).
597. Яринович А. По авторитету М. Костомарова // Рада. – 1913. – 13 октября (26 жовтня).
598. Шаповал М. “Союзники” і вбивство Герценштейна / М. Шаповал // Село. – 1909. – № 5. (1 жовтня). – С. 3 – 4.
599. Винниченко В. Открытое письмо к русским писателям / В. Винниченко // Украинская жизнь. – М. – 1913. – № 10. – С. 29 – 33.

600. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України / В. Іванис. – К. : Наук. думка, 1993. – 270 с.
601. Розмежуймося! // Праця. – 1904. – № 2 (Апріль). – С. 1 – 2.
602. Розвій-Поле П. На порозі / П. Розвій-Поле // Праця. – 1904. – № 4 – 5 (юнь – юль). – С. 2 – 5.
603. Ткаченко І. В. Передмова / І. В. Ткаченко // М. Гехтер: Спогади. Листи до М. Грушевського / упоряд., вступ та прим. І. Ткаченка. – К. : НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005. – С. 3 – 15.
604. Ніжин // Праця. – 1904. – ч. 2. Априль. – С. 7 – 8.
605. Сміла, Київщина // Праця. – 1904. – ч. 6 – 7. (Август – сентябр). – С. 9.
606. Сліпі люди // Праця. – 1904. – ч. 6 – 7. (Август – сентябр). – С. 3–5.
607. Проти погромів // Слово. – 1907. – № 1. (11 мая). – С. 10.
608. Слово. – 1907. – № 12 – 13. (4 августа). – С. 14.
609. Валентин С. Що дали робочому людові “Просвіти” і що можуть вони йому дати? / С. Валентин // Слово. – 1907. – № 6. – 16 іюня. – С. 4 – 7.
610. Українське життя в минулому році // Слово. – 1909. – № 1 (6 января). – С. 3 – 5.
611. Українська преса в 1908 році // Слово. – 1909. – № 2 (11 января). – С. 4 – 6.
612. Карбовський Мих. Наші книгозбірні і їх читальники / Мих. Карбовський // Український студент. – СПб. – 1913. – Зб. 2. – С. 43 – 50.
613. Струве П. Что же такое Россия? (по поводу статьи В. Е. Жаботинского) / П. Струве // Русская мысль. Ежемесячное литературно-политическое издание. – 1911. – № 1. – С. 184 – 187.
614. Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу / П. Струве // Русская мысль. Ежемесячное литературно-политическое издание. – 1912. – № 1. – С. 83 – 86.
615. Товкачевський А. Будинок на піску або “Собираніє Руси” Петром Струве / А. Товкачевський // Українська хата. – 1912. – № 3 –4. – С. 231 – 240.

616. Жаботинський Вл. Еврейство и его настроения / Вл. Жаботинський // Русская мысль. Ежемесячное литературно-политическое издание. – 1911. – № 1. – С. 111 – 115.

617. Жаботинський В. До питання про націоналізм (Відповідь п. Ізгоеву) / В. Жаботинський // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання / пер., вст. ст., прим. та ком. І. Клейнера. – К. : Республікація асоціація українознавців, 1991. – С. 25 – 39.

618. Жаботинський В. Фальшування школи / В. Жаботинський // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання / переклад, вст. ст., прим. та ком. І. Клейнера. – К. : Республіканська асоціація українознавців, 1991. – С. 45 – 54.

619. Жаботинський В. Non multum, sed multa / В. Жаботинський // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання / переклад, вст. ст., прим. та ком. І. Клейнера. – К. : Республіканська асоціація українознавців, 1991. – С. 40 – 44.

620. Жаботинський В. О русском либерализме (Письмо в “Украинскую Жизнь”) / В. Жаботинський // Украинская жизнь. – М. – 1912. – № 7 – 8. – С. 47 – 55.